

Povijest hrvatskoga jezika / Književnost i kultura devedesetih

Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole

Nakladnik

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste
I. Lučića 3, Zagreb
slavisticka.skola@ffzg.hr
www.hrvatskiplus.org

Za nakladnika

Damir Boras

Urednik

Krešimir Mićanović

Uredništvo

Krešimir Bagić
Tomislav Bogdan
Krešimir Mićanović
Ivo Pranjković
Anera Ryznar

Recenzenti

Tvrtko Vuković
Mateo Žagar

Korektora

Jasmina Han

Oblikovanje i slog

KaramanDesign
www.karaman-design.com

Tisak

Kerschoffset, Zagreb

Godina i mjesec objavljivanja

2012, srpanj

CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811241

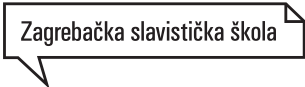
ISBN 978-953-175-431-6

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva kulture
Republike Hrvatske, Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta
Republike Hrvatske i Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Povijest hrvatskoga jezika

Književnost i kultura devedesetih

Zbornik radova 40. seminara
Zagrebačke slavističke škole

Zagrebačka slavistička škola

Zagreb, 2012.

Sadržaj

Urednička bilješka (<i>Krešimir Mićanović</i>)	7
--	---

I. Povijest hrvatskoga jezika

<i>Stjepan Damjanović</i> Predstandardna razdoblja hrvatskoga jezika	11
<i>Ivo Pranjković</i> Franjevačke gramatike	23
<i>Marko Karamatić</i> Spisateljska djelatnost franjevacu Bosne Srebrene	37
<i>Lada Badurina</i> Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju	65
<i>Krešimir Mićanović</i> Osamnaesto stoljeće u hrvatskoj jezičnoj povijesti: standardološka perspektiva	97

II. Književnost i kultura devedesetih

<i>Tvrtko Jakovina</i> Imamo Hrvatsku! Skica raspada Jugoslavije i prvih deset godina Republike Hrvatske	117
<i>Tvrtko Vuković</i> Čitljivost i nečitljivo Ratno i stvarnosno pjesništvo u devedesetima: između kanona i <i>treša</i>	137
<i>Leo Rafolt</i> Tranzicijski okvir suvremene hrvatske drame	155
<i>Feđa Vukić</i> Crta nejasnog razgraničenja: vizualna kultura devedesetih u Hrvatskoj	169

III. Tema: Časopis

<i>Vinko Brešić</i> Od <i>Calendariuma</i> do <i>Knjigomata</i> : vrlo kratka povijest hrvatskih časopisa	183
---	-----

IV. Kritička čitanja

Ana Ćavar

Novosti iz jezikoslovne kroatistike

199

Ivana Drenjančević

Novosti iz književne kroatistike

215

V. Appendix

Popis sudionika 40. seminara Zagrebačke slavističke škole

235

Urednička bilješka

Zbornik *Povijest hrvatskoga jezika / Književnost i kultura devedesetih* sadrži najveći dio predavanja održanih na jubilarnom 40. seminaru Zagrebačke slavističke škole (Dubrovnik, 22. kolovoza – 2. rujna 2011). Na Školi se, već tradicionalno, organiziraju dva tematska ciklusa predavanja. Prošlogodišnji je jezikoslovni ciklus predavanja, koji je koncipirao prof. dr. Ivo Pranjković, bio posvećen povijesti hrvatskoga jezika. Pisane su inačice predavanja održanih unutar jezikoslovnog ciklusa uvrštene u prvu cjelinu zbornika. Nakon što je na 39. seminaru nizom predavanja predložena hrvatska književnost i kultura osamdesetih godina prošloga stoljeća, pozornost je predavača književnoznanstvenog ciklusa na 40. seminaru bila usmjerena na devedesete godine. Temu »devedesetih« osmislio je prof. dr. Krešimir Bagić. U zbornik je, kao poseban dio, uvršten i tekst o hrvatskim časopisima. U četvrtoj cjelini zbornika, naslovljenoj »Kritička čitanja«, tekstovi su o jezikoslovnim i književnoznanstvenim knjigama domaćih autora objavljenim između 39. i 40. seminara Zagrebačke slavističke škole. »Appendix« sadrži popis polaznika 40. hrvatskog seminara za strane slaviste.

Zahvaljujem svim predavačima/autorima tekstova, koji su svojim priložima oblikovali ovaj zbornik, i voditeljima predavačkih ciklusa. Posebno zahvaljujem prof. dr. Mateu Žagaru, pročelniku Odsjeka za kroatistiku, koji je u protekle dvije godine svoga pročelnništva svesrdno podupirao rad Škole i njezinu nakladničku djelatnost.

Prikladnim mi se čini najaviti da će *Vrijeme u jeziku* te *Nulti stupanj pisma* biti tematski ciklusi predavanja na 41. seminaru koji će se održati u Dubrovniku od 20. do 31. kolovoza. Očekujemo da ćemo pisane inačice predavanja s 41. seminara tiskati u zborniku 2013. godine.

Zagreb, 9. srpnja 2012.

Krešimir Mićanović,
voditelj Zagrebačke slavističke škole

I.

Povijest hrvatskoga jezika

Stjepan Damjanović

Predstandardna razdoblja hrvatskoga jezika

Starija je hrvatska filologija hrvatsku jezičnu i književnu povijest dijelila na dva velika razdoblja. Granica među tim razdobljima, tvrdili su zagovornici takve podjele, bile su tridesete godine 19. stoljeća (ilirski pokret, hrvatski narodni preporod). Jako su se utvrdili nazivi »stara/starija hrvatska književnost« i »nova/novija hrvatska književnost« i usprkos tome što su hrvatski književni povjesničari u vrlo ozbiljnim radovima dovodili u pitanje opravdanost takve podjele, katedre za nacionalnu književnost na hrvatskim sveučilištima i danas se tako zovu (za star(ij)u/nov(ij)u hrvatsku književnost). Jezikoslovna kroatistika napustila je takvu diobu hrvatske jezične povijesti prije više od četiri desetljeća i ponudila razvedenije podjele koje su sve naglašavale ravnopravnost svih perioda, a ako se neki period isticao kao najvažniji, uvijek se spominjalo 18. stoljeće iako nije bilo potpunoga slaganja na koja se desetljeća toga stoljeća odrednica »najvažniji« odnosi. Znalo se, međutim, zašto bi taj period bio najvažniji: njime su počela tzv. standardna razdoblja, tj. povijest hrvatskoga standardnoga jezika, a prethodila bi mu predstandardna razdoblja hrvatske jezične povijesti, tj. pretpovijest hrvatskoga standardnoga jezika. Podjeli koju je ponudio Dalibor Brozović (Brozović 1973) tu i tamo se ponešto prigovorilo, ali i dalje se najčešće upravo nju navodi kada se govori o podjeli hrvatske jezične povijesti.¹ Brozović govori o trima predstandardnim razdobljima: a) srednji vijek, b) šesnaesto stoljeće, c) sedamnaesto i prva polovica osamnaestoga stoljeća. O tim ćemo periodima u ovom izlaganju nešto reći vodeći računa najviše o nastojanjima da se stvori književni/standardni jezik koji će služiti na što širem prostoru i o silnicama koje su djelovale u suprotnom smjeru. Naravno, odmah se uočava da je prvo razdoblje vremenski puno duže od druga dva i da obuhvaća vrijeme od početka hrvatske pismenosti pa do kraja 15. stoljeća, što znači najmanje pet stoljeća. Mislim da ne treba posebno dokazivati da je taj nerazmjer u tra-

¹ U jednom svom tekstu Darija Gabrić-Bagarić vrlo obzirno, ali uvjerljivo poziva da razmislimo da se hrvatski jezični standard počeo razvijati u 17. stoljeću i svoju tvrdnju temelji na četiri djela nastala u tom stoljeću. To su: Kašićeva gramatika, Bandulavićeve *Pištrole i evandlja*, Kašićev *Ritual* i Mikaljino *Blago jezika slovinskoga* (Gabrić-Bagarić 2010). Toj ćemo se njezinoj tvrdnji i njezinoj argumentaciji vratiti u poglavlju o sedamnaestom stoljeću. Druga neslaganja s Brozovićevom podjelom držim manje uvjerljivim.

janju perioda više posljedica količine i kvalitete podataka kojima raspolažemo, a manje posljedica različitoga tempa promjena u organskim i neorganskim hrvatskim idiomima.

Srednji vijek

Jezičnu situaciju u hrvatskom srednjovjekovlju opisao sam u jednom od prijašnjih zbornika Zagrebačke slavističke škole (Damjanović 2010a), ona je temeljito opisana u opsežnoj knjizi (Damjanović, ur. 2009) i u mnogim važnim djelima (Brozović 1973, Malić 2002, Hercigonja 2006 itd.), pa ću u ovoj prilici istaknuti samo najnužnije.

Hrvatsku se srednjovjekovnu pismenost uobičajilo zvati trojezičnom i tropismenom. Riječ je s jedne strane o vrlo važnoj, u slavenskim razmjerima vrlo bogatoj, pismenosti na latinskom jeziku koja je na hrvatskim prostorima u srednjem vijeku i starija i tekstovima bogatija od one na staroslavenskom i starohrvatskom jeziku. Nju ovdje ne spominjemo samo da bismo popunili sliku, nego i stoga što je ta pismenost utjecala osobito na onaj dio pismenosti na hrvatskom jeziku koji se ostvarivao latiničnim pismom.

Najstarija je u bilježenju hrvatskoga jezika glagoljica. Sačuvani su nam glagoljični tekstovi (u kamenu i na papiru/pergameni) iz 11. stoljeća, ali pouzdano znamo da ih je bilo i u desetom (jer se iz Rima na njih reagira). Praktično do kraja 15. stoljeća glagoljica je premoćna u bilježenju hrvatskih idioma, a važnost je glagoljične sastavnice i u tome što se za najstarije hrvatske tekstove pisane latinicom ili ćirilicom može dokazati ili razložno pretpostaviti da su prepisani/prerađeni s još starijih glagoljičnih matica. Iz 12. su stoljeća najstariji hrvatski ćirilični tekstovi, a iz 14. najstariji tekstovi pisani hrvatskim jezikom i latinicom. Prije 14. stoljeća latinicom se bilježe hrvatska imena, a u pojedinim latinskim jezikom pisanim kodeksima nalazimo tzv. glose, tj. hrvatskim jezikom pisane rečenice između redaka ili sa strane koje najčešće tumače latinski tekst uz koji se nalaze. To znači da u prvom razdoblju imamo samo glagoljicu, u drugom glagoljicu i ćirilicu, a u trećem glagoljicu, ćirilicu i latinicu. S obzirom na to činilo se ugodnim ovo razdoblje podijeliti na tri podrazdoblja. Može se reći da je u drugom podrazdoblju ta pismena produkcija podijeljena na glagoljičnu i ćiriličnu, a u trećem na glagoljično-latiničnu i ćirilično-latiničnu. Sloj onih koji su pismeni tanak je, ali ta čitalačka publika čita iste tekstove, svatko u pismu koje zna (Brozović 1973).

Budući da je tema našega rada (*pred*)*standardnost*, zanimljivim se čini pokušaj očitavanja pitanja koja su se pred tadašnje korisnike knjige postavljala. Već je iz rečenoga jasno da će se u nekom trenutku težnje prema jedinstvenosti postaviti pitanje izbora pisma i tomu ćemo pitanju malo kasnije posvetiti još pažnje. Što se jezika tiče, glavno je pitanje bilo svoj ili tuđi jezik, kao što je točno uočio Brozović. No kada to kažemo, ne mislimo samo na odluku o tome hoćemo li latinski ili neki hrvatski/slavenski idiom, nego i na prilično složeno pitanje kakav status ima i kako se doživ-

ljava staro(crkveno)slavenski na hrvatskim prostorima. Naime, elementi najstarijega slavenskoga književnoga jezika upravo preplavljaju hrvatske srednjovjekovne tekstove. Liturgijski tekstovi pisani su pohrvaćenom inačicom toga jezika, a književni (u širem smislu te riječi, dakle ne samo beletristički) najčešće su ostvareni idiomom u kojemu variraju staroslavenski i starohrvatski elementi i njihov međusobni odnos ovisio je o mnogim činiteljima. Samo u dijelu pravnih tekstova imamo veće tekstovne cjeline bez staroslavenskih elemenata. No razdoblje o kojem govorimo dugo je i doživljaj staroslavenskoga u 9. i 15. stoljeću nipošto nije isti, a ni na početku ni na kraju toga razdoblja nije podudaran s našim današnjim poimanjem toga odnosa. Za nas su staroslavenski i starohrvatski² dva slavenska jezika s dovoljno međusobnih razlika na svim jezičnim razinama.

Slavenska je filologija međutim pokazala da se u svim slavenskim sredinama staroslavenski doživljava kao nešto svoje, kao stariji oblik svojega jezika: taj osjećaj bliskosti pojačava nazočnost drugoga književnoga jezika (latinskoga ili grčkoga) koji je sigurno stran. No koliko će se staroslavenski ugraditi u tekstove, ovisilo je o više činitelja. U slavenskim sredinama koje su imale ortodoksnu (pravoslavnu) crkvu staroslavenski je bio kanoniziran i miješanje s domaćim slavenskim idiomima bilo je sporo. U Hrvatskoj takve crkve nije bilo i nije bilo ni svjetovnih autoriteta koji bi omogućili kanoniziranje staroslavenskoga, pa je miješanje jezičnih elemenata, starohrvatskih i staroslavenskih (amalgamiranje), počelo brzo i bilo vrlo intenzivno.

Iz svega rečenoga vidljivo je da je za cijeloga srednjega vijeka staro(crkveno)slavenski kohezijski element hrvatske srednjovjekovne pismenosti (u cjelini i svakom podrazdoblju), on je konstanta koja se s različitom čestotnošću (gotovo) stalno i (gotovo) svuda javlja, a uz njega se okupljaju i poslije ga, razumije se, i istiskuju elementi čakavštine pa onda i kajkavštine i štokavštine. Za valjano razumijevanje hrvatske jezične povijesti treba uočiti da se krajem 15. stoljeća jezični idiom sastavljen od staroslavenskih i starohrvatskih elemenata jako proširio i funkcionalno i teritorijalno i da je poprimio niz osobina koje su mu jamčile da vrlo skoro na širokom području postane zajedničkim i u određenim životnim situacijama obaveznim jezičnim idiomom, tj. da se približi statusu standardnoga jezika. Riječ je o onom jezičnom idiomu koji zovemo hrvatsko-staroslavenski i koji je u velikom dijelu razdoblja o kojem govorimo bio karakterističan za beletrističke tekstove, a sada se sve više počeo širiti i na drukčije, pa i na liturgijske. Što se prostora tiče, taj se idiom osim u tradicionalno glagoljaškim krajevima (Istra, kvarnerski otoci, Lika i Krbava, zadarsko područje) počeo širiti prema sjeveru i dospio u velik broj župa u južnom dijelu Zagrebačke biskupije. To teritorijalno i funkcionalno širenje zausta-

2 Termin *starohrvatski*, kada se govori o srednjem vijeku, može se razumjeti kao kumulativni termin za različite starohrvatske idiome, a može se upotrijebiti i za oznaku jezika brojnih tekstova u kojima se miješaju stara čakavština, kajkavština i elementi prvoga slavenskoga književnog jezika.

vili su dramatični povijesni događaji: zbog nadiranja Turaka u 15. je stoljeću došlo do velikih i dugotrajnih migracija, pa je na prostore na kojima je spomenuti jezični idiom zaživio stiglo stanovništvo koje nije bilo dionikom književnojezičnih navika stvorenih na tom prostoru. To je jedan od velikih prijeloma u kontinuitetu jezika hrvatske knjige.

Jedan je izbor obavljen u srednjem vijeku: latinica je postala općehrvatskim pismom, što ne znači da se neće i dalje pisati i glagoljicom i ćirilicom, ali latinica je postala prvo središnjim, glavnim pismom, a onda i jedinim. Glagoljica i ćirilica od 16. stoljeća sele se na periferiju hrvatskih kulturnih događaja. Posve je (i s pravom) napušteno tumačenje po kojem glagoljica nije postala nacionalnim pismom jer je njome teže pisati: doista nije jasno zašto bi npr. A bilo lakše napisati od **Ѧ**. Brozović je vjerovao da su glagoljica i ćirilica blokirale jedna drugu jer je ćirilica na hrvatsko tlo stigla prekasno da bi istisnula glagoljicu s njezinih tradicionalnih prostora, a dovoljno rano da spriječi glagoljicu da se proširi (Brozović 1973). To je moglo imati određenu važnost, ali držim da su presudna bila dva razloga: prvi je taj što su društveni slojevi koji su se služili latinicom raspolažali znatno većom gospodarskom i političkom moći od onih koji su se služili glagoljicom ili ćirilicom, a drugi je taj što se latinicom moglo bilježiti i latinski i hrvatski (pa i drugi prestižni jezici na hrvatskom tlu: talijanski, njemački, mađarski).

U vezi s hrvatskim srednjovjekovnim korpusom zanimljivo je za našu temu i to da u tom prilično bogatom i funkcionalno razvedenom korpusu nema tekstova koji bi govorili o filološkim problemima, koji bi analizirali, opisivali ili propisivali jezik, nema gramatika ni uputa o pisanju. Autoritet su bile već postojeće knjige. Posebice se to odnosi na liturgijski dio korpusa koji je, u cjelini gledano, ostvarivan po načelu: *Dobro (to znači: vjerno) prenesi tekst koji imaš*. Svojevoljne promjene mogle su dovesti do teološki neispravnih tvrdnji, a srednjovjekovni su se pisci toga iz razumljivih razloga bojali.

Druga polovica i kraj 15. stoljeća obilježeni su važnim političkim i kulturnim događajima: 1453. Osmanlije su zauzele Carigrad, krajem stoljeća otkrivena je Amerika, iz Italije renesansa se širi po Europi. Za hrvatske prostore važnu će ulogu odigrati paradoksi koji su nastali iz toga širenja renesanse i osmanlijske najezde koja će to širenje sprečavati. Još u 15. stoljeću osobne veze uvjetovale su da se humanizam pojavio u Zadru, Trogiru, Dubrovniku, a na prijelazu 15. u 16. stoljeće renesansna će strujanja zahvatiti hrvatsku književnost.

Što se jezične situacije tiče, prije svega treba naglasiti ovo: raspored hrvatskih narječja se u 15. stoljeću smirio, ali će u tom istom stoljeću i u idućem (šesnaestom) doći do već spomenutih velikih pomicanja stanovništva, čakavština i kajkavština će smanjiti svoje teritorije i bit će jako potisnute prema sjeveru i prema zapadu, a istočna će štokavština preslojiti zapadnu i postati sociolingvistički dominantna.

Šesnaesto stoljeće

U našoj filološkoj literaturi kadšto se tvrdi da je glagoljica u 16. stoljeću svedena na crkvenu uporabu. Takve tvrdnje previđaju velik broj glagoljičnih zbornika iz 16. stoljeća i vrlo mnogo glagoljičnih tekstova administrativno-pravnoga i drugih neliturgijskih usmjerenja. Očito je da glagoljaši i dalje marljivo pišu i prepisuju, ali njihova društvena i gospodarska snaga nije dostatna da bi pratili tempo koji je nametnuo izum tiska i da bi držali korak s novim snagama koje su se i davanjem prednosti latinici u bilježenju hrvatskih idioma usklađivale sa zahtjevima novoga vremena. U jezičnom pogledu to je kadšto značilo smanjenje mogućnosti da se iskoriste rezultati šestostoljetne izgradnje, tj. kontinuitet je poremećen mada nije i uništen. Naime, rezultati duge tradicije ugrađivani su, barem što se tiče leksičke, terminološke i frazeološke razine, i u nove stilizacije hrvatskoga književnog jezika (Brozović 1973).

Termin koji najtočnije obilježava 16. stoljeće kao jedan od perioda hrvatske jezične povijesti jest *dezintegracija*. Stvara se velik broj pokrajinskih književnosti (kajkavska, glagoljaško-sjevernočakavska, slavonska, dubrovačka, hrvatska književnost u Bosni itd.). Sve su to dosta zatvoreni književni krugovi sa svojom publikom i svojim jezičnim izrazom, no to ne znači da se te krugove može staviti u isti rang s nacionalnim književnostima i da ih se u hrvatsku književnost može uvrstiti samo zato što ih je kasniji (nakon hrvatskog narodnog preporoda) razvoj uključio u nju.

Bitno je uočiti da je književnost na koju se pokrajinske hrvatske književnosti oslanjaju (iz koje izlaze) srednjovjekovna hrvatska književnost i da na tim pokrajinskim književnostima nije kasnije rasla niti jedna druga, nego samo hrvatska barokna književnost. Renesansna se hrvatska književnost uvelike oslanja na pučku pobožnu književnost iz srednjega vijeka, pa je već prije četiri desetljeća pokazano kako je jezik srednjovjekovne marijanske pobožnosti postao jezikom ljubavne lirike ranoga petrarkizma (Pederin 1970), a isto se tako jezik srednjovjekovnih hrvatskih mirakula i prikazanja preselio u renesansnu dramu. Ta je povezanost na sinkronijskoj osi posve vidljiva unatoč tome što svako novo vrijeme donese novine i u jeziku. Klasičan je primjer povezanosti koja prevladava narječne granice sudbina hrvatske latinične inkunabule *Lekcionar Bernardina Splićanina* (1495). Taj je čakavski lekcionar nastao oslanjanjem na starije glagoljske predloške, da bi ga 1500. Nikša Ranjina štokavizirao i prepisao zapadnom ćirilicom, a još će ga više poštokaviti bosanski franjevac Ivan Bandulavić 1613. objavljujući svoje *Pištrole i evanđelja priko svega go-dišta*. Bandulavić je prvi bosanski franjevac koji će latinicom tiskati svoja djela, a spomenute *Pištrole i evanđelja* doživjele su brojna izdanja (čak sedamnaest) i oblikovale hrvatsku jezičnu kulturu u mnogim sredinama jer je Bandulavićeva franjevačka redodržava obuhvaćala današnju Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju i velik dio Dalmacije. Katičić je izvrsno uočio kako u pjesničkom jeziku i čakavca Vidulića (rođen 1499) i štokavaca Dž. Držića (1501) i Š. Menčetića (1527) neprekidno šeću *diklice*, a ne *divojke* i ka-

ko one uzbuđuju *sardačca* koja onda gore *plamom*, a ne *ognjem* ili *vatrom*, tj. kako se oblikovao zajednički pjesnički jezik (Katičić 2011).

Vezu između srednjega vijeka i renesanse svjedoče i izrijeckom renesansni pisci, a najpoznatije takvo svjedočenje je ono Zoranićevo: u posveti *Planina* Mateju Matijeviću, kanoniku ninskom, on kaže »... i da bi me *tumačenje blaženoga Hieronima ne uvižbalo, s prirokom bih pisal, boju se*«. Tradicija je glagoljaštvo povezivala sa Sv. Jeronimom, navodnim izumiteljem glagoljice, pa se Zoranić očito zahvalno poziva na ono što je od glagoljaša naučio i posve je svjestan da bi pisao s manje uspjeha.

Ako put prema oblikovanju jezičnoga standarda shvatimo kao proces odabiranja, možemo reći da se u 16. stoljeću nametnuo izbor narječja koje će poslužiti kao temelj za zajednički književni jezik. Na hrvatskom jugoistoku u igri su štokavština i čakavština, a na hrvatskom sjeverozapadu kajkavština i čakavština. To je vrlo složeno stanje i konačni se izbor neće izvršiti u ovom razdoblju. Drugi izbor koji se nametnuo bio je onaj između latinice i zapadne ćirilice. Naime, između tih dvaju pisama (nakon što je glagoljica ispala iz konkurencije) vlada u 16. stoljeću stanovita ravnoteža na jugoistoku, no treba uočiti da na sjeverozapadu ćirilice nema i da je slabša konkurencija latinici protestantskim djelovanjem unekoliko oživljena glagoljica. Može se reći da ni izbor općehrvatskoga pisma nije riješen, ali se rješenje koje će uslijediti kasnije već u to vrijeme vidi.

Kada se analizira jezična situacija u 16. stoljeću, ne smijemo se zaustaviti samo na uistinu respektabilnoj hrvatskoj beletristici niti samo na tiskanim knjigama: tekstovi se unatoč izumu tiska uvelike i dalje prepisuju, a uz beletrističke brojni su i tekstovi drukčije funkcionalne usmjerenosti. Valja uočiti da je u jugoistočnom kompleksu južna čakavština još vrlo snažna i da se upravo ona nalazi u djelima koja su nastajala u splitskim, zadarskim i hvarskim književnim krugovima, da se štokavština (i to stara) nalazi u tekstovima iz Dubrovnika. Staru će dubrovačku štokavštinu preslojiti nova iz hercegovačkoga zaleđa.

Što se sjeverozapadnoga kompleksa tiče, upozoravam na Vramca i Pergošića, tj. na njihove postupke u jezičnom izboru elemenata. Vramec izbjegava one kajkavske osobine koje bi mogle jače zasmetati štokavcima i čakavcima, a Pergošić se nerijetko koleba između kajkavštine i štokavštine. A *Raj duše* Nikole Dešića (iz 1560) načinjen je prema glagoljaškim predlošcima i mada se s *Prekomurskom pjesmaricom* (1556) drži početkom kajkavske književnojezične tradicije, uvelike svjedoči o nastojanjima da se mijешanjem hrvatskih idioma i staroslavenskoga stigne do općehrvatskoga književnoga jezika. Takvi postupci pokazuju kako je misao o zajedničkom književnom jeziku živjela, no put koji je trebalo proći bio je još jako dug i posut brojnim teškoćama, ugodnim i neugodnim razmjenama mišljenja.

Učinci osmanlijske najezde vidljivi su osobito u tome što nije mogao zaživjeti protestantski koncept hrvatskoga književnoga jezika. Svatko io le upućen u povijesna kretanja na europskom tlu zna za važnost 1517. godine i istupa Martina Luthera: poznato je da su njegovi postupci uvjetovali veliki vjerski aktivizam koji se nije mogao provoditi bez knjige. Biblija

je u središtu pozornosti i njezino prevođenje na narodne jezike uvelike je djelovalo na oblikovanje mnogih europskih standardnih jezika. Protestantizam, međutim, nije uhvatio korijenja u Hrvatskoj, pa ni respektabilna književna djelatnost hrvatskih protestanata u Njemačkoj nije uopće djelovala na razvitak hrvatskoga književnoga jezika, ali trideset hrvatskih protestantskih knjiga (13 glagoljičnih, 9 latiničnih i 8 ćirilčnih) svojim jezikom i svojim opaskama o jeziku daje dragocjene podatke o tome što se s jezikom htjelo, kamo se smjeralo. U predgovoru tih knjiga spominje se naš jezik kao slovenski ili hrvatski. Već su odavno Vončina i Moguš pokazali da termin *slovenski* u takvim kontekstima nema nikakve veze s današnjim značenjem toga termina (Vončina-Moguš 1995, Vončina 2000), ali valja naglasiti ono što naša filologija nikako da usvoji, a očito je i važno je: *slovenski* i *slovinski* termini su koji izravno upućuju na hrvatsku ćirilometodsku tradiciju. Jezik koji mi danas zovemo staro(crkveno)slavenski stari su slavenski tekstovi zvali *slověnskъ* pa su dva spomenuta termina kojima se imenuje hrvatski književni jezik ekavska i ikavska inačica staroga naziva. Posve su pogrešno ti termini dovođeni u protivnost s terminom *hrvatski*.

Upotreba tih termina upravo jamči da je riječ o hrvatskome jer se samo u njemu moglo pojaviti dvojstvo *slovenski* – *slovinski*. U drugim tradicijama ono nije moguće.

Protestanti su dakle htjeli onakav književni jezik kakav su htjeli i glagoljaši, pretežito čakavsko-staroslavenski, s time što su smanjili čestotnost staroslavenskih elemenata, ali ih nisu sveli na simboliku i živo su raspravljali upravo o udjelu jezične sastavnice koja je pripadala hrvatskoj ćirilometodskoj tradiciji (Damjanović 2010b). Jasno je stoga što Primož Trubar ne drži svojim onaj jezik koji se zove slovenski (Jembrih 2007, Katičić 2011).

Naglasili smo da je dezintegracija obilježila 16. stoljeće. Kao da se na neko vrijeme izgubila nit koja bi vodila prema općehrvatskom književnom jeziku, ali u tom će se već stoljeću te težnje ponovno javiti, samo što su one kadšto bolje vidljive u događajima iz idućega stoljeća. Krajem 16. stoljeća objavio je Faust Vrančić svoj poznati rječnik pet najuglednijih europskih jezika: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* (Venecija 1595) koji će poslužiti i u oblikovanju budućih rječnika koji su nastajali u Hrvatskoj, ali i izvan nje. Tako će u Pragu deset godina kasnije Peter Loderecker dodati Vrančićevu rječniku još dva stupca (češki i poljski) i dobiti rječnik »septem diversarum linguarum«. Iz takvih se rječnika može odčitati puno toga o hrvatskom jeziku vremena u kojem su nastali i o kulturnim ambijentima u kojima su oblikovani (Katičić 2005, Samardžija 2005).

Sedamnaesto stoljeće

Važne događaje često uklapamo u stoljeća mada znamo da se ni jedan od velikih procesa ne završava, kao što nije ni započeo, 31. prosinca neke godine koja završava s dvije devetke. Naše kulturološke navike mogu kadšto zasmetati da vidimo kako u događajima jednoga žive događaji iz bivšega i naziru se oni iz budućega stoljeća. Prva hrvatska gramatika, koju je napisao isusovac Bartol Kašić, pojavila se 1604. u Rimu (*Institutionum linguae Illyricae libri duo*) i pripada po tome 17. stoljeću, ali očito je rađena u 16. stoljeću, a i njezini latinski uzori (gramatike Alda Manutiusa i Emmanuela Alvaresa) pripadaju 16. stoljeću. To spominjemo stoga da bismo razumjeli koliko i inače u baroknoj hrvatskoj knjizi živi renesansa. Katolička je obnova, kao i protestantizam, nade u ostvarivanje svojih ciljeva uvelike polagala u knjigu. Rimska crkva izgubila je znatne prostore na europskom sjeveru i činilo joj se da nešto od toga može nadoknaditi na europskom istoku. Tamo je živio i živi slavenski svijet, pa je Slavene katolike trebalo ohrabriti, a pravoslavne, pa i neke druge, pridobiti. Tomu su se prilagođavale i jezične koncepcije.

Isusovac Giulio Manzinelli još je sredinom 16. stoljeća uočio da bi bilo svrsishodno za govornike južnoslavenskih idioma izraditi zajednički književni jezik i zatražio od bivšega trgovca i kandidata za isusovački red Marina Temperice da napiše izvješće generalu isusovačkoga reda i objasni takvu potrebu. Manzinelli je djelovao u Dubrovniku, a Temperica je bio Dubrovčanin i svoje je izvješće prožeo mišlju ne samo o potrebi zajedničkoga književnoga jezika nego i o ustanovi u kojoj bi se u Dubrovniku o takvom književnom jeziku brinuli, a i dubrovačka bi jezična tradicija tomu jeziku bila temelj. To izvješće Temperica piše generalu isusovačkoga reda Claudiu Aquavivi, istom onom koji je Bartolu Kašiću naredio da piše svoju gramatiku (Krasić 2009)!

Zadarski kanonik Šime Budinić umro je 1600. i djelo mu se može držati simboličnim u smislu preklapanja stoljeća i tradicija: uz ostalo on je 1583. objavio prijevod djela čuvenoga isusovca Petra Kanizija *Suma kršćanske nauke* u dva paralelna izdanja, latiničnom i ćiriličnom. U prijevodu je puno jezičnih elemenata naslijeđenih od glagoljaša, puno čeških i poljskih riječi (to je u skladu s traženjem književnoga jezika koji bi bio prihvatljiv na što širem području), a u latiničnom je izdanju upotrijebio i dijakritičke znakove za hrvatske palatale, što u njegovo vrijeme nitko nije prihvatio, ali kasniji naraštaji jesu!

Stoljeće 17. i prvu polovicu 18. u jezikoslovnom je smislu dobro opisivati, slijedeći Brozovića, s obzirom na procese koji se odvijaju na jugoistočnom i one koji se odvijaju na sjeverozapadnom području. Na jugoistočnom (južnočakavsko-štokavskom) području, najkraće rečeno, završena su u ovom razdoblju dva procesa: latinica je istisnula ćirilicu, a štokavština čakavštinu. Sedamnaesto je stoljeće uopće presudno za pobjedu štokavštine i tu pobjedu ne bi trebalo povezivati samo s rasporedom stanovništva i narječja. Katolička obnova bez štokavskoga nije imala nikakvih

izgleda ni u Bosni i Hercegovini, a pogotovo se nije bez nje mogao planirati prodor još dalje na istok. I u tome je odgovor na pitanje odakle čakavcu Bartolu Kašiću tolika ljubav prema štokavštini! On je isusovac, a isusovci su nositelji katoličke obnove! I tu je odgovor na pitanje zašto se i Slavoncu Katančiću »bosanski« činio najljepšim i najprikladnijim za hrvatsku knjigu!

Što se govora tiče, štokavski su Dubrovnik, dio Dalmacije, Bosna i Hercegovina, Slavonija. Nakon 17. stoljeća neće se više postavljati pitanje štokavština ili nešto drugo, nego koja štokavština. Prednost će dobiti novoštokavski idiomi jer su oni premoćni u to vrijeme, grubo rečeno, u Dubrovniku, Dalmaciji, Hercegovini, a situacija je podijeljena u Bosni i Slavoniji. Pobjeda novoštokavštine posve je izvjesna i glavni će problem na jugoistočnom kompleksu biti izbor između ikavske i jekavske štokavštine. Bosanski franjevci odigrali su iznimnu ulogu u procesima odabiranja općehrvatskih rješenja. Iako su se, kao i drugi, često žestoko zalagali za »svoja« rješenja, praktične potrebe njihove redodržave sugerirale su da je najvažnije doći do zajedničkih rješenja, a da je manje važno koja će rješenja pobijediti. Njihovo zalaganje npr. za ikavicu dovelo je u jednom trenutku u ovom razdoblju da ona napreduje, privremeno, u odnosu na ijekavštinu. Tako je prva knjiga iz njihova kruga i prva hrvatska tiskana knjiga iz Bosne i Hercegovine *Nauk krstjanski* Matije Divkovića iz 1611. otisnuta bosančicom (zapadnom ćirilicom) i ijekavskom štokavštinom obogaćenom na leksičkoj razini elementima dubrovačko-dalmatinske književnosti, a dvije godine kasnije otisnuta je (u Mlecima kao i Divkovićeva) knjiga Ivana Bandulavića *Pištrole i evanđelja* latinicom (prva latinicom i hrvatskim jezikom tiskana knjiga za područje Bosne i Hercegovine).

Sjeverozapadni (sjevernočakavsko-kajkavski) kompleks ima svoju kajkavsku i svoju čakavsku sastavnicu. Za kajkavsku je zanimljivo da se u njoj pojavljuju elementi standardizacije jače nego na hrvatskom jugoistoku, a za čakavsku podijeljenost s obzirom na pismo (glagoljica : latinica) i idiom (čakavski/hrvatskostaroslavenski). Za razumijevanje procesa u 17. stoljeću i posebice s obzirom na tvrdnju da je ono presudno za pobjedu štokavštine, valja uočiti i izreći da se ta pobjeda nikako nije činila izvjesnom gledano s kajkavskoga sjeverozapada i neće se činiti sigurnom ni stoljeće kasnije jer na kajkavskoj stilizaciji hrvatskoga književnoga jezika imamo tada funkcionalnu razvedeniju knjišku proizvodnju nego na drugim stilizacijama: pišu se ne samo crkveni, pravni i beletristički tekstovi nego i oni koji savjetuju kako saditi »zemelske jabuke«, dakle krumpir, kako se uzgajaju pčele itd.

Stoga promašuju cilj oni filolozi i kulturni povjesničari koji se čude zašto zagrebački biskup nije prihvatio Kašićeve jezične koncepcije. U njegovoj biskupiji, u crkvi i izvan nje, upotrebljava se u knjigama jezik dobro uređen, s razvijenim terminologijama za mnoge struke. Pobjedu štokavštine priželjkuju u Rimu i trse se da do nje dođe (ali sigurno bez ikakvih namjera da književni jezik kakav im je potreban za djelovanje u Bosni i istočnije od nje nametnu kajkavskom sjeverozapadu). No kad se uzmu u

obzir ta nastojanja Rima i raspored hrvatskih narječja (kada se ima na pameti ono što je Brozović često naglašavao – da su štokavci među Hrvatima većina, a da su Hrvati među štokavcima manjina), tada se može govoriti da su se već stekli uvjeti koji usmjeravaju prema pobjedi štokavštine. Do te pobjede neće doći brzo jer je, uz ostalo, kajkavski Zagreb sve više postajao najvažnijim gradom na području na kojem su živjeli Hrvati.

Zanimljivo je i to da se oblikuje čakavsko-kajkavska pismenost koja svoje početke ima u glagoljaškim srednjovjekovnim zbornicima, a sada se razvija najviše na zrinjsko-frankopanskim posjedima i sigurno djeluje objedinjavajući. Konceptije ujedinjavanja i šire od Hrvatske i južnoslavenskih prostora iskazuje Juraj Križanić koji će, uz ostalo, napisati *Gramatič-no izkazánje ob rúskom jezíku* 1665. u sibirskom Tobolsku. Knjiga pisana ćirilicom ostala je u rukopisu sve do 1859. kada je prvi put otisnuta (u Moskvi) pa nije mogla utjecati na jezikoslovne konceptije 17. stoljeća, ali je zanimljiva i za kroatistiku jer se iz nje može derivirati hrvatska gramatika kako ju je vidio Križanić. Hrvatski je za njega kajkavsko-čakavsko-štokavska mješavina utemeljena na govornom idiomu pokupskoga (Križanićeva rodnoga) kraja (Moguš 1984).

Sedamnaesto je stoljeće posve skinulo s dnevnoga reda koje će pismo postati općehrvatskim i ostavilo problem uređivanja i ujedinjavanja grafijskih rješenja, dalo je odlučujuću premoć štokavskoj stilizaciji hrvatskoga književnoga jezika i u njemu se izričito pojačalo zanimanje za jezična pitanja. Već na početku teksta spomenuo sam da je Darija Gabrić-Bagarić, i ne samo na jednom mjestu, izrekla ili sugerirala misao da je 17. stoljeće početak standardnoga hrvatskoga jezika. Svoju je tvrdnju najviše temeljila na četiri djela: na Kašićevoju gramatici (1604) u kojoj se vide znatni naponi oko jezičnoga ujedinjavanja; na Bandulavićevoj knjizi *Pištrole i evanđelja* koja se pojavila 1613. i do 1857. doživjela 17 izdanja i bila službenom knjigom u rimokatoličkim crkvama u Bosni, Dalmaciji, Slavoniji, Dubrovniku, Istri i Primorju te kopnenoj Hrvatskoj (djelo je iznimnoga komunikacijskoga potencijala i ne čini u jezičnom pogledu nikakve skokove); na Kašićevu djelu *Ritual rimski* (1640) koje nastavlja tradiciju Bandulavićeva oblikovanja jezika – u oba djela, kaže Darija Gabrić-Bagarić, funkcionira upotrebna norma i korisnici posvuda poštuju određeni fond zajedničkih osobina; na Mikaljinu rječniku *Blago jezika slovinskoga* (1649/1651) u kojem je zastupljeno nazivlje iz različitih struka i u kojemu se prezentira štokavština kao najraširenija, ali se dosljedno provodi navođenje istoznačnica različite narječne pripadnosti (Gabrić-Bagarić 2010).

Literatura

- Brozović, Dalibor (1973), »O hrvatskom književnom jeziku šesnaestoga stoljeća«, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, 1, Zagreb, str. 129–135.
- Damjanović, Stjepan, ur. (2009), *Povijest hrvatskoga jezika. I. Srednji vijek*, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2010a), »Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika«, *Povijest hrvatskoga jezika / Književne prakse sedamdesetih: Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 11–28.
- Damjanović, Stjepan (2010b), »Slova ostavljena i pogriješena«, u: *Knjige poštujući, knjigama poštovan: Zbornik povodom 70. rođendana Josipa Bratulića*, ur. Davor Dukić i Mateo Žagar, Matica hrvatska, Zagreb, str. 267–282.
- Derossi, Julije (1978), »O normiranosti hrvatskoga jezika u srednjem vijeku«, *Filologija*, 8, Zagreb, str. 81–87.
- Fancev, Frano (1916), »Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka«, *Rad JAZU*, 212, Zagreb, str. 147–225.
- Fancev, Frano (1916a), »Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka«, *Rad JAZU*, 214, Zagreb, str. 1–112.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2010), »Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika«, *Fluminensia*, 1, Rijeka, str. 149–162.
- Hadrovics, László (1942), *Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache*, Budapest.
- Hercigonja, Eduard (2006), *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Jembrih, Alojz (2006), »Od uspjeha do izjave »viel falsch« o uraškom glagoljskom Novom zavjetu (1562/3)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, XXXII/1–2, Zagreb.
- Jembrih, Alojz (2007), Pogovor uz pretisak glagoljičkoga Novoga testamenta, Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«, Zagreb, str. 5–82.
- Katičić, Radoslav (1981), »Gramatika Bartola Kašića«, *Rad JAZU*, 388, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (2005), *Lodereckerov rječnik – leksikografsko djelo i kulturni spomenik*, dodatak pretisku Lodereckerova rječnika, Zagreb, str. 17–49.
- Katičić, Radoslav (2011), »Hrvatski jezik na pragu novovjekovlja«, u: *Povijest hrvatskoga jezika. II. Šesnaesto stoljeće*, ur. Radoslav Katičić i Josip Lisac, Zagreb.
- Katičić, Radoslav i Josip Lisac, ur. (2011), *Povijest hrvatskoga jezika. II. Šesnaesto stoljeće*, Zagreb.

- Kosor, Karlo (1975), »Mali konverzacioni rječnik ›Zvanik novi‹«, *Čakavska rič*, 2, Split, str. 55–65.
- Krasić, Stjepan (2009), *Počelo je u Rimu*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Malić, Dragica (2002), *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Moguš, Milan (1984), »Križanićeva hrvatska gramatika«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 19, Zagreb, str. 1–96.
- Moguš, Milan i Josip Vončina (1995), *O molitveniku Raj Duše Nikole Dešića, Raj Duše s motrišta našega vremena*, dodatak pretisku, Rijeka, str. 3–84.
- Pederin, Ivan (1970), »Pretvorba hrvatskoga iz crkvenoga u književni jezik«, *Crkva u svijetu*, 1, Split, str. 65–74.
- Samardžija, Marko (2005), *Hrvatski jezik u rječnicima F. Vrančića i P. Lodereckera*, dodatak pretisku Lodereckerova rječnika, Zagreb, str. 51–75.
- Vončina, Josip (2000), »Jezik renesansne književnosti, početci ozaljskoga jezično-književnoga kruga«, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 2: *Srednji vijek i renesansa (XIII–XVI. stoljeće)*, ur. Eduard Hercigonja, Zagreb, str. 281–297.

Ivo Pranjković

Franjevačke gramatike

Pripadnici Franjevačke provincije Bosne Srebrene, a i ostalih franjevačkih redodržava i/ili kustodija na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine u svom su se prosvjetnom, a pokatkad i znanstvenom radu nerijetko bavili i jezikoslovljem. Bavili su se tako vrlo često pitanjima slovopisa i pravopisa, posebice velikim problemima koji su bili vezani za ujednačavanje i učvršćivanje latiničke grafije, pisali su početnice za opismenjavanje puka (bukvare), povremeno izdavali i lingvistički pretencioznija djela, kakvo je npr. bilo djelo fra Marijana Šunjića (1798–1869) o univerzalnom pismu odnosno pravopisu, objavljeno u Beču pod naslovom *De ratione depingendi ... seu de vera orthographia* (usp. Šunjić 1853), sastavljali su brojne i raznovrsne rječnike i hrvatskoga i drugih jezika, ali su ipak najviše pozornosti posvećivali pisanju gramatičkih priručnika. Bile su to ponajprije raznovrsne preradbe latinskih gramatika, koje su bile prijeko potrebne u obrazovanju njihova podmlatka, ali su povremeno objavljivali i druge gramatike, ponajprije hrvatskoga (ilirskoga, slovinskoga, slavonskoga i sl.) jezika, koje su u pravilu imale kontrastivni karakter (bile su primjerice namjenjivane Nijemcima, Talijanima, pa i Mađarima, te su sadržavale i elemente njemačkoga, talijanskoga ili mađarskoga gramatičkog opisa).

I.

Najbrojnije su, kao što je rečeno, bile različite preradbe latinskih gramatika. One su u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja važne ne samo kao priručnici za učenje latinskoga jezika, a samim time u to doba i osnovâ općega jezikoslovlja, nego i zato što su sadržavale i elemente kontrastivnoga (latinsko-hrvatskoga, katkada i latinsko-hrvatsko-talijanskoga odnosno latinsko-hrvatsko-njemačkoga) opisa, a osobito po tome što su u pravilu sadržavale dosta razrađeno te relativno ujednačeno gramatičko nazivlje (i) na hrvatskome jeziku.

Preradbe latinskih gramatika pripadaju dvama tipovima gramatičkog opisa. Prve su se ponajprije oslanjale na latinsku gramatiku portugalskoga isusovca Emmanuela Alvaresa (*De institutione gramatika*, usp. Alvares 1572), a druge na gramatiku mađarskoga isusovca Józsefa Grigelya (*Institutiones grammaticae*, usp. Grigely 1820–1824). Jedna od bitnih razlika između ta dva tipa gramatičkog opisa odnosi se na sintaktički aspekt. U gramatikama alvaresovskoga tipa u prvom je planu tzv. sustav

»genera«, tj. podjela glagola na pet glagolskih »rodova« i više tzv. glagolskih »redova« na osnovi kojih su se onda opisivala spojidbena (valencijska) svojstva pojedinih glagola. U grigeljevskim gramatikama s druge strane, od prvih desetljeća 19. stoljeća pa nadalje, prevladava sustav »casus« u kojemu polazište opisa nije više glagol, nego imenski element koji se pridodaje glagolu. Po tom se sustavu pojedinim padežima pridjeljuju različita značenja, koja se samo iznimno povezuju s pojedinim (uglavnom semantičkim) skupinama glagola. Taj je sustav ekonomičniji jer se više ne moraju pamtit dugачki popisi glagola, nego samo pojedini padežni značenski koncepti (opširnije o tome usp. Demo 2008: 89–101). Sustav »casus« doveo je postupno i do uvođenja u gramatički opis pojmova kao što su subjekt, predikat, objekt, atribut i sl., kojih prije u gramatikama latinskoga jezika, i uopće u gramatikama, nije bilo jer su se ti pojmovi smatrali isključivo logičkima. Gramatičku relevantnost daju tim pojmovima najprije gramatičari Port-Royala u 17. stoljeću, ali ti pojmovi još dugo ne ulaze u gramatičke opise, pogotovo ne u školske gramatike (usp. Demo 2008: 125–127). To se počinje događati tek u drugoj polovici 18. stoljeća, najprije u Njemačkoj. U hrvatskim gramatikama latinskoga ti se pojmovi javljaju tek polovicom 19. stoljeća, konkretno tek u latinskoj gramatici eminentnoga sintaktičara Adolfa Vebera Tkalčevića (usp. Veber Tkalčević 1853).

Od preradbi prvoga tipa franjevci su autori pet objavljenih i još najmanje jedne sačuvane u rukopisu. Prva je objavljena alvaresovska preradba gramatika fra Tome Babića (1680–1750) *Prima grammaticae institutio* iz 1712. godine.¹ Gramatika sadrži definicije osnovnih pojmova, opis imenica (svih pet deklinacija), zamjenica, brojeva i participa. Zatim su opisane konjugacije, nepravilni i nepotpuni glagoli te rekcija kod glagola. Opisane su, dakako, i nepromjenjive riječi: prijedlozi, prilozi, uzvici i veznici. Pri kraju je rimski kalendar te hrvatsko-latinski rječnik, tematski koncipiran. Kuriuzno je da je čak pet i pol stranica Babić posvetio nazivima dragoga kamenja. Gramatika dakle sadrži ponajprije morfološki opis. Iz područja sintakse ima samo nešto napomena vezanih uglavnom za rekciju (opširnije o toj gramatici usp. Šetka 1967, K. Kosor 1981 i Pavić 1983: 79–81).²

Druga alvaresovska preradba bila je *Grammatica Latino-Illyrica* fra Lovre Šitovića Ljubušaka (1682–1729), objavljena samo godinu dana poslije Babićeve, dakle 1713. godine (kasnije u još dva izdanja, 1742. i 1781, sva tri u Veneciji).³ Ona je posebno zanimljiva po tome što sadrži brojna »zabiliženja« pisana hrvatskim jezikom u kojima se rabi dosta razvijeno jezikoslovno nazivlje. Gramatika je formalno podijeljena u dvije knjige,

1 Drugo, znatno prošireno izdanje te gramatike objavljeno je 1745. u Veneciji (kao i prvo).

2 Usp. također nedavne priloge (navedene u literaturi) Radoslava Katičića, Tamare Tvrtković, Bojana Marottija i Diane Stolac u *Zborniku o Tomi Babiću* (Šibenik – Zagreb, 2002).

3 Bilo bi zanimljivo pokušati istražiti zašto su u okvirima iste franjevačke provincije (Bosne Srebrene), čak i u istom dijelu te provincije (dalmatinskome), u samo dvije godine objavljene dvije dosta različite preradbe latinske gramatike.

ali stvarno sadrži tri dijela. Prva knjiga obrađuje deklinaciju i konjugaciju, opis osam vrsta riječi i nešto sintakse u šesnaest sintaktičkih pravila (*praecepta generalia*). Prvi dio druge knjige obuhvaća građu *de concordantiis*, a drugi dio govori *de communi omnium verborum constructione*, sadrži dakle sintaksu vrsta riječi. U odnosu na Babićevu gramatiku Šitovićeve je posebno specifična po tome što nudi puno više sintaktičkoga opisa. Vrlo su zanimljiva u toj gramatici i neka terminološka rješenja. Tako je primjerice Šitoviću imenica *ime substantivo, stojeće* ili *temeljito*, pridjev *ime adjektivno, ganutljivo* ili *nadometljivo*, zaključni su veznici *sastavci okupljajući* ili *razložiti*, pogodbeni su veznici *sastavci akovljivi*, padež je *padnutje* ili *kaž* itd. (opširnije o Šitovićevoj gramatici usp. Raguž 1980–1981, Pavić 1983: 81–84 i Knezović 2000).

Trećoj je alvaresovskoj preradbi autor fra Marijan Lanosović (1742–1812), a objavljena je u Osijeku pod naslovom *Uvod u latinsko ricsih slaganje* (usp. Lanosović 1776). Gramatika je dakle nastala i bila objavljena u slavonskom dijelu nekadašnje franjevačke redodržave Bosne Srebrene, koji se od nje odvojio 1757. godine i postao dijelom Provincije Sv. Ivana Kapistrana. Ta je gramatika specifična po tome što se u njoj latinski jezik uspoređuje ne samo s hrvatskim nego i s njemačkim. Sastoji se od triju dijelova. U prvom je gramatički opis, u drugom tekstu klasičnih latinskih pisaca (Cicerona, Kornelija Nepota i drugih), a treći dio sadrži svojevrsnu vježbenicu. U posebnom »nadometku« dan je popis pridjeva uz odgovarajuću imenicu prema tipu deklinacije, zatim popis glagola po tipovima konjugacije i napokon popis njemačkih nepravilnih glagola. Tekst je jezičnih pravila na hrvatskom jeziku, a odnosi se ponajprije na latinski, puno rjeđe na njemački, a još rjeđe na hrvatski jezik. Jedno se od takvih pravila primjerice odnosi na nesvršeni način (tj. infinitiv) u hrvatskome: »U slovinskom nesvršeni način, izvan sadanjeg vrimenta, drugoga nijednog ima. Druga pak imena izgovaraju Illyri po ukazujućemu načinu sa sastavkom da« (citirano prema Ptičar 1985: 177). Iako je ova gramatika Lanosovićev prvijenac, on u njemu pokazuje da vrlo dobro poznaje jezikoslovnu terminologiju koja se već bila relativno dobro ustalila u alvaresovskim, ali i u drugim starijim hrvatskim gramatikama (o Lanosovićevoj latinskoj gramatici usp. osobito Ptičar 1985: 175–178).

Za razliku od razmotrenih triju alvaresovskih franjevačkih gramatika četvrta je nastala u dalmatinskoj Provinciji Presvetog Otkupitelja, koja se 1735. godine odcijepila od Bosne Srebrene. Autor joj je fra Josip Jurin (1730–1801), a objavljena je u Veneciji 1793. godine. Naslov joj je dvojezičan, i latinski i hrvatski: *Grammatica illyricae iuventuti ... i Slovkniga slavnij slovinjskoj mladosti ...* (usp. Jurin 1793). Najvećim je dijelom međutim i to latinska gramatika s posve kratkim hrvatskim gramatičkim opisom (po uzoru na gramatiku Ardelia Della Belle). Pisana je hrvatskim metajezikom, s tim da joj je na kraju pridodana i kratka gramatika talijanskoga jezika (36 stranica) te mali trojezični rječnik. Jezik je Jurinove gramatike štokavska ikavica s povremenim jekavizmima, po čemu se Jurin također razlikuje od Babića i Šitovića koji su dosljedni ikavci. Jurin je i izrazit pu-

rist, sklon i novotvorenicaama kako u gramatičkom nazivlju, npr. *slovkinja* – gramatika, *čistopis* ili *redopis* – pravopis, *dvoglasnice* – diftonzi, *samo-glasnice* – vokali, tako i u nazivlju iz drugih područja, npr. *inoskaza* – alegorija, *neboučje* – metafizika, *slovoutisje* – tisak, *skladnopoika* – simfonija, *tvrdovirje* – dogmatika, *udorizje* – anatomija itd. (opširnije o Jurinovoj gramatici usp. M. Kosor 1953 i posebno Tafra 1999: 7–36).

Vrlo kasni izdanak alvaresovske gramatike, ne samo među franjevcima nego možda i uopće, jest *Grammatica latino-illyrica* hercegovačkoga franjevca fra Andela Kraljevića⁴ (1807–1879) iz 1863. godine.⁵ U toj su gramatici, za razliku od većine prethodnih, sva objašnjenja, definicije, pravila i drugi dijelovi teksta pisani hrvatskim jezikom. Gramatičko je nazivlje dosljedno na latinskom jeziku, ali je prevedeno na hrvatski (npr. *De nomine*/O imenu i sl.). Gramatika se sastoji iz tri veće cjeline (»strane«). Prva obuhvaća šest, druga sedam, a treća dva poglavlja. Prva je cjelina posvećena vrstama riječi, druga sintaksi, a treća prozodiji i ortografiji. Kraljević je u svojoj opširnoj gramatici (XV + 416 stranica) nerijetko i originalan, kako u formulacijama pravila i definicijama tako posebno u nekim terminološkim rješenjima. Tako mu npr. *imena* (nomina) mogu biti *smalakšajuća* (deminutiva), *nejednaka* (anomala), *posidna* (possessiva), *položiteljna* (positiva), *preuznosiva* (superlativa), deklinacija je *sklon*, verbum deponens je *rič smećuća* itd. (opširnije o Kraljevićevoj gramatici usp. posebno Brlobaš–Šarić 2002: 81–97).

I gramatika poznata pod naslovom *Pars prima grammaticae triplici idiomate conscripta*⁶ Andrije Bartolomeja Bujasa (1752–1817), koja se u rukopisu čuva u samostanu na Visovcu, slična je Jurinovoj. Također je naime alvaresovska, također je nastala u okviru Provincije Presvetog Otkupitelja, također je trojezična (latinsko-hrvatsko-talijanska). Nije datirana, ali je vrlo vjerojatno, kao i Jurinova, napisana krajem 18. stoljeća. U njoj se gramatička pravila tumače u 14 poglavlja ispisanih u šest sveščića (usp. o Bujasu i njegovoj gramatici HFBL: 93–94).

Grigeljevske su gramatike kod franjevacu brojne kao i alvaresovske. Štoviše, od ukupno devet objavljenih hrvatskih preradbi Grigelyeve gramatike sedmorice autora čak ih pet potpisuju franjevci: dvije Stjepan Marijanović (1822. i 1823) te po jednu Ambroz Matić (1832), Henrik Hrgović (1840) i Filip Kunić (1857).⁷ Osim toga najmanje se jedna grigeljevska preradba čuva u rukopisu (u fojničkom samostanu).

⁴ Hercegovačka se provincija od Bosne Srebrene odvojila četrdesetih godina 19. stoljeća.

⁵ Kraljevićeva se gramatika dosad redovito svrstavala u grigeljevske preradbe (usp. npr. Dukat 1908: 1–7 i Pranjkić 2000: 130), ali je Šime Demo nedavno iznio tvrdnju, koju je i obrazložio, da pripada alvaresovskima, bar kad je riječ o sustavu »genera« (usp. Demo 2008: 127).

⁶ Rukopis gramatike inače nije naslovljen, ali na 30. stranici rukopisa stoji *Pars prima...*, što je i vjerojatni naslov gramatike.

⁷ Ostalim grigeljevskim preradbama autori su Antun Rožić (1820. i 1821), Antun Mažuranić (1839) i nepoznati autor (1851). Opširnije o tim gramatikama usp. Dukat 1908: 1–7, a dijelom i Pranjkić 2000: 129–130.

Fra Stjepan Marijanović (1794–1848) objavio je, kao što je rečeno, dvije preradbe. Prva je *Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico*, a druga *Syntaxis linguae latinae*. Te dvije knjige čine prvu zaokruženu preradbu Grigelyeve gramatike u Hrvata (usp. Dukat 1908: 7) te prvu cjelovitu latinsku gramatiku koju su objavili franjevci. Prva je preradba poznata i po predgovoru, kojemu je autor najvjerojatnije Marijanovićev subrat fra Andrija Kujundžić, u kojem se predlaže zanimljiva i prilično osebujna reforma latiničke grafije.⁸

U prvoj preradbi Marijanović se u tumačenjima služi ilirskim (hrvatskim) jezikom, dok su upute učitelju na latinskome. Gramatika sadrži *Uvodjenje* (Introductio) u kojem autor između ostaloga govori i o podjeli gramatike u pet dijelova (orthoepia, orthographia, etymologia, syntaxis, prosodia), zatim slijedi morfološki opis u osam poglavlja prema osam vrsta riječi (*ime, zaimenak, rič, dionstvo, pristavak, priričak, međumetak i sastavak*). Tome je pridodano i nekoliko dodataka, npr. o pomanjkajućim imenicama (nomina defectiva), o genitivu, akuzativu i ablativu mjesta, o grčkim deklinacijama, o upitnim rečenicama itd. Marijanović osim toga donosi i latinske tekstove za vježbu (poslovice, Ezopove basne, odlomke iz djela Kornelija Nepota i sl.).

Druga preradba, ili bolje reći drugi dio Marijanovićeve preradbe, *Syntaxis linguae latinae* pisana je u cijelosti latinskim jezikom i, kao što se iz naslova vidi, posvećena je sintaktičkome opisu. U početku Marijanović definira sintaksu (kao *recta octo partium orationis compositio sive constructio*), a zatim izlaže građu tako da najprije iznosi pravila i njihovo tumačenje (syntaxis communis). Nakon toga slijede primjeri iz rimskih pisaca (syntaxis figurata). Sintaksu inače dijeli na syntaxis concordantiae (tj. slaganje u rodu, broju, padežu i licu) i syntaxis regiminis (tj. upravljanje, rekcija). Po uzoru na morfologiju i odjeljak *Syntaxis regiminis* podijeljen je na osam poglavlja prema osam vrsta riječi. Na kraju su dodani i razgovori iz svakodnevice (*Latino-Illyrica colloquia*), npr. salutationes, de studio, de scriptione, de instructione mensae itd. (opširnije o objema Marijanovićevim preradbama usp. Pavić 1983: 84–92, a o prvoj posebno Pranjković 1993–1994: 57–70).

Knjixica rucsna fra Ambroza Matića (1795–1849) iz 1832. godine zamišljena je tako da se najprije (u heksametrima) izlaže gramatički nauk, a onda se na hrvatskom kratko i sažeto formuliraju pojedina pravila i donose primjeri. Ima pet dijelova: *Od prigibanja* (o deklinacijama), *Od plemenina imena* (o rodu), *Od prošasti i ležeći vrmena rieči* (De praeteritis et supinis), *Od rieči deponenti* te *Od pristavaka* (uz akuzativ i ablativ). Iz toga se vidi da Matić zapravo i nije napisao gramatiku, nego je samo oprimjerio deklinacije, konjugacije, tvorbu perfekta i uporabu (nekih) prijedloga (opširnije o Matićevoj gramatici usp. Dukat 1908: 40–48 i Pavić 1983: 92–93).

⁸ Posebna je zanimljivost te reforme što se ispred samoglasnoga *r* predlaže pisanje grafema *ä* (npr. *pärst* i sl.). Opširnije o toj reformi i o spomenutom predgovoru usp. Pranjković 2008: 77–87.

Godine 1840. objavljeni su u Varaždinu i *Početni temelji latinskog jezika* fra Henrika Hrgovića (Hergovicha, 1804–1878), člana Franjevačke provincije Sv. Ladislava, poznatoga i po tome što je bio prvi koji je na varaždinskoj gimnaziji počeo proučavati hrvatski jezik i hrvatsku povijest. Ta je gramatika pisana po uzoru na Rožićeve (kajkavske) preradbe Grigelyeve gramatike (usp. Rožić 1820 i 1821), ali se Hrgović ugledao i u Mažuranićeve *Temelje* (usp. Mažuranić 1839). U tradicionalnoj formi pitanja i odgovora u toj se gramatici sustavno izlažu gramatička i pravopisna pravila (opširnije o Hrgovićevim *Temeljima* usp. Dukat 1908: 68–74).

Slovnica jezika latinskog fra Filipa Kunića (1821–1871) iz 1857. godine nastala je po naređenju »prvoga ilira Bosne« i tadašnjega provincijala Bosne Srebrene fra Martina Nedića ponajprije zato što je Marijanovićevih preradbi u međuvremenu bilo nestalo. Kunić piše gramatiku po izravnom uzoru na Marijanovićeve preradbe, ali novim pravopisom i uz konsultaciju u međuvremenu objavljenih latinskih gramatika A. Mažuranića i A. Vebera Tkalčevića (usp. Mažuranić 1839 i Veber Tkalčević 1853). Gramatika, vrlo slično Marijanovićevoj, sadrži dijelove: *O pravopisu, O izvadjanju rieči, Nauk o oblicima, Praecepta generalia de constructione partium* (opća pravila o konstruiranju dijelova govora, tj. vrsta riječi, ukupno njih 14) te kratki abecedni latinsko-hrvatski rječnik. Kunić piše svoju gramatiku u vrijeme kad nakon ilirskoga pokreta stupaju na scenu predstavnici zagrebačke filološke škole na čelu s Adolfom Veberom Tkalčevićem pa je i terminologija u njegovoj gramatici puno bliža današnjoj nego u prethodnim franjevačkim gramatikama, pogotovo alvareshovskima, npr. *broj, padež, poređenje, sklanjanje, brojevi (glavni, dijeleći, umnažajući), glagolj, načini (pokazni, vezni, zapovjedni, nesvršeni), osoba, sprega i sprežanje, di-onik, predlog, veznik (spojni, razstavni, protivni, uzročni, zaključni, pogodbeni)* itd. (opširnije o Kunićevoj gramatici usp. Dukat 1908: 82–93 i Pavić 1983: 94–95).

Osim analiziranih gramatika treba upozoriti i na najmanje još jednu preradbu Grigelyeve gramatike među franjevcima Bosne Srebrene koja je ostala u rukopisu (čuva se u fojničkom samostanu pod signaturom 45/III – Rukopisna zbirka). Rukopis ima 188 stranica, ali nema početne stranice pa mu se ne zna ni naslov ni autor. Fra Serafin Hrkać rukopis pripisuje fra Stjepanu Marijanoviću (usp. Hrkać 2001: 171–225), a ja sam na osnovi pomnjenije analize, osobito grafije i gramatičkih definicija, utvrdio da nikako nije riječ o Marijanoviću, nego da bi autor možda mogao biti fra Marijan Jakovljević stariji (usp. Pranjković 2004: 465–477). Rukopis inače sadrži osam poglavlja (prema vrstama riječi), a preostali dio čine raznolika pravila, većim dijelom sintaktička (opširnije o tom rukopisu, njegovoj koncepciji i njegovu autorstvu usp. u upravo spomenutim radovima S. Hrkaća i I. Pranjkovića te posve nedavno u Boban 2010).

II.

Od ostalih franjevačkih gramatika (koje ne sadrže opis latinskoga jezika, nego u prvom redu hrvatskoga) treba upozoriti na gramatike Blaža Tadijanovića, Marijana Lanosovića i Dragutina Parčića.

Gramatika fra Blaža Tadijanovića (1728–1797) *Svaschta po mallo...* iz 1761. (drugo izdanje u Tropavi 1766) prva je od triju važnih gramatika nastalih u Slavoniji u drugoj polovici 18. stoljeća.⁹ To je praktična knjižica (192 stranice maloga formata) kojoj je bio cilj da posve ukratko pouči zainteresirane i o hrvatskom i o njemačkom jeziku, ponajprije o njemačkom. U njoj se Tadijanović izravno obraća čitatelju (u 2. licu jednine) i poučava ga, potiče i upozorava. Gramatički dio sadrži nešto kontrastivnih napomena o hrvatskom i njemačkom jeziku,¹⁰ pregled deklinacije i konjugacije, a zatim slijedi rječnik (tematski koncipiran), uzorci razgovora te tablica množenja. Sve je to izloženo u poglavljima: *Pridgovor*, *Ustavistenye*, *Imenovanya stvarih u jezik Illirski, i Niemacski*; *Druggi dihl, u kommuse uderxaje nacsin od prigibanya immenah*, *Razgovor*, *Nacsin pisati liiste*, *Slide nadpisi*. Jezik je gramatike ikavsko-jekavska štokavština (npr. *ricsi*, *gnizdo*; *diete*, *lievak*), s elementima ekavice (npr. *korren*). Tadijanovićeva je knjižica važna i zbog njegove izrazite brige o čistoći »narodnoga« jezika (opširnije o toj gramatici usp. Jonke 1944, Tafrá 1980 i Ham 2006: 29–37).

Osim ukratko prikazane latinske gramatike fra Marijan Lanosović autor je još jedne gramatike, i to hrvatske gramatike pisane njemačkim jezikom, a objavljene u Osijeku 1778. godine pod naslovom *Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache* (usp. Lanosović 1778).¹¹ To je gramatika (272 stranice) koja uz gramatički opis sadrži i abecedni rječnik te uzorke konverzacije. Primjeri su u gramatici pretežno ikavski, ali uz dosta je-kavizama te pokoji ekavizam (npr. *vichnica*, *tisan*, *vidditi*; *sjekirica*, *priliepi*; *smeshni*, *leb*).¹² Primjeri su pisani slavonskim slovopisom, a naglasci se ne bilježe. U jednini ima sedam padeža, a u množini osam (kao i u Kašiće-

⁹ Druga je *Nova slavonska, i nimacska grammatika* Matije Antuna Relkovića iz 1767. (usp. Relković 1767), a treća Lanosovićeva, o kojoj će ovdje (u nastavku) biti posebno riječi.

¹⁰ Tadijanović primjerice upozorava na to da se iz njemačkoga ne može doslovce prevoditi na hrvatski, nego na jednostavan i izravan način upoznaje čitatelja s nekim važnim razlikama, primjerice u vezi s članom, u vezi s rodnom imenicom ili s porabom ličnih zamjenica u poziciji subjekta.

¹¹ Drugo izdanje te gramatike objavljeno je također u Osijeku 1789, a treće, znatno prošireno, u Budimu (Ofenu) 1795. Tom trećem izdanju izmijenjen je i naslov, koji glasi: *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre, sammt einem nützlichen Anhang mit verschiedenen Gesprächen, deutsch-slavonisch- und hungarischen Wörterbuche; Briefen, Benennung der vornehmsten geist- und weltlichen Würden, dann der vorzüglichsten Festtage und anderern Personen versehen*. U tom je izdanju uz opis hrvatske gramatike na njemačkom pridodan i opis na mađarskom jeziku.

¹² Ima katkada i dvostrukosti s obzirom na refleksive jata, npr. *cina* i *ciena*, *dillo* i *djello*, *posichi* i *posjechi*, *bixanje* i *bjexanje*. Ima također i morfoloških (tvorbenih) dvostrukosti, npr. *pechnik* i *pekar*, *shtavje* i *shtavika*, *gospoja* i *gospodarica*, a pogotovo ima dosta leksičkih sinonima, npr. *kruh* i *leb*, *posao* i *robota*, *texak*, *seljanin* i *poljar*, *kupi-*

voj gramatici). Kao ni njegovi prethodnici Lanosović ne razlikuje određene i neodređene pridjeve, pa tako nema ni imeničku sklonidbu pridjeva. Ne razlikuje ni nesvršene glagole od svršenih, ali, kao i njegovi prethodnici, uočava da svršeni glagoli nemaju svih vremena (nemaju prezenta u značenju sadašnjosti), pa ih smatra defektivnima. Opisani su također prilozi, prijedlozi, veznici i uzvici. Sintaksa je, kao što se tada obično činilo, podijeljena prema vrstama riječi, a prilično se opširno govori i o redu riječi (opširnije o Lanosovićevoj »slavonskoj« gramatici usp. Tafra 1985 i Ham 2006: 38–43).

Dragutin Parčić (1832–1902), koji je pripadao franjevačkom redu samostanskih trećoredaca (glagoljaša), objavio je u Zadru 1873. godine gramatiku hrvatskoga (slavenskoga, ilirskoga) jezika pod naslovom *Grammatica della lingua slava (illirica)*.¹³ Ta je gramatika (oko 200 stranica) u cijelosti pisana prema koncepciji zagrebačke filološke škole¹⁴ (uz mala odstupanja u pravopisu i slovopisu). Gramatiku čine poglavlja *Etimologia* (morfološki opis, oblikoslovlje) i *Sintassi* (uglavnom sintaksa vrsta riječi), a pridodan joj je i poseban odjeljak pod naslovom *Formazione delle parole* (tvorba riječi). Parčićev gramatički opis sadrži i neke elemente koji se danas doimlju izrazito moderno. Tako on npr. smatra da se prezent tvori nastavcima *-m*, *-š*, *-* (tj. *ø*), *-mo*, *-te*, *-še* (a ne *-am*, *-aš* ... *-em*, *-eš* i sl.). I inače je Parčić u gramatičkome opisu dosta samosvojan te lingvistički vrlo dobro obaviješten, tako da njegova gramatika i danas zaslužuje pozornost jezikoslovaca. Treba također spomenuti da u drugom izdanju svoje gramatike Parčić donosi i popis složenica, od kojih su neke i (njegove) novotvorenice, npr. *brzjav*, *glasovir*, *gromoteg* (gromobran), *hitropis* (stenografija), *parostroj*, *zemljovid* itd. (opširnije o Parčićevoj gramatici usp. Anić 1993: 93–102 i Ham 2006: 120–122).

Kao što se iz ovoga prikaza vidi, franjevci su i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini bili izrazito produktivni kao pisci raznovrsnih gramatičkih priručnika, osobito priručnika latinskoga jezika. Ta njihova djelatnost predstavlja vrlo vrijedan i zanimljiv prinos povijesti hrvatske gramatiko-grafije i uopće povijesti hrvatskoga jezikoslovlja.

ca i *csasha*, *varavac* i *himbenik*, *vrtao* i *bashcsa*, *postupaj*, *skalin* i *basamak* itd. (usp. Tafra 1985: 189–190).

13 Drugo izdanje objavljeno je također u Zadru 1878. Gramatika je prevedena i na francuski jezik i bila pod naslovom *Grammaire de la langue Serbo-Croate* objavljena u Parizu, i to u dva izdanja: 1877. i 1904. godine. Vrlo je zanimljivo, makar i usput, napomenuti da se Parčić, osim gramatičarskim radom, bavio i leksikografijom (od 1851. do 1908. objavio je čak sedam izdanja talijansko-hrvatskoga odnosno hrvatsko-talijanskoga rječnika), staroslavenskim jezikom, i prevodilaštvom, i fotografijom, i kartografijom, i botanikom. Smatrao je da treba ponovo prevesti staroslavenski misal jer je posljednje izdanje tiskano 1747. godine u rusificiranoj verziji. Kako njegova provincija nije bila u stanju poduprijeti takav pothvat, prešao je u svjetovne svećenike i uz posredovanje J. J. Strossmayera postao kanonik Zavoda Sv. Jeronima u Rimu, gdje je boravio sve do smrti, ali je uvijek ostao povezan sa svojom provincijom.

14 Tako npr. Parčić rabi isključivo starije, nesinkretizirane množinske padežne oblike, npr. dativ *brodovom*, lokativ *brodovih* i instrumental *brodovi*.

Izvori i literatura

- Alvares, Emmanuel, port. Manoel Álvares (1572) *De institutione grammatica libri tres*, Lisabon.
- Anić, Vladimir (1993) »Dragutin Parčić kao hrvatski gramatičar«, *Parčić. Zbornik*, Zadar, str. 93–102.
- Babić, Tomo (1712) *Prima grammaticae institutio. Pro tyronibus Illyricis accomodata a p. f. Thoma Babych a Velim*, Venetiis.
- Bezina, Petar (1993) *Rukopisna baština franjevacu Provincije Presvetog Otkupitelja*, Zagreb.
- Bezina, Petar (1994) *Kulturni djelatnici Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja u 18. i 19. stoljeću*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Bilić, Luciana (2009) »Odnos Jakovljevićeve i Šitovićeve gramatike«, *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 173–185.
- Boban, Luciana (2010) »Fojnički rukopis latinske gramatike«, *Hum. Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, str. 166–184.
- Bogićević, Vojislav (1975) *Pismenost u Bosni i Hercegovini. Od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bosanski franjevci* (1994), prir. Marko Karamatić, Erasmus, Zagreb.
- Brlobaš, Željka i Ljiljana Šarić (2002) »Gramatika fra Anđela Kraljevića«, *Zbornik Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas*, Pedagoški fakultet, Mostar, str. 81–97.
- Brozović, Dalibor (1973) »Uloga bosanskohercegovačkih franjevacu u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića«, *Godišnjak Instituta za proučavanje jugoslovenskih književnosti II*, Sarajevo, str. 35–53.
- Bujas, Andrija Bartolomej: *Pars prima grammaticae triplici idiomate conscripta* (rukopis u franjevačkom samostanu na Visovcu).
- Demo, Šime (2008) *Valentnost glagola u hrvatskim gramatikama latinsko-ga*, disertacija, Zagreb.
- Demo, Šime i Pavao Knezović (2007) *Čerigajski Anđeo*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar.
- Dukat, Vladoje (1902) »Dvije tri o Kunićevoj ›Latinskoj slovnici za bosansku mladež«, *Školski vjesnik*, 9, Zagreb, str. 126–132.
- Dukat, Vladoje (1908) »Hrvatske preradbe Grigelyevih ›Institutiones Grammaticae«, *Rad JAZU*, 172, Zagreb, str. 1–100.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2004) *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, Napredak, Zagreb.
- Gostl, Igor (1999) »Aneksni rječnici u gramatičkim kompendijima franjevacu Tome Babića i Lovre Šitovića«, *Kolo*, 9/4, Zagreb, str. 136–154.

- Grigely, József (1820–1824) *Institutiones Grammaticae in usum scholarum grammaticarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, I–IV, Budim.
- Ham, Sanda (2006) *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel (2000) *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*, Zagreb.
- Hrgović (Hergovich), Henrik (1840) *Početni Temelji Latinskoga Jezika za Naroda Ilirskoga Novake*, Varaždin.
- Hrkać, Serafin (2001) »Latinska gramatika – Fojnički rukopis«, *Zbornik Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas*, Pedagoški fakultet, Mostar, str. 171–225.
- Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od sredine XVIII. stoljeća do konca XIX. stoljeća*, knj. 6 (prir. Ivo Pranjković), Matica hrvatska i HKD Napredak, Sarajevo, 2005.
- Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine do sredine XVIII. do konca XIX. stoljeća*, knj. 7 (prir. Marko Karamatić), Matica hrvatska i HKD Napredak, Sarajevo, 2006.
- Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, sv. 1 (1983), sv. 2 (1989), sv. 3 (1993), sv. 4 (1998), sv. 5 (2002).
- Hrvatski franjevački biografski leksikon* (HFBL), urednici: Franjo Emanuel Hoško, Pejo Čošković i Vicko Kapitanović, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža« i Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Zagreb, 2010.
- Jelenić, Julijan (1912, 1915) *Kultura i bosanski franjevci*, I (1912), II (1915), Sarajevo (prettisak Sarajevo, 1990; prir. Marko Karamatić).
- Jezikoslovac fra Josip Jurin. Zbornik radova sa znanstvenog skupa* (ur. Vili-
jam Lakić), Primošten – Šibenik, 1999.
- Jonke, Ljudevit (1944) »Jezikoslovni rad Blaža Tadijanovića«, *Časopis za hrvatsku poviest, jezik i umjetnost*, II/1–4, Zagreb, str. 1–19.
- Jonke, Ljudevit (1966) »Tadijanovićev hrvatsko-njemački jezični priručnik iz g. 1761«, *Orbis scriptus, Festschrift für Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag*, München, str. 403–409.
- Jurin (Gjurin, Đurin), Josip (1793) *Grammatica illyricae iuventuti latino, italoque sermone instruendae accomodata studio ac labore patris Josephi Giurini / Slovkina slavnoy slovinskoj mladosti diačkim, illiričkim i talianskim izgovorom napravljena s' naukom i trudom o. Jozipa Giurina*, Venecija.
- Karadža, Mevlida (1983) *Izvori srpskohrvatske terminologije*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Radovi, X, Sarajevo.
- Kašić, Bartol (1604): *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim (prettisak: Köln – Wien, 1977. i Zagreb, 2002).

- Katičić, Radoslav (2002) »Toma Babić: pisac latinske gramatike i hrvatski jezik«, *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb, str. 9–16.
- Knezović, (Pavao) Pavle (1988) »Aneksni rječnici latinskih gramatika 18. stoljeća«, *Posebna izdanja ANUBiH*, knj. LXXXV/21, Sarajevo, str. 143–154.
- Knezović, Pavao (2000) »Izdanja djela fra Lovre Šitovića«, *Bosna franciscana*, VIII/12, Sarajevo, str. 65–99.
- Kosor, Karlo (1981) »Hrvatski jezik Latinske gramatike Fra Tome Babića«, *Kačić XIII*, Split, str. 5–55.
- Kosor, Marko (1953) »Trojezična gramatika fra Josipa Jurina«, *Rad JAZU*, 295, str. 41–65.
- Kovačić, Anto Slavko (1991) *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo.
- Kraljević, Anđeo (1863) *Grammatica latino-illyrica*, Rim.
- Kuna, Herta (1961) »Neke osobine jezika fra Lovre Šitovića«, *Građa Naučnog društva NR BiH*, knj. X, Sarajevo, str. 125–177.
- Kuna, Herta (1963) »Djela bosanskih franjevaca s gledišta istorijske dijalektologije«, *Jezik X/5*, Zagreb, str. 149–153.
- Kuna, Herta (1974) *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, knj. I. *Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*, Sarajevo.
- Kuna, Herta (1977) »Talijansko-latinski uticaji u jeziku bosanskohercegovačkih franjevaca 17. i 18. v.«, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane VI*, Beograd.
- Kunić, (Pilip) Filip (1857) *Slovnica jezika latinskog ilirski iztumačena za porabu mladeži bosanske s kratkim i potrebitim rječnikom*. U Beču.
- Lanosović, Marijan (1776) *Uvod u latinsko ricsih slaganje s nikima nimacskoga jezika bilixkami za korist slovinskih mladicha sloxen*, Osijek.
- Lanosović, Marijan (1778) *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache mit einem nützlichen Wörter- und Gesprächsbuche, auch einem Anhang verschiedener deutscher und slavonischer Briefe und einem kleinen Titularbuche versehen*, Osijek.
- Lastrić, Filip (1765) *Epitome vetustatum bosnensis provinciae seu brevissimum compendium historico-chronologicum*, Venetiis [prijevod: *Pregled starina Bosanske provincije* (prir. Andrija Zirdum), Sarajevo, 1977].
- Lovrenović, Ivan (prir.) (1982) *Književnost bosanskih franjevaca. Izbor tekstova iz starije hrvatske književnosti*, Sarajevo.
- Maretić, Tomo (1932) »Pregled srpskohrvatske gramatičke terminologije XVII, XVIII i XIX vijeka«, *Rad JAZU*, knj. 143, Zagreb, str. 13–90.
- Marijanović, Stjepan (1822) *Institutiones grammaticae latinae idiomate illyrico propositae ac ad usum iuventutis Provinciae Bosnae Argenti-*

- nae compilatae studio et opera P. Stephani Marianovich, eiusdem Provinciae alumni. Pro classe prima. U Splitu.*
- Marijanović, Stjepan (1823) *Syntaxis linguae latinae iuventuti Provinciae Bosnae Argentinae accomodata studio et opera P. Stephani Marianovich, eiusdem Provinciae alumni. Pro III. classe. Venetiis.*
- Marotti, Bojan (2002) »Podlagajuchiega načina urime doscasto« u slovnici Tome Babića »Prima grammaticae institutio«, *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb, str. 133–164.
- Matić, Ambroz (1832) *Knjixica rucsna s' upravam koristnim i uveshtbanjem lasnim za mladische latinski jezik ucseche, u bosanski jezik sloxena i na svitlost izdana. U Ossiku.*
- Matić, Tomo (1945) »Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda«, *Djela HAZU*, knj. 41, Zagreb.
- Matković, Jako (1896) *Bibliografija Bosanskih Franjevaca. Tiskane knjige, Sarajevo.*
- Mažuranić, Antun (1839) *Temelji Ilirskoga i Latinskoga jezika, Zagreb.*
- Nuić, Anđeo (1938–1939) »Patriotsko i religiozno obilježje Sitovićeve latinske gramatike«, *Stopama otaca. Almanah hercegovačke franjevačke mladeži*, V, Mostar, str. 76–100.
- Okuka, Miloš (1987) *U Vukovo doba. Književnojezički izrazi u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1800. do 1878. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Pandžić, Vlado (1995) »Hrvatski jezikoslovac i prosvjetitelj Stjepan Marijanović«, *Bosna franciscana*, III/3, Samobor, str. 115–130.
- Papić, Mitar (1973) »Iz prošlosti srpskohrvatskog jezika i pravopisa u Bosni i Hercegovini«, *Pregled*, LXIII/4, Sarajevo, str. 419–442.
- Parčić, Dragutin (1873) *Grammatica della lingua slava (illirica)*, Zara.
- Pavić, Stjepan (1983) »Pregled latinskih gramatika bosanskih franjevaca«, *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882–1982*, Visoko, str. 78–98.
- Pezo, Bruno (1984) »Franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja pisci latinskih gramatika u XVIII. stoljeću«, *Kačić*, 16, Split, str. 65–67.
- Pisana riječ u Bosni i Hercegovini od najstarijih vremena do 1918. godine*, Sarajevo, 1982.
- Pranjković, Ivo (1992) »Fonološki i sintaktički opis u prvim slavonskim gramatikama«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 27, Zagreb, str. 123–135.
- Pranjković, Ivo (1993–1994) »Jezikoslovno nazivlje i kategorijalna određenja u gramatici fra Stjepana Marijanovića«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 28–29, Zagreb, str. 57–70.
- Pranjković, Ivo (2000) *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.

- Pranjeković, Ivo (2004) »Fojnička latinska gramatika«, *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko, Zagreb, str. 465–477.
- Pranjeković, Ivo (2008) *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Prohaska, Dragutin (1911) *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und in der Herzegowina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb.
- Ptičar, Adela (1985) »Latinska gramatika Marijana Lanosovića«, *Zbornik o Marijanu Lanosoviću*, Osijek, str. 175–178.
- Raguž, Dragutin (1978) *Jezik Lovre Ljubušaka (Šitovića)*, magistarski rad, Zagreb.
- Raguž, Dragutin (1980–1981) »Hrvatska gramatička terminologija u dvjema prerađbama Alvaresove latinske gramatike«, *Filologija*, 10, Zagreb, str. 97–124.
- Raguž, Dragutin (1987) »Dosad nepoznata hrvatska prerađba Alvaresove gramatike, Trnava 1699«, *Rasprave Zavoda za jezik*, 13, Zagreb, str. 93–96.
- Relković, Matija Antun (1767) *Nova slavonska, i nimacska gramatika. Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*, Zagreb.
- Rožić (Rosiech), Antun (1820) *Kratko naputjenje vu kruto hasznoviteh, i zevsema potrebnih temelyh diachkoga jezika*, Budim.
- Rožić (Rosiech), Antun (1821) *Pervi temely diachkoga jezika za pochetnike vu domorodnom jeziku*, Varaždin.
- Slovnica latinska za porabu gimnazijskih učionica u Hrvatskoj i Slavonii*, Zagreb, 1851. (nepoznati autor).
- Stolac, Diana (2002) »Sintaktičke napomene u gramatici Tome Babića«, *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb, str. 165–176.
- Šetka, Jeronim (1967) »Fra Toma Babić«, *Kačić*, I, Split, str. 95–203.
- Šitović (Sitović) Ljubušak, Lovro (1713) *Grammatica latino-illyrica ex Emanuelis, aliorumque aprobatorum Grammaticorum libris, Juventuti Illyricae studiose accomodata a Laurentio da Gliubuschi, Venetiis*.
- Štefanić, Vjekoslav (1940) »Prilog za sudbinu Alvaresove gramatike među Hrvatima«, *Vrela i prinosi*, 11, Sarajevo, str. 12–34.
- Šunjić, Marijan (1853) *De ratione depingendi rite quaslibet voces articulares seu de vera orthographia cum necessariis elementis alphabeti universalis*, Viennae.
- Tadijanović, Blaž (1761) *Svascta po mallo illiti kratko sloxenye immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik. Koje sloxi Otacz Blax Thaddiano-vich*, Magdeburg.
- Tafra, Branka (1980) *Gramatika Blaža Tadijanovića*, magistarski rad, Zagreb.

- Tafra, Branka (1985) »Lanosovićeva ›Slavonska‹ gramatika«, Zbornik o Marijanu Lanosoviću, Osijek, str. 179–192.
- Tafra, Branka (1997) »Slovkinja‹ Josipa Jurina«, *Riječ*, 3/2, Rijeka, str. 98–106.
- Tafra, Branka (1999) »Jurinova gramatika«, u: *Jezikoslovac fra Josip Jurin. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Primošten – Šibenik, str. 7–36.
- Tvrtković, Tamara (2002) »Gramatički rad Tome Babića«, *Zbornik o Tomi Babiću*, Šibenik – Zagreb, str. 123–131.
- Veber Tkalčević, Adolfo (1853) *Latinska slovnica za nižu Gimnaziju, sastavio Adolfo Weber*. U Beču.
- Vince, Zlatko (1978, ²1990, ³2003) *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. Pavao Knezović), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.
- Zbornik o Marijanu Lanosoviću* (ur. Dragutin Tadijanović i Đuro Berber), JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek, 1985.
- Zbornik o Tomi Babiću* (gl. ur. Alojz Jembrih), Šibenik – Zagreb, 2002.
- Zbornik o Vidu Došenu i Blažu Tadijanoviću*, Osijek, 1981.
- Zlatović, Stjepan (1888) *Franovci države Presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb.

Marko Karamatić

Spisateljska djelatnost franjevac Bosne Srebrene

Cilj je ovoga rada predstaviti stariju književnost franjevac Bosne Srebrene, od pojave fra Matije Divkovića u 17. stoljeću i prve tiskane knjige u BiH na narodnom/hrvatskom jeziku (1611), preko fra Filipa Lastrića, najistaknutijeg pisca 18. stoljeća, do fra Ivana Frane Jukića i fra Grge Martića koji u drugoj polovici 19. stoljeća zatvaraju krug starije franjevačke književnosti. U tom je razdoblju djelovalo više desetaka pisaca Bosne Srebrene, od kojih ćemo izdvojiti nekoliko reprezentanata i ukazati na teme, sadržaje i obilježja njihova spisateljskoga rada, odnosno na njihovu sadržajnu i formalnu stranu. Na razvojnom putu franjevačkoga spisateljstva uočavaju se dvije faze: prva je po svojim srodnim duhovnim sadržajima vezana za 17. i 18. stoljeće, a druga za 19. stoljeće kada pisci s novim temama demonstriraju drukčije razumijevanje ciljeva svoga spisateljskoga djelovanja. Franjevačko je spisateljstvo nastajalo u specifičnim povijesnim okolnostima, uglavnom unutar političkog sustava Osmanskoga Carstva te dijelom u okviru mletačke i habsburške vlasti.

I. Povijesne okolnosti

Franjevci provincije Bosne Srebrene jedini su pisci unutar granica današnje Bosne i Hercegovine koji su objavljivali svoja djela u vrijeme četiristoljetne osmanske vlasti, izuzevši razdoblje od 1860-ih pa do dolaska austro-ugarske uprave 1878. U Bosnu su došli koncem 13. stoljeća (1291) s ciljem da učvršćuju rimsko katoličanstvo nasuprot heterodoksnoj Crkvi bosanskoj čiji su se pripadnici nazivali *krstjanima*. Prvotno djeluju bez teritorijalne organizacije. Osnutkom Bosanske vikarije (1339/1340) započinje njihova organizirana djelatnost. Vikarija se tijekom 14. i 15. stoljeća proširila daleko izvan Bosne: od Apulije na jugu Italije pa do Ugarske na sjeveru, ali i prema zapadu i istoku. Osnivali su brojne samostane, najčešće uz gradska naselja, koji su postajali žarišta duhovnog života. Iz tog su vremena ostali zapaženi tragovi njihova djelovanja na području pisane riječi, likovne umjetnosti i arhitekture.

Osmanskim osvajanjem Bosne (1463) povijesne okolnosti bitno su se promijenile. Već prilikom zaposjedanja mnogi su samostani porušeni. Dio katolika izbjegao je u slobodne krajeve. Zahvaljujući ahdnami, koju je fra Anđeo Zvizdović, tadašnji poglavar franjevac, dobio od sultana, franjevci

i preostali katolici mogli su ostati u Bosni. Bio je to vrlo skućen prostor tolerancije, koji se s vremena na vrijeme pretvarao u pozornicu otvorenog progona. Život je tekao između podnošenja i povremenih progona. Broj se samostana, kojih je prije osvajanja Bosne bilo više od trideset, i dalje smanjivao, a dio katolika prihvaćao je islam motiviran povoljnijim položajem u društvu.

Kako se Vikarija osmanskim osvajanjem našla jednim dijelom na zaposjednutom, a drugim na slobodnom području, to je otežavalo unutarnju komunikaciju. Ona se stoga dijeli na vikarije Bosnu Hrvatsku i Bosnu Srebrenu (1514), a nedugo potom obje su izdignute na rang provincija (1517). Budući da se Osmansko Carstvo u 16. stoljeću novim osvajanjima prostorno povećavalo, u isto se vrijeme i Bosna Srebrena širila na osvojena područja (Dalmacija, Slavonija, Ugarska, Transilvanija, Bugarska). Bosanski franjevci time su popunjavali prostor odakle se pastoralno svećenstvo povuklo na sigurnija područja. Do početka 17. st. provincija Bosna Srebrena proširila se od Jadrana do Budima na sjeveru te do obala Crnoga mora na istoku. Godine 1624. od nje se odvaja Bugarska kustodija.

Bečki rat (1683–1699) rezultirao je potiskivanjem Osmanlija na prostor Bosne i Hercegovine i Srbije te velikom seobom stanovništva. Muslimansko stanovništvo iz Slavonije i Dalmacije prešlo je u BiH, a više desetaka tisuća katolika iselilo se u Prekosavlje i Dalmaciju. Na području današnje BiH ostalo je tek dvadeset tisuća katolika. Osim triju starih samostana, Sutjeske, Kreševa i Fojnice, svi su ostali porušeni, a i broj se franjevac uvelike smanjio.

Bosna Srebrena se nakon Bečkog rata i oslobođanja Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije našla pod jurisdikcijom triju država. To je utjecalo na njezinu podjelu: 1735. odvojili su se dalmatinski samostani, a 1757. oni u Slavoniji i Ugarskoj, čime je matična provincija Bosna Srebrena svedena u granice današnje Bosne i Hercegovine. Tijekom 18. stoljeća Bosna Srebrena u svome se bosanskom dijelu pomalo izdiže iz pepela. Povećava se broj katolika, ali još je zabranjeno graditi nove crkve i samostane. Bogoslužje se drži uglavnom na otvorenom. Tako će ostati sve do sredine 19. stoljeća, kada osmanska vlast liberalizira svoju politiku prema kršćanima te se počinju graditi samostani i crkve. U to se vrijeme odvajaju i hercegovački franjevci (1847) i to je zadnja podjela provincije Bosne Srebrene.

Vladavina Osmanskog Carstva od sredine 19. st. ide svome kraju. Tomu pridonosi ekonomsko zaostajanje i zastarjelost političkog sustava koji ne može pratiti ubrzani razvitak u Europi. Austro-ugarsko zaposjedanje Bosne i Hercegovine 1878. bio je zadnji čin kojim je okončana četiristoljetna osmanska vlast u Bosni.

Nova austro-ugarska uprava unijela je brojne promjene na društveno-političkom, kulturnom, gospodarskom i državno-pravnom području po zapadnoeuropskom modelu i u skladu s tamošnjim civilizacijskim uzusima. Reorganizirana je i Katolička crkva: osnovana je vrhbosanska nadbiskupija sa sjedištem u Sarajevu te biskupije u Mostaru i Banjoj Luci, a uvedeno je i svjetovno svećenstvo, koje, uz franjevce, pastoralno počinje djelovati početkom 20. stoljeća.

II. Pisana riječ u Bosni Srebrenoj

Spisateljski rad u 17. i 18. stoljeću

1.

Spisateljska djelatnost bosanskih franjevacâ započinje već u ranom razdoblju njihova djelovanja u 14. i 15. stoljeću. Radi se o tekstovima na latinskom jeziku: Bartola Alvernskog (1333–1414), vikara Bosanske vikarije i prvog franjevačkog pisca u Bosni (*Dubia fr. Bartholomei, vicarii provinciae Bosnensis...*), fra Blaža Zalčanina (1370–1440), prvog poznatog autora povijesti franjevacâ u Bosni (*Gesta vicariorum*), te fra Jakova Markijskog (1394–1476), bosanskog vikara i reformatora (*Dialogus contra Manicheos in Bosnia*).

Daleko najpoznatiji pisac toga vremena jest fra Juraj Dragišić, teolog, filozof i humanist, koji je iza sebe ostavio respektabilno pisano djelo. Rodio se u Srebrenici u Bosni oko 1445, ali je, izbjegavši pred Osmanlijama koji su 1462. zaposjeli Srebrenicu, gotovo cijeli život proveo u Italiji. Tamo je završio studij i na latinskom objavio niz djela filozofskoga i teološkoga sadržaja. Svoje filozofske poglede oblikovao je u novoplatoničkoj akademiji u Firenci kojoj su ton davali M. Ficino i G. Pico della Mirandola. Predavao je na više sveučilišta u Italiji, bio je provincijal u Toskani, biskup u talijanskom gradu Cagliari te nazaretski naslovni nadbiskup sa sjedištem u Barletti. U procesu protiv Savonarole ustao je u njegovu obranu (*Propheticae solutiones*). Neko je vrijeme boravio u Dubrovniku, kamo je stigao 1495. te je svoje glavno djelo *De natura coelestium spirituum quos angelos vocamus* (*O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima*) posvetio Dubrovčanima. Umro je 1520. godine u Barletti u južnoj Italiji.

Pisana kultura franjevacâ na narodnom, hrvatskom jeziku započela je u 17. stoljeću pojavom fra Matije Divkovića, jednoga od najistaknutijih pisaca Bosne Srebrene uopće. On je prvi u Bosni i Hercegovini svoja djela tiskao na narodu razumljivom jeziku i na pismu bosančici/bosanici (1611, 1616), te se smatra rodonačelnikom književnosti u Bosni i Hercegovini.

Tijekom toga stoljeća, osim Divkovića, javilo se još nekoliko zapaženih franjevačkih pisaca koji su iza sebe ostavili po jedno ili više djela: fra Ivan Bandulavić (*Pištrole i evanđelja*, 1613), fra Pavao Posilović (*Naslađenje duhovno*, 1639; *Cvjet od kriposti duhovni*, 1647), fra Pavao Papić (*Sedam trublji*, rukopis objavljen 1990), fra Stjepan Matijević (*Ispoviedaonik*, 1630), fra Ivan Ančić (*Thesaurus perpetuus*, 1662; *Vrata nebeska i život vični*, 1678; *Svitlost krstjanska i naslađenje duhovno*, 1679; *Ogledalo misničko*, 1681), fra Mijo Radnić (*Razmišljanja pribogomiona*, 1683; *Pogrđenje ispraznosti*, 1683), fra Franjo Sudić Varadinac (*Pastor Bonus*, 1679)... Njihova su djela u pravilu duhovnoga sadržaja i namijenjena su franjevcima, ali i puku koji pastoriziraju. Sačuvano je i nekoliko kratkih ljetopisa čiji su autori fra Andrija Šipračić, fra Bernardin Nagnanović i fra Marko iz Vasiljeva Polja.

Između svih spomenutih posebno mjesto pripada fra Matiji Divkoviću kao najvažnijem piscu 17. stoljeća. O njemu je, nakon što ga je kratko kao pisca spomenuo fra Filip Lastrić u djelu *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae* (1776),¹ prvi opširnije pisao fra Ivan Frano Jukić u prvom svesku *Bosanskoga prijatelja* (1850).² Iako su njegova djela doživjela široku popularnost, o njegovu životu zapravo nema mnogo podataka. Tek na osnovi kratkih zabilješki u njegovim knjigama, gdje daje poneku informaciju o sebi, moguće je načiniti kratki biografski opis. Rodio se u Jelaškama kod Vareša 1563, a umro je, prema sutješkom nekrologiju, u samostanu u Olovu 21. kolovoza 1631. Do godine rođenja došlo se izračunom na osnovi zabilješke na početnoj stranici njegove knjige *Sto čudesa*, gdje kaže da je iz Jelašaka i »budući od četrdeset i šest godišta ovo počeo pisati na iljadu i šesat i deveto godište po porodu Gospodnjemu mjeseca svibnja na dvadeset i tri u subotu«. On je, dakle, 1609. imao 46 godina. Osnovnu naobrazbu stekao je vjerojatno u samostanu u Olovu, a studij filozofije i teologije završio je u Italiji.

Službovao je kao kapelan u Sarajevu gdje je (1609) dovršio djelo *Nauk krstjanski za narod slovinski* (tzv. veliki *Nauk*). To također razaznajemo iz njegove bilješke u knjizi: »Izpisa budući kapelanom u Sarajevu na iljadu i šesat i deveto godište po porođenju Isukrstovu«. Potom je započeo pisati *Sto čudesa aliti zlamenja blažene i slavne Bogorodice divice Marije* i oba je djela, u jednom svesku, tiskao u Veneciji (1611) i time se uključio u Gutenbergovu galaksiju.³ Sudeći po posvetama ispisanim na naslovnica knjiga, u tiskarskim su ga troškovima, po svoj prilici, potpomogli ugledni sarajevski građani kojima je posvetio svoje knjige. Tako je veliki *Nauk* posvetio »plemenitomu i visokomu g/ospodi/nu, g/ospodi/nu Antunu Gargureviću, Bošnjaninu iz Sarajeva, i Paviji sinu njegovu«, a knjigu *Sto čudesa* »...g/ospodi/nu Ivanu Nikole Matiaševića, Bošnjaninu iz Sarajeva...«.

U Kreševu je 1612. započeo pisati svoje propovjedničko djelo *Razlike besjede Divkovića svrhu evanđelja nedjeljinijeh priko svega godišta*, a završio ga je u Olovu 1614. Godine 1616. tiskao je *Nauk krstjanski s mnoziemi stvaru duhovnijemi i vele bogoljubnijemi* (tzv. mali *Nauk*, nazvan tako zbog manjeg formata iako je po broju stranica opsežniji od velikog *Nauka*) i *Besjede*.

Oba njegova djela, i veliki i mali *Nauk*, po svome su sadržaju zamišljena kao poučno štivo koje bi koristilo i dušobrižnicima i narodu.⁴ U velikom *Na-*

1 Usp. Filip Lastrić, *Pregled starina Bosanske provincije*, prir. Andrija Zirdum, s latinskog i talijanskog preveli Ignacije Gavran i Šimun Šimić, Synopsis, Sarajevo - Zagreb 2003, str. 137.

2 Usp. Ivan F. Jukić, *Sabrana djela*, knj. II, prir. Boris Čorić, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 51-53.

3 S epohalnim otkrićem tiska Johanna Gutenberga u Mainzu oko 1450. započela je civilizacija knjige, koju je kanadski teoretičar medija Marshall McLuhan nazvao Gutenbergova galaksija (1962). Vidi: Maršal Mekluan, *Gutenbergova galaksija. Nastajanje tipografskog čoveka*, Beograd 1973.

4 O tome v. Ivan Šarčević, »Doktrinarno-moralni naglasci u katehetsko-poučnim djelima fra Matije Divkovića«, u: *Majka Klara Žižić i njezina Družba 1706.-2006. Zbornik proslave 300. obljetnice preminuća službenice Božje majke Klare Žižić, utemeljiteljice*

uku (1611) Divković opširno razmatra što »ima čovjek činiti da se može zvati pravi krstjanin imenom i djelom« i kako »imamo nasliedovati Isukrsta«. U podnaslovu djela navodi da se u *Nauku* nalaze »mnoge stvari lijepe i korisne svakom krstjaninu koji hoće poznati pravu vjeru i zakon Isukrstov«.

Mali *Nauk*, uza sve značajke katekizma, donosi također i tekstove koji nisu tipično katekizamski: *Verši Abramovi*, *Plač blažene divice Marije*, *Verši prilike Isukrstove*, *Prigovaranje meju križem i Gospom divicom Marijom*, pjesme, brojne molitve, litanije... Divkovićeve su djela zapravo kompendij kršćanskoga nauka, koji je Dragutin Prohaska, prije sto godina, nazvao pučkom enciklopedijom jer »nisu »literatura«, ona su kršćanska enciklopedija za puk u kojemu se na lako razumljiv način samo objašnjava ono što je najkorisnije i kršćanima najneophodnije«. ⁵ O njegovoj širokoj popularnosti svjedoči velik broj izdanja u vremenu od 120 godina – najmanje 25 od prvog pa do zadnjeg njegova poznatog izdanja iz 1738. godine. ⁶ Pojedini su dijelovi i izdvojeno tiskani: *Život svete Katarine* (1709), *Plač blažene divice Marije* (1786), ali i neki drugi.

Kako za veliki tako i za mali *Nauk krstjanski*, koje »iz diačkog [latin-skog] jezika ispisa, privede i složi u jezik slovinski«, Divković je prevodio i prerađivao građu iz različitih katekizama, prije svega iz onih španjolskog isusovca Jacoba Ledesme (1516–1575) *Dottrina cristiana breve per insegnare in pochi giorni* (1571) i talijanskog isusovca Roberta Bellarina (1542–1621) *Dichiarazione più copiosa della dottrina cristiana* (1598). Za veliki *Nauk* nisu razjašnjeni svi izvori, Divković ih ustvari uopće ne spominje. Vjerojatno je koristio više katekizama, među kojima je, sudeći po rasporedu teksta u drugom dijelu, i Ledesmin. Za mali *Nauk* Divković izrije kom navodi izvore na početnoj stranici knjige, gdje kaže da ga »od Ledezmova i Belarminova Nauka u jedno stisnu i složi«. Moguće je da je Divković za svoj mali *Nauk* koristio hrvatski prijevod Ledesmina katekizma koji je tiskan kao latiničko anonimno izdanje u Veneciji 1578, ⁷ kao i bosanično izdanje iz 1583. koje se nalazi u sutješkoj knjižnici. ⁸

ce Družbe sestara franjevki od Bezgrješne, ur. s. Terezija Zemljić, Šibenik 2009, str. 433–449.

5 Dragutin Prohaska, *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb 1911, str. 100.

6 Teško je utvrditi sva Divkovićeve izdanja, ali se pouzdano zna da je djelo ponovno tiskano: 1621, 1630, 1631, 1632, 1640, 1641, 1643, 1660, 1669, 1680, 1682, 1683, 1686, 1700, 1707, 1723, 1737. i 1738. godine. Usp. Slavko A. Kovačić, *Biobibliografija franjevac*, str. 103.

7 Usp. Vjekoslav Štefanić, »Mali kršćanski nauk J. Ledesme u hrvatskom prijevodu od g. 1578«, u: *Vrela i prinosi*, 11/1940, str. 70; Franjo E. Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985, str. 23.

8 Nedavno je fra Stjepan Duvnjak, kustos muzeja i knjižnice samostana u Kraljevoj Sutjesci, ukazao na prijevod Ledesmina katekizma iz 1583. tiskan na bosančici »istomačen u jeziku dubrovački«, a koji se nalazi u sutješkoj knjižnici. Usp. Ivan Šarčević, »Prije Divkovića«, u: *Svjetlo riječi*, br. 335, veljača 2011, str. 4–5.

Izuzevši *Verše svete Katarine* svi drugi umetnuti literarni tekstovi preuzeti su iz hrvatske književne baštine iz Dalmacije i Dubrovnika. Njih je Divković redigirao i ponešto u leksiku i stihu mijenjao, imajući u vidu svoje čitatelje. *Verši Abramovi* proizašli su iz preradbe drame *Posvetilište Abramovo* dubrovačkog pisca Mavra Vetranovića (1482–1576), koju je Divković preradio i prilagodio svojoj pučkoj pastvi. On je svojim djelom, kao i neki kasniji franjevački pisci, prenosio dubrovačko književno nasljeđe i jezični izraz na široki prostor Bosne Srebrene od jadranske obale do rijeke Drave. Time je dao početni impuls standardizaciji franjevačke književnosti, oko čega su se, kasnije, franjevački pisci uvelike trudili.

Sto čudesa Divković je u cijelosti preuzeo iz knjige *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum et de miraculis B. M. Virginis* (1584) njemačkog homiletičkog pisca, dominikanca Johannesa Herolta (+1468). Tiskani primjerci Heroltova djela nalazili su se u dalmatinskim samostanima, što ukazuje da su ih franjevački propovjednici koristili na izvornom latinskom jeziku. Skraćeno je nazivano *Discipulus* (Divković veli: *Dišipuo*). Heroltovo je djelo bilo izvor hrvatskim glagoljskim *Disipulima* iz XVI. stoljeća, tako da je teško razlučiti kada je Divković izravno koristio Herolta, a kada je pripovijesti o Marijinim čudesima preuzimao iz hrvatske glagoljske književnosti.

Četvrto Divkovićevo djelo, *Razlike besjede Divkovića svrhu evanđelja nedjeljinijeh priko svega godišta* jest po svome sadržaju homiletičko, namijenjeno nedjeljnim propovjednicima i njihovim slušateljima. U njemu je ukupno 66 propovijedi. Započeo ga je pisati u Kreševu (1612), dovršio u Olovu (1614), a tiskao u Veneciji (1616). Ono je najopsežnije autorovo djelo i uglavnom je nastalo na temelju djela spomenutog J. Herolta *Sermones discipuli de tempore et de sanctis*, zatim francuskog dominikanca Pepina *Sermones dominicales totius anni* te još nekih autora (Busti, Ferreri, Heisterbach). Divković je i ovdje pri pisanju koristio glagoljsku i dubrovačku nabožnu književnost. Dok je u *Sto čudesa* sadržano vrlo mnogo jednostavnih pripovijesti i primjera, u *Besjedama* ih je manje s obzirom na homiletski značaj tog spisateljskog žanra. Autor u *Besjedama* tumači ulomak nedjeljnog evanđelja započinjući kratkim citatom iz pročitano ulomka, a potom navodi misli crkvenih otaca i naučitelja te teoloških i filozofskih pisaca.

Uz Divkovića posebnu popularnost svojim je djelom stekao fra Ivan Bandulavić, rođen u Skoplju (danas Uskoplje/G. Vakuf) koncem 16, a umro sredinom 17. stoljeća. Njegovo je djelo *Pištrole i evanđelja* (Venecija 1613) lekcionar nastao preradom i dopunom latiničkog lekcionara Bernardina Splićanina iz 1495, odnosno vjerojatno izdanjem toga lekcionara što ga je objavio Benedikt Zborovčić 1543. Bandulavić je prvi među bosanskim franjevcima 17. stoljeća koji je knjigu objavio na latinici. S više od dvadeset izdanja i tijekom gotovo tri stoljeća taj je lekcionar, koji »predstavlja prvu tiskanu liturgijsku knjigu na danas standardiziranom štokavskom jeziku katoličkih Hrvata«, ⁹ bio prisutan na prostoru Bosne, Hercegovine, Slavo-

⁹ *Pištrole i evangelya. Das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613*, herausgegeben

nije, Istre, Dalmacije, Banata pa sve do Bugarske i izvršio jak utjecaj na oblikovanje hrvatskoga jezika.

2.

U 18. stoljeću javlja se širi krug franjevačkih pisaca, s djelima tematski bliskim piscima prethodnog razdoblja, ali koja unose i poneku novost. Najvažniji su među njima fra Stipan Markovac Margitić (*Izповied krstjanska*, 1701; *Fala od sveti*, 1708), fra Toma Babić (*Prima grammaticae institutio*, 1712; *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, 1726), fra Lovro Šitović (*Grammatica latino-illyrica*, 1713; *Pisna od pakla*, 1727), fra Marijan Lekušić (*Meditationes S. Bonaventurae. To jest bogoljubna razmišljanja*, 1730), fra Jeronim Filipović (*Pripovidanje nauka krstjanskoga*, sv. 1–3, 1750–1765; *Put križa*, 1734), fra Marko Dobretić (*Kratko skupljene ćudoredne iliti morale bogoslovice svrhu sedam Katoličanske crkve sakramenatah* [Bogoslovica], 1782), fra Stipan Badrić (*Ukazanje istine među crkvom istočnom i zapadnom*, 1745; *Pravi način za dovesti duše virni na život vičniji*, 1746), fra Grgo Ilijić Varešanin, fra Šimun Mecić (*Cvitak pokornih*, 1736), fra Lovro Bračuljević (*Uzao šerafinske /naški/ goruće ljubavi*, 1730), fra Antun Papušlić (*Dužna slava sinovskoga bogoljubstva*), fra Stjepan Vilov (*Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom*, 1736), fra Jerolim Lipovčić (*Dušu čuvajuće pohođenje*, 1750; *Treći sad iliti istolmačenje trećeg reda*, 1769), fra Antun Bačić (*Istina katoličanska*, 1732), fra Nikola Kesić (*Epistole i evanđelja*, 1740), fra Emerik Pavić (*Jezgra nauka krstjanskoga*, 1754; *Epistole i evanđelja priko godišnji nediljah i svetkovina*, 1762; *Ramus viridantis olivae*, 1766. i niz drugih djela) te fra Filip Lastrić o kojem će biti više govora.

Pisci 18. stoljeća pretežno se bave temama teološkog sadržaja, bilo kroz zbirke propovijedi (Margitić, Filipović, Lastrić), zbornike sustavnog teološkog tumačenja vjerskoga nauka (Dobretić), svojevrzne katekizme i sl. Ima i nekoliko tematskih inovacija: Babić i Šitović pišu latinske gramatike, Lastrić i Pavić o povijesti Bosanske provincije, fra Vice Vicić piše stihove koje sam uglazbljuje za liturgijsku primjenu... Tematsku raznovrsnost tog razdoblja obogaćuju ljetopisci koji bilježe suvremene događaje u samostanima, Bosni Srebrenoj i civilnoj Bosni. Nastalo je u tom periodu nekoliko zapaženih ljetopisa, objavljenih u 20. st.: *Ljetopis sutješkog samostana* (fra Bono Benić), *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, *Ljetopis kreševskog samostana* (fra Marijan Bogdanović), *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene* (fra Ivan Kopijarević Stražemanac).¹⁰ Tu je ljetopisnu

von Elisabeth von Erdmann-Pandžić, Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 1997, Vorwort, str. 5. Studiju o Bandulavićevu jeziku napisala je Darija Gabrić-Bagarić: *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*, Svjetlost, Sarajevo 1989.

¹⁰ Ljetopise B. Benića (1979), N. Lašvanina (1981) i M. Bogdanovića (1984) za tisak je priredio fra Ignacije Gavran; izašli su u izdanju Veselina Masleše u Sarajevu (Biblioteka Kulturno nasljeđe) te u izdanju Synopsisa (Sarajevo – Zagreb 2003); Stražemančev ljetopis priredio je Stjepan Sršan, objavljen u izdanju Latina et graeca i Matice hrvatske (Zagreb 1993) te Pax et bonum (Osijek 2010). Ljetopise je prvi objavio

tradiciju na najbolji način u 19. stoljeću nastavio fra Jako Baltić: *Godišnjak od događaja i promine vrimenta u Bosni 1754–1882*.¹¹ Kao specifičan oblik spisateljstva ljetopisi se tretiraju ne samo kao dokumentarna djela nego jednako i kao književna – odnosno kao svojevrsno »pripovijedanje povijesti«. ¹²

Iz niza spomenutih franjevačkih spisatelja 18. stoljeća izdvajamo fra Filipa Lastrića Očevca, teološkog pisca, ali i prvog modernog historiografa u BiH, kao književnog reprezentanta toga stoljeća u Bosni Srebrenoj. Rodio se u Očeviji kod Vareša 1700, a umro u Kraljevoj Sutjesci 1783. godine. Studirao je u Italiji, bio je lektor filozofije na franjevačkom učilištu u Požegi, učitelj novaka u Kr. Sutjesci, provincijal Bosne Srebrene (zadnji prije podjele 1757). Prvo djelo koje je napisao bilo je filozofskog sadržaja, *Traditiones in universam aristotelico-scticam philosophiam*¹³ (sačuvano u rukopisu) kojim se služio kao predavač filozofije u Požegi. Iz praktičnih pastoralnih razloga više je bio orijentiran na teološke teme, te je nastao niz djela teološkog sadržaja: *Kratak nauk dilovati molitvu od pame-ti* (1742), *Testimonium bilabium* (Venecija 1755), dvojezična zbirka propovijedi; *Kratak način činiti Put križa* (Rim 1758); *Od' uzame* (Venecija 1765), zbirka kratkih propovijedi; *Nediljnik dvostruk* (Venecija 1766), zbirka propovijedi – za svaku nedjelju po dvije; *Svetnjak* (Venecija 1766), zbirka propovijedi na svetkovine izvan nedjelja.

On je autor prvog znanstvenog historiografskog djela u BiH *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae* (Ancona 1776; u prijevodu: *Pregled starina bosanske provincije*, Sarajevo 1977, Sarajevo – Zagreb 2003), kojemu su prethodila dva djela po sadržaju ista (1762, 1765), ali po opsegu manja. Na pisanje toga djela Lastrić je bio potaknut činjenicom da je kod podjele Bosne Srebrene, odnosno odvajanja prekosavskih franjevaca (1757), Provincija degradirana na kustodiju, zbog čega se dao na skupljanje dokumenata te je na osnovi njih uspio dokazati neopravdanost takvoga postupka, pa su nadležni u Rimu Provinciji vratili njezin status. Uz tu osnovnu temu o Bosni Srebrenoj Lastrić piše i o Bosni s građanskog stajališta, o Bosanskom kraljevstvu i povlasticama turskih careva. Tim svojim djelom i suradnjom u četvrtom svesku Farlatijeva *Illyricum sacrum* i Horányjeva *Memoria Hungarorum* Lastrić je postao utemeljiteljem moderne historiografije u Bosni i Hercegovini.

fra Julijan Jelenić, i to u izvornom obliku: Lašvaninov ljetopis u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* u Sarajevu (1914–1915) i separatno (1916) na bosančici, Bogdanovićev također u *Glasniku ZM* (1917) i separatno (1918) te Beniće u *Glasniku ZM* (1923–1927).

11 Baltićev ljetopis za tisak je priredio fra Andrija Zirdum, a objavljen je u izdanju Veselina Masleše (Sarajevo 1991) i Synopsisa (Sarajevo – Zagreb 2003).

12 Usp. Iva Beljan, *Pripovijedanje povijesti. Ljetopisi bosanskih franjevaca iz 18. stoljeća*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2011.

13 Usp. Andrija Zirdum, »Lastrićev rukopis »Universa aristotelico-sctica philosophia«, u: Jukić, br. 3, 1973, str. 87–98; isti, *Filip Lastrić Očevac 1700–1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982, str. 85–92.

Utjecaji na franjevačko spisateljstvo 17. i 18. stoljeća

Neka su djela, osobito Divkovićeve, Bandulavićeve, Margitićeve i Babićeve, doživjela brojna izdanja jer su ih prihvatili širi slojevi puka. Iako su pretežno pisana prema stranim – latinskim i talijanskim – predlošcima, autori su ih nastojali približiti puku i u tome nisu bili bez uspjeha. Donoseći kratke priče (»ežemple«, »prilike«) koje su služile kao primjeri dobroga ili lošega kršćanskoga življenja, oni su na pristupačan način objašnjavali kako živjeti po načelima evanđelja i koji je sadržaj kršćanskoga života. Pisali su s praktičnim ciljem: poučavati i odgajati u duhu kršćanskoga gledanja na svijet i čovjeka. Također su pritom imali u vidu činjenicu da će se njihova pisana riječ više prenositi usmeno, tj. kroz propovijedi nedjeljama i svetkovinama, negoli čitanjem.

U djelima franjevačkih pisaca zapažaju se odjeci širokog pokreta katoličke obnove koju je inicirao Tridentski crkveni sabor (1545–1563) kao odgovor na protestantsku reformaciju Martina Luthera (1483–1546). Sabor je donio niz reformnih odluka koje su imale dalekosežno značenje za Katoličku crkvu. Odjek tridentskih reformi došao je preko katoličkih pisaca sa Zapada čijim su se djelima franjevci služili. Činjenica je, naime, da franjevci Bosne Srebrene nisu bili u neposrednom dodiru s protestantizmom, osim donekle na rubnim dijelovima osmanske Ugarske, pa je ta pojava imala samo neizravan odjek, i to uglavnom kod pisaca 17. stoljeća.

Zahvaljujući teološkoj i propovjedničkoj literaturi zapadnih katoličkih autora spisateljski rad franjevac izrastao je iz neposrednoga dodira s europskom pisanom kulturom, čime njihovo spisateljstvo u biti pripada europskim kulturnim tokovima. Stalni duhovni i kulturni kontakt franjevac s katoličkim Zapadom proizlazio je već iz činjenice njihove pripadnosti Katoličkoj crkvi kao univerzalnoj instituciji. Bio je to katkada tek odškrinuti, ali ipak jedini otvoreni prozor prema zapadnoj kulturi i duhovnosti, i uopće kršćanskom svijetu, preko granica kulturno i politički zatvorenog Osmanskog Carstva. Tomu je pridonosilo i školovanje franjevac na Zapadu, najčešće u Italiji, ali i u habsburškim zemljama. Tamo su oblikovali svoje teološke poglede i dobrim dijelom formirali svoj svjetonazor, ali su se i upoznavali s društvenim i kulturnim tokovima. Takav svijet ideja i pogleda, uz prilagodbu domaćim prilikama, bio je prisutan i na domaćim filozofskim i teološkim učilištima Bosne Srebrene osnovanim u 18. stoljeću: u Budimu, Baji, Osijeku, Našicama, Brodu, Požegi, Đakovu, Šibeniku, Splitu, Makarskoj... Navedeni broj školskih ustanova kazuje da je »bosanska redodržava« tada »bila lijepo providena«¹⁴ potrebnim učilištima. Te okolnosti pojašnjavaju činjenicu da je u spisateljstvu franjevac Bosne Srebrene bilo većeg ili manjeg odjeka suvremenih europskih književnih zbivanja i uključivanja likova i motiva iz europske, kao i likova iz klasične grčke i rimske književnosti s kojima su se franjevci upoznavali za vrijeme studija i kasnije iz knjiga donesenih iz Italije ili habsburških zemalja.

¹⁴ Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo, 1912, str. 218.

U franjevačkom spisateljstvu mogu se, nadalje, otkriti slojevi što ukazuju na literarne utjecaje koji svoje izvore imaju u hrvatskoj glagoljskoj i dubrovačkoj književnosti, ali i u književnosti šireg dalmatinskog obalnog pojasa. To je proizlazilo iz kontakata franjevac Bosne Srebrene s Dubrovnikom i njegovom književnošću, ali i s čakavskom književnošću koja se oblikovala mahom na dalmatinskim otocima. U njihovim se djelima osjeća i utjecaj narodnoga stvaralaštva, napose kod onih autora koji su pisali u stihovima.

Činjenica je da su se autori Bosne Srebrene služili knjiškim predlošcima na latinskom ili talijanskom jeziku te da se o njihovim djelima govori kao o prerađama, slobodnijim prijevodima, kompilacijama i sl., a iz te se perspektive nerijetko govori i o njihovoj neoriginalnosti kao kriteriju vrijednosti djela. Franjevačkim autorima nije bio cilj ostvariti originalnost u smislu u kojem se ona danas shvaća, po kojem ono što nije originalno ne može biti ni vrijedno. Naprotiv, oni su udarajući temelje književnosti na ovim prostorima izvršili pionirski pothvat u stvaranju civilizacije knjige i već je u toj činjenici skrivena nesumnjiva vrijednost. Originalnost franjevačkih pisaca ogleda se ponajprije u njihovu trajnom nastojanju da pisanu riječ učine živom, razumljivom i privlačnom te je takvu posreduju svojim slušateljima ili čitateljima. Želeći im se približiti, autori su u svojim djelima, oblikovanim na stranim predlošcima, nastojali biti što neposredniji i bliskiji, učiniti riječ komunikativnijom i prodornijom i time pobuditi pozornost i pojačati zanimanje onih koji tu riječ čitaju ili slušaju. Svojim su se naporima u tom pravcu uspijevali izdići iznad tek rutinskoga i hladnog prenošenja vjerskih iskaza, unijevši u svoja djela unutarnji žar koji se razgario na njihovu životnom opredjeljenju i zauzetosti za ono o čemu govore.

Drukčija je slika kada se krajnje sažeto, na katekizamski način, izlaže kršćanski nauk. Njegovo je obilježje kratka informacija, jasno formulirana, čitatelju jednostavna i pristupačna za razumijevanje. To zapravo općenito karakterizira duh tridentskih reformi i u tom su duhu u katoličkom svijetu tada nastajale knjige ili priručnici, tj. katekizmi u kojima su sustavno razlagane osnove kršćanskoga nauka, često reducirane na jednostavna pitanja s kratkim odgovorima.

Prostrana provincija Bosna Srebrene bila je, prije diobe, pogodna za protok ideja i tiskanih djela od Dalmacije i Bosne preko Ugarske i Transilvanije pa sve do Bugarske. Kretanje franjevac, koji su potjecali iz različitih regija, po cijelom teritoriju Bosne Srebrene i njihovi međusobni kontakti, koji su rezultirali razmjenom knjiga i ideja, pridonosili su stvaranju jedinstvenoga duhovnog i kulturnog prostora, prije svega s obzirom na katoličko stanovništvo. Time je, s jedne strane, otklanjana opasnost getoiziranja, a, s druge, omogućavale su se duhovne i kulturne veze te plodonosni međutjecaji čak i vrlo udaljenih krajeva na području pisane kulture. U prvoj tiskanoj bugarskoj knjizi *Abagaru*, primjerice, »u nekim se slojevima jezika mogu prepoznati odjeci djelovanja bosanskih franjevac«. ¹⁵

15 Herta Kuna, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, knj. I. (*Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*), Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 109.

Međusobna komunikacija franjevac na širokim prostorima Bosne Srebrene pridonijela je povezivanju i integraciji pokrajinskih književnosti sa svim njihovim posebnostima u jedinstven hrvatski književni korpus. Regionalizam u hrvatskoj književnosti i kulturi do 18. stoljeća uvjetovan je teritorijalnom rastrgnutošću, jer su Hrvati živjeli u područjima različitoga političkoga i kulturno-civilizacijskoga utjecaja. Bosanski franjevac Stjepan Margitić Markovac u predgovoru svoga djela *Izpovijed krstjanska* (1701) govori o »šokcima«, »ercegovcima«, o Dalmaciji, Dubrovniku... i njihovim jezičnim razlikama. No, on je sam iz dubrovačke književne tradicije preuzeo i preradio Vetranovićevo prikazanje »Uskrsnutje Isukrstovo«, pisano u stihovima, pretvorivši pritom izvorne dvanaesterce u osmerce, tako da je u svom »Govorenju kako Isukrst izvede svete otce iz Limba« (u djelu *Izpovijed krstjanska*) od 1072 Vetranovićeve stiha načinio 1428 osmeračkih stihova. Činjenica intenzivnijeg književnoga povezivanja unutar hrvatskih prostora utjecala je konačno i na standardizaciju hrvatskoga književnog jezika.

Teme i sadržaji

Po svome sadržaju književnost franjevac 17. i 18. stoljeća pretežno je duhovnoga karaktera. Nastajala je s nakanom da služi poduci u vjeri i moralu katoličkoga stanovništva, odnosno kao priručna literatura u pastoralnom radu franjevac. Znatan dio tog spisateljstva čine propovjednička djela. U tome se, kao autori, izdvajaju fra Matija Divković (*Besjede*), fra Stjepan Margitić (*Fala od sveti*), fra Jeronim Filipović (*Pripovidanje nauka krstjanskoga*), fra Filip Lastrić (*Testimonium bilabium, Od' uzame, Svetnjak, Nediljnik dvostruk*) i dr. Njihove su homiletske zbirke franjevci Bosne Srebrene koristili u svojim nastupima pred vjernicima nedjeljama i svetkovinama, ali su one dospijevale i među ljude iz puka sposobne za čitanje. Propovijedi su slušateljima bile i izvor vjerskih spoznaja, a ne samo moralnih i drugih poticaja. Fra Jeronim Filipović svoje je propovijedi tako sadržajno oblikovao da su one predstavljale cjelovit i sustavno izložen kršćanski nauk, koji se nedjeljama kroz nekoliko godina mogao sav posredovati vjernicima s propovjedaonice. Njegove su propovijedi zapravo bile katehetske pouke kojima su propovjednici svoje slušatelje podučavali u vjerskome nauku.¹⁶

Unutar franjevačkog spisateljstva su i djela u kojima su autori isključivo željeli sustavno izložiti osnove kršćanskoga nauka, od kratkih moli-

¹⁶ On je nastojao stvoriti prikladno hrvatsko teološko nazivlje, te se može reći »da se hrvatski znanstveni jezik po prvi put ostvario baš kod Bosanca Jerolima Filipovića iz Rame, te da njegovo nazivlje predstavlja temelj znanstvenog nazivlja hrvatskog jezika...«. Ivan Pederin, »Pojava neumjetničke proze u franjevačkoj književnosti Bosne i Dalmacije«, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu*, knj. II, Sarajevo 1973, str. 69. Na hrvatskom nazivlju radio je također fra Marko Dobretić u svom djelu *Kratko skupljene čudoredne, iliti morale bogoslovice...* (Ancona 1782).

tava i sažeto formuliranih načela kršćanskoga života u duhu Tridentskoga sabora (1545–1563) do sustavnih i širih teoloških tumačenja stožernih točaka kršćanskoga nauka i prakse (sakramenti i prakticiranje sakramentalnoga života, Božje zapovijedi i njihovo opsluživanje, pobožnost križnoga puta i sl.). Sustavna izlaganja kršćanskoga nauka nalazimo kod niza autora kao što su fra Matija Divković (*Nauk krstjanski*), Marko Dobretić (*Bogoslovica*), Pavao Posilović (*Cvjet od kriposti*), fra Toma Babić (*Cvit razlika mirisa duhovnoga*), fra Antun Bačić (*Istina katoličanska*), fra Jerolim Lipovčić (*Dušu čuvajuće pohođenje*) i dr. Svetopisamska čitanja nedjeljama i svetkovinama iz poslanica i evanđelja, odnosno lekcionare, uz gore spomenutog fra Ivana Bandulavića, objavili su fra Nikola Kesić (*Epistole i evanđelja*) i fra Emerik Pavić (*Epistole i evanđelja*).

U franjevačkom spisateljstvu nailazimo, uz prozne tekstove, i na pjesničku formu s duhovnim i svjetovnim sadržajem. Prve stihove nalazimo već u 17. stoljeću u *Nauku krstjanskom* fra Matije Divkovića (»Abramovi verši«, pod utjecajem dubrovačke književnosti ili možda izravno iz srednjovjekovne glagoljske književnosti), kao i nekoliko pjesama u *Pistolama* fra Ivana Bandulavića. U 18. stoljeću pjesnička je forma znatno više zastupljena, često isprepletena s proznim tekstovima (S. Margitić, T. Babić) ili tematskim spjevovima (L. Šitović, P. Knežević), a susrećemo prvi put i zbirke pjesama (J. Filipović, V. Vicić, P. Knežević). Pisci stihova nisu glavni naglasak stavljali na formalnu stranu, odnosno umjetnički izraz, koliko na njihovu praktičnu namjenu i cilj koji se njima želi postići. Obraćajući se čitatelju u svojoj *Pisni od pakla*, fra Lovro Šitović kaže da će njegova pjesma biti »duši koristna, jer će činit da se bojiš Boga i da bižiš od griha smrtnoga«, ¹⁷ a fra Toma Babić u djelu *Cvit razlika mirisa duhovnoga* veli da svoje *pisme* ili *verše* ne pravi za mudre ljude, nego »za dicu koja gube vrime zaludu, neka se zabavljaju u stvari duhovni...« ¹⁸. Franjevci su, dakle, pisali stihove ciljano, tj. da poučavaju i odgajaju i u tome je osnovno značenje tog pjesništva, slično kao i kod proznih vjersko-poučnih tekstova.

Kao predavači na filozofskim i teološkim učilištima franjevci su pisali traktate filozofskoga i teološkoga sadržaja, koji su mahom sačuvani u rukopisima, a služili su kao udžbenička pomagala njihovim slušačima. Osim toga pisali su i objavljivali latinske gramatike za školske potrebe: fra Toma Babić, *Prima grammaticae institutio* (Venecija 1712), fra Lovro Šitović, *Grammatica latino-illyrica* (Venecija 1713), medicinske spise i ljekaruše: fra Franjo Gracić, *Sacerdotis viatoris analysis theorico-practica de viribus virus febriferi, pestiferi atque serpentini...* (Padova 1795), radove iz povijesti i ljetopise, o kojima je već bilo riječi.

¹⁷ Lovro Šitović, *Pisna od pakla*, Mleci 1727, str. 12.

¹⁸ Toma Babić, *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, Mleci 1726, str. 213.

Recepcija franjevačke književnosti

Književna djelatnost franjevac otvara i pitanje kome je ona bila namijenjena, tko su čitatelji i koliko ih je bilo? Iz franjevačke pastoralne prakse zapaža se da se vjerska poduka dugo vremena obavljala isključivo usmenim putem kao jedinim mogućim. Za to je najprikladnija bila propovijedonica. Nije bilo organiziranoga školstva niti ga je moglo biti s obzirom na nepovoljan položaj katolika u osmanskome društvu. Usprkos činjenici gotovo potpune nepismenosti stanovništva, u franjevac je sve više sazrijevalo mišljenje, utemeljeno i na iskustvu s njihova školovanja na Zapadu, da pisana riječ postaje sve važnija u njihovu djelovanju. Stoga su, primjereno okolnostima, radili i na elementarnom opismenjavanju puka u uvjerenju da to njihovu pastoralnu misiju olakšava i čini uspješnijom. U samostane su primali i one dječake koji se nisu spremali za Red, upućivali ih u osnove pismenosti (čitanje i pisanje), a ovi su sami kasnije podučavali druge i time pridonosili skromnom širenju pismenosti u narodu. Umijeće čitanja bio je velik korak naprijed. Ono je značilo da je knjiga mogla naći svoje mjesto u narodu.

Pišući knjige bosančicom/bosanicom do početka 18. stoljeća, franjevci su to objašnjavali time što u narodu umiju čitati jedino to pismo. Tako, primjerice, fra Stjepan Margitić tumači svoje opredjeljenje za bosančicu, žaleći se da je zanemarena jer »veći dio od puka ne umije u ona slova i naša je štampa ostavljena i zabačena posli Divkovića i Posilovića, a veoma su potribite knjige u Bosni u naša slova i u naš jezik...«¹⁹ Iz istih se razloga za bosančicu zalagao i fra Luka Karagić, provincijal Bosne Srebrene (1735–1738), a provincijal fra Luka Dropuljić u svojoj okružnici (1801) traži da se kandidate za Red poučava u tom pismu.²⁰ Ima i drugih pisanih potvrda koje ukazuju da je u puku bio stanovit broj onih koji su umjeli čitati, odnosno da se oblikovao sloj čitateljstva u kojem su franjevci mogli širiti svoje tiskane knjige. U pismu bosanskoga provincijala fra Ante Gabeljaka od 6. veljače 1685. godine rimskoj Kongregaciji za raširenje vjere (Propaganda), reagirajući na osvade zadarskog nadbiskupa, stoji da u Bosni ima »više žena i čobana koji znaju čitati i pisati, što se jedva može naći u zadarskoj nadbiskupiji«. ²¹ Koliko god ta tvrdnja zvučala pretjerano, ona ipak ukazuje na prisutnost pismenosti u Bosni Srebrenoj. Fra Jerolim Lipovčić, franjevac iz Požege koji je djelovao kao profesor na učilištu u Budimu, u svojoj knjizi *Dušu čuvajuće pohođenje* (1750) piše da se pojedini župnici žale glede korištenja nekih knjiga propovijedi sljedećim riječima: »... kako ću iz ovih knjiga pripovidati kada i ljudi svitovnji nji[h] kod kuće

19 Ivo Pranjković (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu, HKD Napredak, Sarajevo 2005, str. 195.

20 Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Sarajevo 1915. (pretisak, Svjetlost, Sarajevo 1990), str. 496, bilj. 2.

21 Usp. Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo 1912. (pretisak, Svjetlost, Sarajevo 1990), str. 211.

sve imadu i štiju, i reći će meni, evo gdi je uzeo i od kud je pripovidaao». ²² Slično svjedoči i talijanski putopisac i etnograf Alberto Fortis u svojoj knjizi *Viaggio in Dalmazia* (1774) gdje govori kako je od žitelja u dalmatinskom zaleđu čuo da su se tamošnji pastiri početkom stoljeća »bavili čitanjem debele knjige o kršćanskom, moralnom i povijesnom nauku što ju je složio neki o. Divković«, te kad bi župnik »pobožniji nego učeniji« izmijenio sadržaj ili loše protumačio tekst, »iz slušateljstva se dizao glas nekoga od nazočnih da rekne: *Nije tako*«. ²³ O stanovitom napretku u pismenosti piše fra Marijan Bogdanović, apostolski vikar i ljetopisac kreševskoga samostana, ističući kako se prilike, nakon što se povećao broj svećenika, poboljšavaju, što se ogleda u povećanju pismenosti. K tomu brojna ponovljena izdanja nekih franjevačkih djela govore o njihovoj širokoj popularnosti i solidnom krugu čitatelja. Raširenost knjige fra Tome Babića *Cvit razlika mirisa duhovnoga* učinila ju je tako popularnom da su je u narodu nazivali *Babuša*, djelo *Izpovijed krstjanska* fra Stjepana Margitića *Stjepanuša*, a katekizam fra Augustina Miletića *Biskupovača*.

Jezik i pismo

U istraživanjima spisateljskoga rada bosanskih franjevac do sada je ponajveća pozornost posvećena njihovu jeziku, što je rezultiralo nizom monografija. U tome je udjela imao zapažen broj jezikoslovaca iz Sarajeva, Beograda i Zagreba. Simptomatično je da u istraživanju brojčano pretežu srpski jezikoslovci te da je više monografija o toj temi izašlo u Beogradu negoli, na primjer, u Zagrebu. No, srpski su autori, nerijetko, radili s političkim nakanama, te su franjevačku književnost uključivali u srpsku, kao na primjer Đorđe S. Đorđević: *Matija Divković: prilog istoriji srpske književnosti XVII veka* (Beograd 1898). Osim njega iz srpskog jezikoslovnog okružja monografije o jeziku bosanskih franjevac objavili su Svetozar Marković, Aleksandar Mladenović, Slavko Vukomanović i Dušanka Ignjatović. ²⁴ Od sarajevskih i zagrebačkih autora na istraživanjima jezika franjevac Bosne Srebrene radili su Herta Kuna (*Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka*, Sarajevo 1967; *Jezik »Bosanskog prijatelja«*, Sarajevo 1983), Slavko Pavešić (*Jezik Stjepana Matijevića*, Zagreb 1968), Darija Gabrić-Bagarić (*Jezik Ivana Bandulavića, bosanskog franjevca XVII vijeka*, Sarajevo 1989) te Ivo Pranjković, koji je u zadnja tri desetljeća publicirao veći broj tekstova u zbornicima i časopisima te ih kasnije sabrao i zasebno objavio (*Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Zagreb 2000; *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Zagreb 2008).

²² Jerolim Lipovčić, *Dussu csuvaiuche pohogjenje*, Budim 1750, str. XIV.

²³ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prev. Mate Maras, Globus, Zagreb 1984, str. 42–43.

²⁴ Svetozar Marković: *Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka)*, Beograd 1958; Aleksandar Mladenović: *O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina*, Sarajevo 1961; Slavko Vukomanović: *Jezik Stipana Markovca Margitića*, Beograd 1971; Dušanka Ignjatović: *Jezik štampanih dela Jeronima Filipovića franjevačkog pisca XVIII veka*, Beograd 1974.

Pisci Bosne Srebrene pisali su uglavnom na narodnom/hrvatskom jeziku koji su zvali različitim imenima: bosanski, ilirički, slovinski, dalmatinski, dumanski, slavobosanski i hrvatski, te u manjoj mjeri na latinskom jeziku. Na latinskom su pisali za članove svoje zajednice i strane čitatelje (fra Ivan Ančić, fra Filip Lastrić, fra Emerik Pavić), a na hrvatskom za propovjednike/vjeroučitelje i katolički puk u svrhu vjerske pouke: zbirke propovijedi, zbornike kršćanskoga nauka i sl. Služili su se štokavskim narječjem, ikavskoga i (i)jekavskoga izgovora, s tim da se pod konac 18. stoljeća uočava izrazita ikavizacija. Kako je na širokom prostoru Bosne Srebrene postojala šarolika grafijska (slovopisna) praksa uz obilje leksičke raznolikosti, pisci su tome pristupali na različite načine i nastojali iznalaziti vlastita rješenja.

U formiranju hrvatskoga jezičnog izraza spisateljska djelatnost franjevacima imala je veliku ulogu u cijelom razdoblju od 17. do 19. stoljeća. Svojim su djelima jezično povezivali Dalmaciju, Hercegovinu, Bosnu i Slavoniju i uspostavljali jezični most između hrvatskoga sjevera i juga.²⁵ Hrvatska je standardnojezična tradicija »gotovo isključivo (zapravo sve do pred kraj 19. stoljeća) vezana za djelatnost franjevacima Bosne Srebrene«, koji su oblikovali »izrazito prepoznatljiv« i »u velikoj mjeri ujednačen [...] standardnojezični uzus« oslanjajući se »na (nov)štokavske govore u Bosni i Hercegovini, pretežno na govore srednje Bosne (ikavskoga ili ijekavskoga tipa)«. Stoga se s pravom može ustvrditi da je »standardnojezični uzus koji su u Bosni i Hercegovini, ali i u Hrvatskoj najvećim dijelom oblikovali franjevci Bosne Srebrene u vrlo velikoj mjeri utjecao na (konačnu) standardizaciju i kodifikaciju hrvatskoga jezika koja je provedena krajem 19. stoljeća«.²⁶

Što se leksika tiče, u 17. se stoljeću, na primjeru Divkovića, zapaža nekoliko leksičkih tipova: riječi narodske, slavenskoga podrijetla, zatim riječi koje tretiraju crkvenu/teološku problematiku, riječi svojstvene dalmatinskom priobalju i dubrovačkom području, riječi talijanskog i latinskog podrijetla te turcizmi.²⁷ Slično je i u 18., a djelomično i u prvoj polovici 19. stoljeća, u čemu kao reprezentativan primjer može poslužiti fra Filip Lastrić u čijem se leksiku uočava pet skupina: prvu skupinu čine leksemi preuzeti iz starije bogoslovne i nabožne književnosti dalmatinske, dubrovačke, pa i kajkavske, druga skupina leksema tipična je za narodnu književnost, u trećoj su skupini turcizmi, u četvrtoj romanizmi (riječi latin-

²⁵ Tome je, uz Divkovića, poseban doprinos dao fra Stjepan Margitić. Njegovo djelo *Izповјед krstјanska* (1701) jest »prvi veliki i značajni pokret standardizacije hrvatskog jezika velikih i općih razmjera«. Ivan Pederin, »Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margitića Jajčanina«, *Kritika*, br. 17, Zagreb 1971, str. 217.

²⁶ Ivo Pranjković, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2008, str. 27.

²⁷ Usp. Ivo Pranjković, *Franjevačko spisateljstvo*, str. 31–32.

skog i talijanskog podrijetla), a u petoj skupini – riječi karakteristične za samog Lastrića.²⁸

Radi uspješnijeg vjerskoga prosvjeđivanja puka nadležne su crkvene vlasti u Rimu također bile zainteresirane za iznalaženje uravnoteženog jezičnog rješenja, a ta je zadaća povjerena isusovcu Bartolu Kašiću (1575–1650) koji se aktivno uključio i napisao prvu gramatiku hrvatskoga jezika (*Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim 1604). Premda čakavac, Kašić se zalagao za prihvaćanje bosanskoga govora, odnosno štokavsko-ikavskoga kao najraširenijega i najljepšega u hrvatskome jeziku. Tako je i on, uz bosanske franjevece, pridonio da štokavsko narječje prevlada i kasnije postane osnova hrvatskoga književnog jezika.

Po ocjeni proučavatelja hrvatske jezične i književne povijesti, franjevci Bosne Srebrene odigrali su, kako je uostalom već naglašeno, vrlo veliku ulogu u formiranju hrvatskoga književnog jezika. Budući da se radi o piscima koji su svojim djelovanjem teritorijalno pokrivali najveći dio štokavskoga jezičnoga područja, njihova je spisateljska, jezikoslovna i uopće kulturna djelatnost odigrala »presudnu ulogu u oblikovanju općenitoga hrvatskog književnog izraza«²⁹ i bila »presudno važna za povijest hrvatskoga jezika, posebice za njegovu standardizaciju utemeljenu na (novo)štokavskom narječju«,³⁰ a naklonošću prema latinici u 18. stoljeću »odredili [su] ne samo izbor hrvatskog književnog standarda nego i njegovu pismenu normu«. ³¹

Grafijske (slovopisne) nedoumice s kojima su se suočavali franjevački pisci proizlazile su najviše iz neujednačenosti, tj. različitog označavanja glasova za koje u latinici ne postoje slovni znakovi (č, ć, đ, dž, š, ž). Na širokom prostoru Bosne Srebrene od Dalmacije preko Hercegovine i Bosne do Slavonije bile su također prisutne izrazite različitosti u govorima, što pojedini pisci redovito ističu u predgovoru knjizi ili u kratkom obraćanju čitatelju. Latinička grafijska praksa u Bosni Srebrenoj u 17. i početkom 18. stoljeća bila je vrlo šarolika. Razlikuju se dva tipa: talijanski uglavnom na jugu (Dalmacija, Hercegovina, zapadna Bosna), na primjer u djelu fra Ivana Bandulavića *Pisctole i evangelya* (1613), te mađarski tip na sjeveru (Slavonija i budimski franjevački krug), kao u djelu fra Lovre Bračuljevića *Uzao scerafinske (nascki) goruchie gliubavi* (1730). Na grafijskom (slovopisnom) ujednačavanju u prvoj polovici 18. st. najviše je radio krug

28 O leksiku fra Filipa Lastrića posebnu raspravu napisala je Herta Kuna: »Iz leksike Filipa Lastrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka«, u: *Radovi naučnog društva SR BiH*, knj. XXIV, *Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, knj. 8, Sarajevo 1964, str. 107–139. Usp. također Ivo Pranjković, *Franjevačko spisateljstvo*, str. 24–27.

29 Rafo Bogišić, »Književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca u hrvatskoj književnoj matici«, u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991*. (Zbornik radova), Samobor 1994, str. 190.

30 Ivo Pranjković, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb 2000, str. 6.

31 Ivo Banac, *Hrvatsko jezično pitanje*, s engleskog preveo I. Matković, Zagreb 1991, str. 48.

franjevaca na Generalnom učilištu Bosne Srebrene u Budimu. To je najprije započeo fra Šimun Mecić, ali je u njegovim pokušajima i dalje ostalo mnogo neujednačenosti, te se za pojedine glasove pojavljuju trostrukosti i četverostrukosti, tj. tri ili četiri načina označavanja jednoga glasa. Korak naprijed učinio je fra Lovro Bračuljević u djelu *Uzao*, ali se i u njega još javlja dvostruki način obilježavanja pojedinih glasova. U uvodnom tekstu svoga djela »Opomena za pravo, dobro i lako štiti ove knjige« Bračuljević, referirajući se na grafijske nedoumice u pisanju, veli: »Ali je lipše i pofaljenije pisati onako kako se govori, jer štogod je od više nije faljeno, već je kuđeno«. ³² Najveći napredak ostvarit će fra Stjepan Vilov u svome djelu *Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom* (1736), sasvim otklanjajući dvostrukosti, pa su njegova grafijska rješenja, uz male dorađe, u Slavoniji ostala sve do pojave Ljudevita Gaja i njegovih jezičnih reformi u 19. st. ³³

Grafijske reforme franjevaca Bosne Srebrene budimskog kruga imale su odjeka kod fra Marka Dobretića, franjevca iz Bosne, autora zapaženog teološkog djela *Bogoslovica* (1782), koji je svojim grafijskim rješenjima učinio vidan napredak u odnosu na dotadašnju praksu pisaca iz Bosne. ³⁴

U 17. stoljeću pisci Bosne Srebrene Divković, Matijević, Posilović i Papić, izuzevši Bandulavića i Ančića, pišu i objavljuju na bosančici/bosanici, i to posebnog tipa »kakva je u franjevačkim samostanima uobličena tijekom 16. stoljeća, a koja se dijelom oslanja na bosanskohercegovačku ćirilčku tradiciju, a dijelom i na talijanska rješenja, na latiničku i glagoljašku praksu te na neka rješenja u dubrovačkoj ćirilici 16. stoljeća«. ³⁵ U 18. stoljeću u svojim tiskanim knjigama koriste latiničko pismo, izuzevši fra Stjepana Margitića koji je svoja dva djela početkom 18. stoljeća (1701. i 1708) objavio na bosančici. S njime završava uporaba bosaničnog pisma što se tiče tiskanih knjiga, ali je ono još dugo ostalo u rukopisnoj uporabi franjevaca. Naime, kako je već spomenuto, pojedini su provincijali Bosne Srebrene (fra Luka Karagić i fra Luka Dropuljić) tražili da se u obrazovanju i dalje njeguje bosančica. Rukopisi u samostanskim arhivima pokazuju da se ona u dobroj mjeri koristila tijekom cijelog 18. stoljeća (ljetopisi, matične knjige), a donekle i početkom 19. stoljeća.

Kad je riječ o pravopisu, kod franjevaca Bosne Srebrene susrećemo pretežno etimološko (tzv. korijensko) pisanje (npr. *izpisati*), ali i fonološko (*ispisati*). S obzirom na reflekske jata oni pišu ikavski, (i)jekavski i ikavsko-(i)jekavski, nerijetko ovisno o kraju odakle pisac potječe. Zatim treba

³² Lovro Bračuljević, *Uzao scerafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan, to jest kratko, ali temeglito popissagnie pocsetka, ukoregniegnia, i rasciregnia davnascgniegh poglavitogh [...]*, Budim 1730.

³³ Usp. Ivo Pranjković, »Jezično stanje u BiH tijekom 18. stoljeća«, u: *Zbornik o Marku Dobretiću*, Sarajevo – Dobretići 2008, str. 165.

³⁴ Ivo Pranjković, »Latinička grafija budimskoga franjevačkog kruga i Kujundžić-Marijanovićevo »lipopisanje««, u: *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704–2004). Zbornik radova sa Znanstvenog skupa*, Sarajevo 2008, str. 285–286.

³⁵ Ivo Pranjković, *Franjevačko spisateljstvo*, str. 29.

spomenuti da uglavnom izostaje intervokalizacija (*koi, kroiti, dvoica* i sl.), kao i jotacija i/ili palatalizacija (*bratja, djak, robje* itd.).

Spisateljski rad u 19. stoljeću

Nove teme i sadržaji

U 19. stoljeću u Europi se zbivaju velike društvene, kulturne i duhovne promjene, pred kojima ni Bosna nije ostala po strani. Njihov odjek vidljiv je i u duhovnoj i kulturnoj djelatnosti bosansko-hercegovačkih franjevac, pa tako i u književnosti koja nosi snažan pečat tih promjena. Franjevci su u neposrednom dodiru sa svim tim zbivanjima. Oni se školuju u Italiji, Hrvatskoj i Ugarskoj i tamo se susreću s novim idejama s područja duhovnosti, kulture i politike, napose s idejama hrvatskoga narodnog preporoda koje ih nadahnjuju i pobuđuju na razmišljanje o nacionalnom oslobođenju ispod osmanskog gospodstva, o potrebi prosvjećivanja i opismenjivanja naroda, ali i o modernim europskim shvaćanjima, među kojima i o razdvajanju svjetovnog i religijskog, što je fra Ivan Frano Jukić eksplicitno izrazio u jednom svom tekstu (1842) suprotstavljajući se onima koji još »miješaju literaturu s religijom, koja u to ne bi morala upliva imati«. ³⁶ Franjevci se čvrsto vezuju uz te nove ideje i pokrete koje je zapravo koncem 18. stoljeća inicirala i inaugurirala francuska građanska revolucija.

Sve je to našlo odjeka u djelovanju franjevac, a napose u njihovu spisateljskom radu. U prvoj polovici 19. stoljeća novu duhovnu i kulturnu fazu u djelovanju franjevac Bosne Srebrene otvara fra Augustin Miletić (1763–1831), poznat po svome kulturno-prosvjetnom radu i metodi opismenjavanja koju je izložio i objasnio u knjizi *Početak slovstva, napomena, i kratko istomačenje stvari potribiti nauka krstjanskoga* (1815), gdje preporučuje župnicima, roditeljima i svima koji znaju čitati »da stave svu pomniju za uvižbat dicu mušku i žensku u poznanstvu i u sastavljanju slova. A kad dica nauče, neka i oni drugim neumjetnim kazuju...«. ³⁷ Isto je to učinio i u proširenom izdanju knjige *Istomačenje stvari potribiti nauka krstjanskoga za uvižbanje dice i čeljadi priprostitute u državi bosanskoj* (1828).

Uočljive promjene u spisateljstvu franjevac zbivaju se sredinom 19. stoljeća. Više se ne radi isključivo o vjersko-poučnoj literaturi, nego ona postaje prosvjetiteljski, kulturno i politički angažirana književnost, ali i književnost s izravnim umjetničkim težnjama, što je svakako novost u okviru franjevačkog spisateljskog djelovanja, a javljaju se i teme iz povijesti, geografije, jezikoslovlja, etnografije, usmene književnosti i sl. Javljaju se i pjesnici na latinskom jeziku (fra Blaž Josić, fra Ambroz Matić, fra Andrija Barukčić) koji pišu u duhu klasične grčke i rimske poezije. Najistaknutiji reprezentanti tih novih interesa i pogleda na području pisane rije-

³⁶ Riječ je o tekstu »Samo za sada« (Zagreb, 25. kolovoza 1842), I. F. Jukić, *Sabrana djela*, sv. 1, izbor i redakcija Boris Ćorić, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 89.

³⁷ Augustin Miletić, *Početak slovstva, napomena, i kratko istomačegne stvarii nauka karstianskoga*, Split 1815, str. 6.

či jesu fra Ivan Frano Jukić (1818–1857), fra Grgo Martić (1820–1905), fra Marijan Šunjić (1798–1860), fra Petar Bakula (1816–1873), fra Anto Knežević (1834–1889) i fra Martin Nedić (1810–1895). Njima treba pribrojiti i ranije spomenutog fra Jaku Baltića (1813–1887), autora ljetopisa *Godišnjak od događajah crkvenih, svietskih i promine vrmena u Bosni 1754–1882*, objavljenog 1991. Svi su se oni isticali svojom širokom duhovnom, kulturnom, društvenom i političkom zauzetošću, istina, svaki na svoj način, ali u osnovi s istim ciljem. Fra Marijan Šunjić slovi za jednog od najučenijih ljudi svoga vremena, obavljao je službu kustosa (1835) i provincijala Bosne Srebrene (1847–1851) te biskupa i apostolskoga vikara u Bosni (1855–1860). Poznao je više jezika, među kojima i orijentalne (turski, perzijski i arapski), skupljao narodne pjesme, pjevao u duhu ilirizma, na latinskom je objavio knjigu o teoriji jezika i životopis biskupa fra Augustina Miletića (*De ratione depingendi rite quaslibet voces articulares seu de vera orthographia cum necessariis elementis alphabeti universalis*, 1853; *De vita illustris viri Augustini Milletichii episkopi olim dauliensis, et vicarii apostolici in Bosnia*, 1835). Fra Petar Bakula, hercegovački franjevac, pisao je u prozi i stihu tekstove povijesno-ljetopisnog, nabožno-vjerskog, mudrosnog i poučnog sadržaja, prevodio crkvene himne... Najvažnije njegovo djelo jest *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina* iz 1867. (u prijevodu: *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini*, 1970). Fra Anto Knežević, izuzetno dinamična osoba, autor je više djela, pretežno historiografskih (*Mladić bosanski providen u svojoj učionici za prvu godinu*, 1862; *Bogoljubstvo mladića bosanskoga oliti knjižica molitvena sastavljena iz različiti knjižicah bogoljubnih*, 1862; *Krvava knjiga ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnoga kraljevstva bosanskoga*, 1869; *Kratka povijest kralja bosanskih*, sv. 1–3, 1884–1887; *Pad Bosne*, 1463, 1886; *Carsko-turski namjesnici u Bosni i Hercegovini*, 1887). Fra Martin Nedić, »prvi Ilir Bosne«, napisao je programatsku pjesmu u preporodnom duhu *Razgovor koga vile ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835*, kojom je nagovijestio svoje nacionalno-preporodno opredjeljenje i otvorio vrata ilirskom pokretu u Bosni, koji je u to vrijeme u Hrvatskoj već bio uvelike osnažio. Pisac je prigodnih pjesama, ali i povijesnih i biografskih radova od kojih su neki, neočekivano, pisani u stihovima (*Život fr. Marijana Šunjića negdašnjega biskupa Panade...*, 1883; *Poraz baša i zavedenje nizama u Bosni*, 1884; *Stanje redodržave Bosne Srebrene poslije pada kraljestva bosanskoga*, 1884).

Središnja figura duhovnih i kulturnih zbivanja u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća jest fra Ivan Frano Jukić. Njegovo kulturno, političko, književno i prosvjetno djelovanje bilo je, s obzirom na okolnosti, neobično jakog intenziteta i širine i doseglo je vrlo visoke domete u društveno-kulturnoj i književnoj povijesti Bosne i Hercegovine.

Rodio se 8. srpnja 1818. u Banjoj Luci. Osnove pismenosti i poznavanja latinskog jezika stekao je kod mjesnog župnika. Gimnaziju je pohađao u Fojnici (1830–1835), dvije godine filozofije Zagrebu (1835–1837), u vri-

jeme zamaha ilirskog pokreta koji će utjecati na njegov idejni svijet, gdje se upoznaje s Ljudevitom Gajem i drugim ilircima. Teologiju je studirao u Vesprimu u Ugarskoj (1837-1840) i Dubrovniku (1840), a po završetku studija zaređen je za svećenika (1842). Po povratku u Bosnu djeluje kao dušobrižnik u više mjesta. Djeluje pastoralno u Fojnici (1842-1843. i 1845-1848) gdje s tamošnjim franjevcima otvara i vodi pučku školu (1847), zatim je u Docu (1848-1849) te u Varcaru gdje sam osniva školu i u njoj radi kao učitelj (1849-1851). Školu pohađaju ne samo katolička nego i djeca pravoslavne vjeroispovijesti. Suraduje u *Danici ilirskoj*, *Srbsko-dalmatinskom magazinu*, *Kolu*, *Narodnim novinama*, *Katoličkom listu*... Izdaje *Pisme razlike* (1844) fra Vice Vicića, tiska svoju početnicu *Početak pismenstva i napomena nauka krstjanskoga: na službu pučkih učionica u Bosni* (1848) te *Život Isusa Krista* Augustina Kalmeta, u prijevodu fra Mihovila Čuića (1848). Sa svojih šest putopisa prvi je moderni putopisac u Bosni i Hercegovini, prvi je radio na osnivanju jednoga bosansko-hercegovačkog književnog društva pod imenom *Kolo bosansko*, vodio je akciju za utemeljenje prvoga muzeja i tiskare u BiH, skupljao narodne pjesme, pripovijetke, poslovice, nabavljao nove knjige i raspačavao ih u broju na razini jedne moderne knjižare... Pokrenuo je prvi časopis u povijesti bosansko-hercegovačke periodike, *Bosanski prijatelj* (1850, 1851, 1861), koji je gotovo sam svojim prilozima ispunio, autor je memoranduma *Želje i molbe kristijanah u Bosni i Hercegovini* upućenog sultanu Abdul-Medžidu (1850) s neobično dalekovidnim stavovima u kojem traži jednakopravnost kršćana i svih žitelja u Carstvu, koji je objavio kao dodatak u svojoj knjizi *Zemljopis i poviestnica Bosne* (1851). To je također razdoblje njegove intenzivne političke suradnje s Omer-pašom Latasom (1850-1851), kojem je previše vjerovao, a potom je uslijedio lom tog neobičnog prijateljstva i progon u Carigrad, koji je opisao u svom ponajboljem putopisu *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852. mjeseca svibnja*, objavljenom postumno u *Bosanskom prijatelju* (1861). Ipak se uspio domoći slobode, nakon nepunih mjesec dana u carigradskom zatvoru, zahvaljujući austrijskom diplomatskom predstavništvu u Carigradu, gdje je tada službovao Antun Mihanović, ali mu je bio zabranjen povratak u Bosnu. Otišao je najprije u Rim, zatim ga nalazimo u Dubrovniku (1853), a potom u Anconi. Ne želi ostati u Italiji te uskoro stiže u Zagreb (1854), odakle odlazi u Bosnu gdje potajno boravi oko dva mjeseca (konac veljače – početak svibnja 1854), potom je dobrohotnošću biskupa Strossmayera namješten za duhovnog pomoćnika u Trnavi pod policijskom zabranom udaljavanja iz tog mjesta, te konačno u župu Drenje (1856). U to vrijeme objavljuje djelo *Bogoljubni način koristan slišati svetu misu s drugim različitim molitvama* (1855). Uskoro pobolijeva, a u travnju 1857. odlazi u Beč na liječenje. Nakon operativnog zahvata umire 20. svibnja 1857. s nepunih četrdeset godina života. Pokopan je u zajedničku grobnicu na bečkom groblju Marxerfriedhof. Završio je osamljen i daleko od domovine za koju je izgarao do zadnjega trena svoga života.

Jukićeva su djela, u cjelini ili izboru, izdavana više puta nakon Drugog svjetskog rata. Boris Čorić priredio je Jukićeva *Sabrana djela* (1973)

s iscrpnom bibliografijom. Izbor iz njegovih djela priredili su Ilija Kecmanović, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi* (1953), Stjepan Blažanović, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, pretisak (1990), Ivo Pranjković, *Izabrana djela* (2001), Stana Vukovac, *Putopisi*, zajedno s Martićem (1999).³⁸

Fra Grgo Martić, pisac i prosvjetitelj, Jukićev suvremenik, suradnik i idejni sumišljenik, ali drukčijeg temperamenta, s izrazitim diplomatskim umijećem i taktičan na osjetljivom političkom terenu, rodio se u Rastovači kod Posušja 24. siječnja 1822. godine. Rano je ostao bez oca te se o njemu brinuo stric Rade, koji ga je doveo u samostan u Kreševu (1834) gdje je završio osnovno školovanje i stupio u Red (1838). Potom je otišao u gimnaziju u Požegu (1839), odatle na studij filozofije u Zagreb (1839–1841) te na studij teologije u Stolni Biograd (1841–1844). Svećenički red primio je na Božić 1844. godine.

U Kreševu je najprije boravio tri godine (1845–1848), potom je bio kapelan u Osovi (1848–1851). Kao župnik djelovao je prvo u Sarajevu (1851–1854), gdje je uskoro imenovan voditeljem franjevačke agencije (1856), zadužen da održava veze s osmanskim vlastima i predstavnicima stranih vlada. Godinu dana kasnije posjetio je Bugarsku i Rumunjsku htijući tamo pastoralno djelovati, ali se vratio nakon tromjesečnog boravka. Potom je u Kreševu preuzeo dužnost učitelja franjevačkih pripravnika (1857–1860), da bi nakon toga postao župnikom u Ponijevu kraj Žepča (1860–1863). Kasnije je, sve do godine 1879, djelovao kao župnik u Sarajevu gdje je bio vrlo angažiran zastupnik katolika i voditelj katoličke škole. Kada je u velikom požaru u Sarajevu izgorjela župna kuća (1879), Martić je prešao u Kreševu gdje je, uz povremena putovanja, ostao do konca života (1905).

Primio je nekoliko priznanja: red međedije i željeznu krunu III. reda, jubilarno lektorstvo i počasno članstvo u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Martić je stekao dobru naobrazbu, bio je intelektualno darovit, odmjerenih pogleda na stvarnost i vrlo snalažljiv u složenim i nepredvidivim situacijama.

Još u vrijeme svoga školovanja upoznao se u Zagrebu s vodećim predstavnicima ilirskog pokreta Gajem, Vrazom, Babukićem, Šulekom... S oduševljenjem je prihvatio i propagirao preporodne ideje kojima se u svom pjesničkom i političkom djelovanju uvelike nadahnjivao.

Martić je pisao u prozi, a napose u stihovima. Uz niz zasebnih djela, pisanih u prozi i stihu, objavio je mnoštvo raznovrsnih radova, skupljao narodne pjesme, prevodio s francuskog i talijanskog jezika. Objavljivao je priloge u brojnim periodičnim publikacijama: *Kolo*, *Danica ilirska*, *Serbski narodni list*, *Glasnik Dalmatinski*, *Katolički list*, *Obzor*, *Vienac*, *Sarajevski cvjetnik*, *Glas Hercegovca*, *Franjevački glasnik*, *Nada*, *Kršćanska obitelj*

³⁸ Izbori iz Jukićevih djela objavljeni su također i u sklopu odabranih tekstova starije franjevačke književnosti koje su priredili Ivan Lovrenović (*Književnost bosanskih franjevaca. Izbor tekstova iz starije hrvatske književnosti*, Sarajevo 1982) i Marko Karamatić (*Bosanski franjevci*, Erasmus, Zagreb 1994; *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od sredine XVIII. do konca XIX. stoljeća*, Matica hrvatska i HKD Napredak, Sarajevo 2006).

i dr. Nerijetko se potpisivao pseudonimima: Ljubomir, Ljubomir Martić, Ljubomir Hercegovac, Nenad Poznanović...

Pisao je stihove u duhu narodnog pjesništva pretežno o povijesnim zbivanjima u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori u kontekstu borbe za slobodu ispod osmanskog gospodstva. Opjevao je velik broj likova i događaja: *Osvetnici*, sv. 1-7 (1861-1883), *Pjesnička djela*, sv. 1-7 (1888), *Pjesnička djela* (1893-1895), gdje je, uz *Osvetnike*, objavio i *Posvetnike* koje je zadnje spjevao. Pjevao je i o Svetom Franji, a svojim stihovima opjevao je i obranu Beograda koju je predvodio Ivan Kapistranski. Napisao je i objavio *Početni zemljopis za katoličke učionice u Bosni* (1871). Zadnje njegovo djelo jesu *Zapamćenja* koja je pod konac života usmeno kazivao Janku Kohariću, ovaj to stenogramski zabilježio, a potom Ferdo Šišić priredio za tisak i objavio. Za života je kao pjesnik i previše veličan, a kasnije je dugo nepravedno zanemaren. Umro je u Kreševu 30. kolovoza 1905. godine.

Njegova su djela i kasnije objavljivana u izboru: *Izabrani spisi*, prir. Ilija Kecmanović (1956); *Izabrana djela*, sv. 1-3, prir. Branko Letić (1990); *Putopisi* (zajedno s Jukićem), prir. Stana Vukovac (1999).

I u ovom su razdoblju aktualne jezične teme, prije svega pitanje latiničke grafije. Početkom 19. stoljeća svoje rješenje grafije dao je fra Augustin Miletić (1763-1831). On je ujednačio grafiju i primijenio je u svome djelu *Početak slovstva* (1815), kao i u proširenom izdanju tog djela *Istomačenje stvari potrebiti nauka krstjanskoga* (1828). U isto vrijeme novi prijedlog reforme latiničke grafije iznio je fra Andrija Kujundžić - »uprave od lipopisanja« - objavivši ga u predgovoru latinskoj gramatici fra Stjepana Marijanovića 1822. godine.³⁹ Kujundžićev grafijski sustav održao se do sredine 19. stoljeća. I Miletićeva kao i Kujundžić-Marijanovićeva grafija barem je jednim dijelom nastala »pod izravnim utjecajem budimskog kruga«.⁴⁰

Tridesetih godina 19. stoljeća na hrvatskoj kulturnoj i književnoj sceni javlja se ilirski pokret (hrvatski narodni preporod) na čelu s Ljudevitom Gajem koji teži ujedinjenju svih Ilira (tj. Južnih Slavena) i stvaranju zajedničkog jezika i pravopisa. Godine 1830. izlazi Gajeva *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa*, a potom 1836. *Osnova slovnice slavyanske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića te 1839. *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* Antuna Mažuranića - to su djela koja su u bitnome kodificirala hrvatski jezik na štokavštini Gajevim pravopisom.

Bosanski franjevci mahom su prihvatili ideje hrvatskoga narodnog preporoda i širili ih u Bosni. Međutim, u pitanju Gajeva pravopisa nisu bili jedinstveni: jedni su mu se suprotstavljali, a drugi ga zagovarali, što je 1840-ih prerاسlo u sukob pristaša Kujundžićevih rješenja, s jedne, i pristaša Gajeva pravopisa, s druge strane. Taj je sukob proizašao iz podje-

39 O grafijskim reformama fra Andrije Kujundžića vidjeti: Ivo Pranjković, »Latinička grafija budimskog franjevačkog kruga i Kujundžić-Marijanovićevo »lipopisanje«, str. 285-293; *Franjevačko spisateljstvo*, str. 80-87.

40 Ivo Pranjković, »Latinička grafija...«, str. 291.

le na pristaše i protivnike ilirizma. Protiv svega ilirskoga, pa tako i Gajeva pravopisa bili su franjevci okupljeni oko apostolskog vikara i biskupa fra Rafe Barišića (1797–1863).⁴¹ Druga je skupina fratarata prihvaćala ilirske ideje, ali su smatrali da ih treba prilagoditi bosanskim prilikama. Njih je predvodio fra Martin Nedić, koji inače slovi kao prvi ilir iz Bosne. Međutim, vatreni pristaša Gajeva pravopisa bio je fra Ivan Frano Jukić, koji se rano upoznao s Gajem. On je već početkom 1840-ih stupio u kontakt sa splitskim tiskarom Olivetijem zamolivši ga da nabavi nova slova u Veneciji. Ovaj je to prihvatio pod uvjetom da Jukić tiska barem dvije knjige tim novim slovima. Jukić je pristao i dao je tiskati jednu 1844. (*Pisme Vice Vicića*) i dvije 1848. (Čujićev prijevod *Život Isusa Krista* te školsku početnicu *Početak pismenstva*). Time je Gajev pravopis definitivno prevladao.

Zaključak

Tijekom 16. i 17. stoljeća, u vrijeme širenja Osmanskoga Carstva, te dobrim dijelom u 18. stoljeću, franjevačka provincija Bosna Srebrena teritorijalno je pokrivala, uz Bosnu i Hercegovinu, također Dalmaciju, Slavoniju i južnu Ugarsku. U to vrijeme jedino što se tiskalo na narodnom/hrvatskom jeziku i što je bilo pristupačno katolicima bile su knjige bosanskih franjevaca čija je povijest započela tiskanjem *Nauka krstjanskoga* fra Matije Divkovića 1611. godine.

Književni rad franjevaca u 17. i 18. stoljeću određen je pastoralnim potrebama u katoličkome puku. Njihova pisana riječ izraz je praktičnih zahtjeva proizašlih iz duhovničkoga poziva i njihova rada u narodu. Izlaganje osnova kršćanskoga nauka i njegova primjena u životu katoličke zajednice bila je temeljna intencija te književnosti. Ona je imala prosvjetnu i odgojnu funkciju, tj. da podučava u vjeri i moralu, sve je ostalo bilo od drugotne važnosti. Toj je činjenici podređen najveći dio spisateljskoga rada franjevaca toga vremena. Autori su pišući svoje knjige koristili djela katoličkih pisaca objavljena na latinskom i talijanskom jeziku. Neke su prerađivali ili slobodnije prevodili, ali uz osobito nastojanje da se sadržaj prilagodi i učini pristupačnijim čitateljima, njihovu mentalitetu i mogućnostima percepcije. U tome su njihovi izvorni doprinosi.

U cjelini gledano, značenje franjevačke književnosti 17. i 18. stoljeća nije toliko u njoj samoj koliko u njezinu djelovanju i utjecaju. U tome se zapravo pokazala njezina stvarna snaga. Zahvaljujući jedinstvenoj franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj koja je neko vrijeme pokrivala cijelo štokavsko područje od Jadrana do Drave, ta je književnost sudjelovala u

⁴¹ Usp. Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Sarajevo 1915. (pretisak, Svjetlost, Sarajevo 1990), str. 492–503; Miloš Okuka, *U Vukovo doba*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987, str. 96–99. Fra Rafo Barišić je 1832. imenovan nasljednikom fra Augustina Miletića u svojstvu azotskog biskupa i apostolskog vikara u Bosanskom vikarijatu. Bio je u dugogodišnjem sukobu s bosanskim franjevcima. Od 1847. obavlja službu apostolskog vikara u novoosnovanom Hercegovačkom vikarijatu.

pokretanju duhovnih integracijskih tokova u hrvatskome narodu, u povezivanju regionalnih književnosti, standardizaciji jezika i, konačno, čvršćem povezivanju razdvojenih dijelova etničkoga korpusa.

U 19. stoljeću spisateljstvo bosanskih i hercegovačkih franjevacu prima nove forme i sadržaje. Uz vjerske, sve su prisutnije svjetovne teme i sadržaji. Autori pišu prozu i stihove s umjetničkim ambicijama, nastaju prvi putopisi, memoarski zapisi, znanstveni radovi s područja historiografije, zemljopisa, etnografije, jezikoslovlja... Time završava starija franjevačka književnost Bosne Srebrene.

Literatura

- Babić, Toma, *Cvyt razlika mirisa duhovnoga*, Mleci 1726.
- Banac, Ivo, »Hrvatsko jezično pitanje«, *Most/The Bridge*, DHK, Zagreb 1991.
- Bandulavić, Ivan, *Piscetole i evangelya : das Perikopenbuch des Ivan Bandulavić von 1613*, Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 1997.
- Beljan, Iva, *Pripovijedanje povijesti. Ljetopisi bosanskih franjevac iz 18. stoljeća*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2011.
- Bogišić, Rafo, »Književnost bosansko-hercegovačkih franjevac u hrvatskoj književnoj matici«, u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevac 1291–1991*. (Zbornik radova), Samobor 1994.
- Bračuljević, Lovro, *Uzao scerafinske (nascki) goruchie gliubavi, tri put svezan, to jest kratko, ali temeglito popissagnie pocsetka, ukoregniegnia, i rasciregnia davnascniegh poglavitogh [...]*, Budim 1730.
- Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, prev. Mate Maras, Globus, Zagreb 1984.
- Gabrić-Bagarić, Darija, *Jezik Ivana Bandulavića, franjevačkog pisca iz 17. vijeka*, Svjetlost, Sarajevo 1989.
- Hoško, Franjo E., *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985.
- Ignjatović, Dušanka: *Jezik štampanih dela Jeronima Filipovića franjevačkog pisca XVIII veka*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd 1974.
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo 1912. (pretisak, Svjetlost, Sarajevo 1990).
- Jelenić, Julijan, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Sarajevo 1915. (pretisak, Svjetlost, Sarajevo 1990).
- Jukić, I. F., »Samo za sada«, u: *Sabrana djela*, sv. 1, izbor i redakcija Boris Ćorić, Svjetlost, Sarajevo 1973.
- Jukić, I. F., *Sabrana djela*, sv. II, prir. Boris Ćorić, Svjetlost, Sarajevo 1973.
- Karamatić, Marko (prir.), *Bosanski franjevci*, Erasmus, Zagreb 1994.
- Karamatić, Marko (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od sredine XVIII. do konca XIX. stoljeća*, Matica hrvatska i HKD Napredak, Sarajevo 2006.
- Kovačić, Slavko A., *Biibliografija franjevac Bosne Srebrene (Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture)*, Svjetlost, Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Franjevački provincijalat Bosne Srebrene, Sarajevo 1991.
- Kuna, Herta, »Iz leksike Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka«, u: *Radovi naučnog društva SR BiH*, knj. XXIV, *Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, knj. 8, Sarajevo 1964.
- Kuna, Herta, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, knj. I. (*Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija*), Svjetlost, Sarajevo 1974.

- Lastrić, Filip, *Pregled starina Bosanske provincije*, prir. Andrija Zirdum, s latinskog i talijanskog preveli Ignacije Gavran i Šimun Šimić, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.
- Lipovčić, Jerolim, *Dussu csuvaiuche pohogjenje*, Budim 1750.
- Lovrenović, Ivan (prir.), *Književnost bosanskih franjevaca. Izbor tekstova iz starije hrvatske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo 1982.
- Marković, Svetozar, *Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka)*, Srpski dijalektološki zbornik, XIII, SAN, Institut za srpski jezik: Naučno delo Izdavačka ustanova SAN, Beograd 1958.
- Mekluan, Maršal, *Gutenbergova galaksija. Nastajanje tipografskog čoveka*, Beograd 1973.
- Miletić, Augustin, *Početak slovstva, napomena, i kratko istomaćegne stvarii nauka karstianskoga*, Split 1815.
- Mladenović, Aleksandar, »O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina«, *Građa Naučnog društva NR BiH*, X, 7, Sarajevo 1961.
- Okuka, Miloš, *U Vukovo doba*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987.
- Pederin, Ivan, »Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margitića Jajčanina«, *Kritika*, 17, Zagreb 1971.
- Pederin, Ivan, »Pojava neumjetničke proze u franjevačkoj književnosti Bosne i Dalmacije«, *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu*, knj. II, Sarajevo 1973.
- Pranjeković, Ivo, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
- Pranjeković, Ivo (prir.), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu, HKD Napredak, Sarajevo 2005.
- Pranjeković, Ivo, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2008.
- Pranjeković, Ivo, »Jezično stanje u BiH tijekom 18. stoljeća«, u: *Zbornik o Marku Dobretiću*, Sarajevo – Dobretići 2008.
- Pranjeković, Ivo, »Latinička grafija budimskoga franjevačkog kruga i Kujundžić-Marijanovićevo »lipopisanje««, u: *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu (1704–2004). Zbornik radova sa Znanstvenog skupa*, Sarajevo 2008.
- Prohaska, Dragutin, *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegovina von den Anfängen im XI. bis zur nationalen Wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb 1911.
- Šarčević, Ivan, »Prije Divkovića«, u: *Svjetlo riječi*, 335, veljača 2011, str. 4–5.
- Šarčević, Ivan, »Doktrinarno-moralni naglasci u katehetsko-poučnim djelima fra Matije Divkovića«, u: *Majka Klara Žižić i njezina Družba 1706.-2006. Zbornik proslave 300. obljetnice preminuća službeni-*

ce Božje majke Klare Žižić, utemeljiteljice Družbe sestara franjevki od Bezgrješne, ur. s. Terezija Zemljić, Šibenik 2009, str. 433–449.

Šitović, Lovro, *Pisna od pakla*, Mleci 1727.

Štefanić, Vjekoslav, »Mali kršćanski nauk J. Ledesme u hrvatskom prijevodu od g. 1578«, u: *Vrela i prinosi*, 11, 1940.

Vukomanović, Slavko, *Jezik Stipana Markovca Margitića*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd 1971.

Zirdum, Andrija, »Lastrićev rukopis »Universa aristotelico-scotica philosophia««, u: *Jukić*, 3, 1973, str. 87–98.

Zirdum, Andrija, *Filip Lastrić Očevac 1700-1783. Prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1982.

Lada Badurina

Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju

Ključni pojmovi:

slovo ili **grafem** – znak za fonem u pismu; najmanja jedinica slovopisa kojeg jezika. Nazivi slovo i grafem obično se smatraju istoznačnicama, iako se gdjekad njihovi sadržaji dijelom razlikuju.

Slovo može biti jednostavno (npr. *a, b, c, d, g, l, s, z* itd.), izvedeno (npr. *č, ć, đ, š, ž*) ili složeno (npr. *lj, nj, dž*). Slova koja se sastoje od dva-ju znakova nazivaju se **dvoslovima**, **digrafima** ili **digramima**.

slovopis ili **grafija** – način bilježenja fonema slovima ili grafemima; sustav slova kojima se bilježe fonemi određenoga jezika. Slovopisi se razlikuju od jezika do jezika jer se pojedina pisma (npr. glagoljica, ćirilica, latinica) prilagođuju fonemskim sustavima različitih jezika (stoga se razlikuje npr. hrvatska glagoljica od makedonske, ruska ćirilica od srpske ili bugarske, talijanska latinica od hrvatske ili češke itd.).

Slovopis može biti fonemski i nefonemski. Fonemski je kad pojedino slovo uvijek predstavlja samo jedan te isti fonem (npr. slovo *š* za fonem /š/ ili slovo *ć* za fonem /ć/). U svim ostalim slučajevima – tj. kad dijelovi dvoslova imaju i druge funkcije izvan tog dvoslova – slovopis je nefonemski (npr. dvoslov *sh* za fonem /š/ ili dvoslov *ch* za fonem /ć/). Suvremeni je hrvatski slovopis (hrvatska latinica) većim dijelom fonemski slovopis; izuzetak su tri dvoslova: *lj, nj* i *dž* za foneme /lʲ/, /nʲ/ i /ʒ/.

pravopis ili **ortografija** – zbir pravila za pravilno pisanje, tj. norma kojom se utvrđuje pisani plan realizacije kojega standardnog jezika; knjiga u kojoj su popisana pravila pravilnog pisanja (pravopisni priručnik).

Pravopisnim se pravilima reguliraju različita područja pisane prakse: pisanje kontakata fonema (npr. hoće li se pisati *rapski* ili *rab-ski*, *predsjednik* ili *pretsjednik*, *zadaci* ili *zadatci* i sl.), sastavljeno i nesastavljeno pisanje riječi i izraza (npr. *naglas* i/ili *na glas*, *odsrca* i/ili *od srca*, *na pamet* i/ili *napamet* i sl.), pisanje interpunkcijskih znakova (kada se pišu točka, upitnik, uskličnik, zarez, točka-zarez, dvotočka itd.), pisanje pravopisnih znakova (npr. pisanje točke kao oznake rednog broja, pisanje decimalnog zareza itd.), pisanje riječi iz stranih

jezika (npr. hoće li se pisati *hardware* ili *hardver*, *attachment* ili *atačment*, *minhenski* ili *münchenski* i sl.). Svako se od tih pravopisnih područja propisuje s obzirom na odabrano načelo ili odabrana načela.

Za određenje je tipa pravopisa ključno pitanje pisanja kontakata (suglasničkih) fonema. **Fonološki pravopis** (pravopis zasnovan na fonološkom načelu) pretpostavlja da svakom fonemu u pismu odgovara uvijek isto slovo ili grafem (npr. *slatka* prema *sladak*). (**Fonetski pravopis** značio bi bilježenje realno ostvarenih glasova, što je u praksi neostvarivo.) **Morfonološki** (ili **morfološki**) **pravopis** (pravopis zasnovan na morfonološkom ili morfološkom načelu) onaj je prema kojemu se slovima ili grafemima bilježe morfonemi, tj. u pismu se čuvaju granice morfema (značilo bi to pisanje *sladka* prema *sladak*, dakle morfem /slad/ uvijek bi se bilježio isto, bez obzira na promjene na morfološkim granicama). Tzv. **etimološki pravopis** (pravopis zasnovan na tzv. etimološkom načelu), pretpostavlja se, uvažava etimologiju riječi (naziva se još i **korijenskim pravopisom**). Ni jedan pravopis nije zasnovan isključivo na jednom načelu. Hrvatski je pravopis fonološko-morfonološki: po fonološkom načelu, koje je dominantno, piše se *slatka* (prema *sladak*), *otpuhnuti* (prema *od* + *puhnuti*), *pretpostavka* (prema *pred* + *postavka*), *iskopati* (prema *iz* + *kopati*), *iščupati* (prema *iz* + *čupati*), *opkoliti* (prema *ob* + *koliti*), *stambeni* (prema *stan* + *beni*) itd., a po morfonološkom *predsjednik*, *odčepiti*, *gradski*, *podšišati*, *podciknuti*, *jedanput*, *izvanbrodski* itd.

Iako pravopisne knjige redovito donose i popise **slova (grafema)** koja su na raspolaganju za pisanje na određenom jeziku, to pripada području **slovopisa** ili **grafije**.

Prvi hrvatski pravopis u današnjem smislu riječi jest *Hrvatski pravopis* Ivana Broza iz 1892. godine. Njime je standardizirana hrvatska fonološko-morfonološka pravopisna norma.

Proslov

Uređenje slovopisa (grafije) i pravopisa (ortografije) neupitno spada u primarne zadatke svake pisane kulture. Ni hrvatska pismenost u tome ni po čemu nije izuzetak. Štoviše, na putu do današnje *pisane slike hrvatskoga jezika* – jer, dakako, u pismu se jezik na specifičan način vizualizira, što pak reguliraju odabrana slovopisna i pravopisna rješenja – mijenjala su se pisma, reformirale grafije, oštro sukobljavali zagovornici različitih pravopisnih zamisli... I ne samo to! Nekako od devetnaestog stoljeća kreacije se hrvatskih slova, a potom i pojedini pravopisni odabiri prestaju smatrati isključivo praktičnim pitanjima (što oni uistinu jesu): slovopisne i/ili pravopisne koncepcije izdvajaju se kao važan i upravo ključan dio ne samo poznatih filoloških programa (tzv. filoloških škola) nego se s obzirom na priklanjanje ovim ili onim filološkim (pa onda i pravopisnim/slovopisnim) rješenjima prepoznaju i različite političke opcije. Navedene će postavke

zahtijevati potkrepu, no prije svega valja nam pobliže odrediti (i omeđiti) kompleksno područje istraživanja.

Počeci se pismenosti na tlu Hrvatske – a slučaj je to i s pismenošću drugih slavenskih naroda – vezuju uz pojavu kršćanstva. O upravo mit-skim počecima slavenske pismenosti svjedoči vrijedan zapis *O pismenima Crnorisca/Črnorisca Hrabra*,¹ sastavljen negdje na području istočne Bugarske krajem IX. ili početkom X. stoljeća: »Prije, dakle, Slaveni ne imahu pisma, nego crtama i urezima brojahu i gatahu, jer bijahu pogani. Pokrstivši se, trudaahu se slavensku riječ zapisivati latinskim i grčkim pismenima, bez sustava« (transliteracija i jezična prilagodba prema Bratulić 1992: 161-162). Svjedoči on naime o *bespismenosti* Slavena u pretkršćanskoj fazi, o poteškoćama vezanima uz pisanje grčkim i latinskim pismenima (čime je najavljena nužnost prilagodbe grafijskih sustava, tj. uređenja slovopisa za potrebe bilježenja slavenskih/hrvatskih fonema²) te – u nastavku – o Konstantinovu stvaranju novog slavenskog pisma – glagoljice³ (usp. i Žagar 2009: 109). Nova su se slova – Konstantinova – ubrzo proširila i na hrvatskom području. I ne samo da su ona postala dio (i) hrvatske pisane kulture (a to neminovno znači da su za potrebe bilježenja starohrvatskog jezika morala pretrpjeti određene prilagodbe⁴) nego se na hrvat-

1 O autoru se spomenuta traktata – Crnoriscu/Črnoriscu Hrabru – može samo nagađati. Pretpostavlja se naime da je riječ o pseudonimu, da ga je pisao (anonimni) monah, redovnik (prema *crna riza*, tj. halja), koji je, možda, drugim dijelom svoga pseudonima želio istaći vlastitu karakternu osobinu – *hrabrost*. Nadalje kao mogući se autori traktata spominju i bugarski car Simeon, sâm Konstantin-Ćiril, Kliment Ohridski, Naum, Joan Egzarh itd. I datacija je traktata uglavnom zasnovana na pretpostavci: sačuvanje u sedamdesetak (ćiriličkih) prijepisa, a najstariji potječe iz 1348. godine (usp. Damjanović 2002: 143-150).

2 Zanimljivo je spomenuti da Crnorizac Hrabar potrebu stvaranja posebna slavenskog pisma pravda nemogućnošću da se grčkim slovima bilježe pojedine slavenske riječi (upravo one koje se nisu mogle dobro napisati grčkim alfabetom jer sadrže foneme za koje u grčkom alfabetu nema odgovarajućih znakova): *Bog*, *životb*, *dzelo* (= vrlo), *čqjanije* (= čekanje), *širota* (= širina), *junostb* (= mladost), *jezykb* (= jezik, narod) i dr. (usp. Bratulić 1992: 161-162; Damjanović 2002: 147).

Gorljivost pak kojom Crnorizac hvali i brani novo pismo svjedoči o žestini kojom su se na nova slova okomljivali protivnici stvaranja novog pisma uz postojeće, grčko. Govori to i o važnosti koju *pismo* ima u svakoj pisanoj kulturi. Na simboličan način najavljena je time sudbina mnogih kasnijih slovopisnih i pravopisnih zamisli, koja je, opet, mnogo stoljeća kasnije sažeta u jetkoj napomeni autora prvoga hrvatskog pravopisa Ivana Broza: »ljudi nova slova primaju tako nerado kao i nove poreze« (Broz 1893: XI).

3 »Potom pak čovjekoljubac Bog, koji sve uređuje i ne ostavlja ljudskog roda bez razuma, nego sve privodi k razumu i spasenju, smilovavši se na slavenski rod, posla im svetoga Konstantina Filozofa, nazvanoga Ćirilom, muža pravedna i istinita, i on im sastavi 38 pismena, jedna po načinu grčkih slova, druga pak po slavenskoj riječi« (Bratulić 1992: 162).

4 U tom kontekstu možemo razmatrati i razvoj posebna tipa hrvatskoga glagoljskog pisma – tzv. ugate ili hrvatske glagoljice. Glagoljska su slova naime nužno prilagođavana hrvatskome fonemskom sustavu, i to u različitim njegovim razvojnim etapama, ali i mediju kojim su posredovana: kamenim pločama u koje su u najranijem razdoblju hrvatske pismenosti bivala uklesana.

skome tlu zarana zatječu pisani spomenici i na drugim dvama hrvatskim pismima – ćirilici (tzv. hrvatska/bosanska/bosansko-hrvatska ćirilica, bosančica ili bosanica) i latinici.⁵ Dugu, bogatu i raznovrsnu tradiciju srednjovjekovne hrvatske pisane kulture možda ponajbolje oslikava sintagma *trojezična tropismenost*: čine je naime tekstovi pisani na trima jezicima – na *starohrvatskom*, *staroslavenskom* i *latinskom* – te bilježeni trima pismima – *glagoljicom*, *ćirilicom* i *latinicom* (usp. Hercigonja 2006; Damjanović 2002: 183; Damjanović 2010; Žagar 2009: 107).

Imajući međutim na umu našu temu – *hrvatski slovoпись i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju* – morat ćemo odustati od uvodno široko zacrtanih pogleda na razvoj hrvatske pismenosti: u suženom rakursu u središtu će se naših razmatranja naći tek jedno (hrvatsko) pismo – *lati-*

⁵ Iako su najstariji hrvatskim jezikom pisani spomenici glagoljski, latinica je na hrvatskim prostorima najstarije pismo. Prve hrvatske riječi zabilježene latinicom (uglavnom imena vladara) u latinskim natpisima iz VIII. do X. stoljeća svjedoče o poteškoćama u vezi s bilježenjem hrvatskih fonema latinicom (npr. na Krstionici je kneza Višeslava iz VIII/IX. stoljeća ime kneza napisano ovako: VVISSASCLAVO). Usprkos vrijednim dokumentima hrvatskoga latiniteta (spomenimo tek *Časoslov opatice Čike*, Zadar, XI. st.), prve će cjelovite tekstove pisane hrvatskim jezikom i latinskim pismom trebati sačekati do polovice XIV. stoljeća: najstariji hrvatski latinički spomenik, zapisan u svega 62 retka na pergamentu (izvorno smješten na početku latinskog zbornika), svojevrsni je kodeks zadarskih dominikanki iz 1345. godine – *Red i zakon od primljenja na dil dobrog činenja sestara naših reda svetoga oca našega Dominika*; najstarijim latinicom pisanim hrvatskim književnim tekstom smatra se *Šibenska molitva (Gospine litanije)*, koje desetljeće mlađi rukopis.

Ipak, uzimajući u obzir raznolikost i rasprostranjenost hrvatskih glagoljskih spomenika neće biti teško dokazati prvenstvo glagoljice. Zacijelo najpoznatiji glagoljski epigraf – *Bašćanska ploča* napisana oko 1100. godine – nije i najstariji glagoljički zapis. Valja naime spomenuti i *Plominski natpis* (XI. st.), *Valunsku ploču* (XI. st.), *Krčki natpis* (XI. st.), *Konavoski glagoljski natpis* (XI. st.), a iz XII. stoljeća još i *Jurandvorske ulomke*, *Senjsku ploču*, *Grdoselski ulomak*, *Humski grafit* itd. Zlatno doba hrvatskog glagoljstva XIV. je i XV. stoljeće. U velikoj mjeri zahvaljujući djelatnosti franjevačkog reda, iz toga vremena nasljeđujemo bogatu glagoljičku liturgijsku literaturu. Spomenut ćemo tek iznimno lijepe rukopisne tekstove *Misal kneza Novaka* iz 1368. godine i *Hrvojev misal* iz 1404. te prvu hrvatsku inkunabulu – *Misal po zakonu rimskoga dvora* (tiskan 1483, vjerojatno u ličkom Kosinju). Vrijedni su i glagoljski zbornici beletrističkih tekstova (npr. tzv. *Pariška pjesmarica* iz XIV. st. i *Petrisov zbornik* iz 1468), ali i drugi tipovi glagoljskih zapisa koji svjedoče o tome da je glagoljica bila široko rasprostranjeno hrvatsko pismo (npr. *Zapis popa Martinca iz Drugoga novljanskog bresjavara* 1493. u kojemu pop glagoljaš živopisno i nadahnuuto izvještava o dramatičnim događajima na Krbavskom polju).

Ćirilčki su zapisi na hrvatskome tlu tek nešto mlađi od glagoljskih: najkasnije od XII. stoljeća i ćirilicom se bilježe hrvatski tekstovi. Najstarija ćirilčna isprava pisana na području današnje Hrvatske jest *Povaljska listina* (osnovni tekst iz 1184). Iz XV. i XVI. stoljeća sačuvani su neki važni ćirilčki tekstovi, npr. *Poljički statut* iz 1440. i *Libro od mnozijek razloga*, dubrovački zbornik koji donosi najstarije dvostrukorimovane dvanaesterce u hrvatskoj književnosti. Najstarije tiskano djelo jest *Oficij BDM i 15 molitava Svete Brigite* (Venecija, 1512), a na bosanskome tlu *Nauk krstjanski fra Matije Divkovića* (1611).

Vrijedne i komentirane preglede hrvatske srednjovjekovne pismenosti v. u Damjanović 2002; Žagar 2009 te Damjanović 2010.

nica, a i onda pozornost ćemo usmjeriti na odabrane, reprezentativne primjere koji će moći posvjedočiti pravce razvoja hrvatske latiničke grafije. Drugim riječima, u kontinuumu hrvatske pismenosti iz čisto praktičnih ćemo razloga morati postaviti neke *markacijske točke* kako bismo – una prijed odustajući od iscrpnosti i sveobuhvatnosti pregleda – mogli jasnije i preglednije ocrtati kako se uspostavljao hrvatski slovopisni i pravopisni uzus (ili, bolje: hrvatski slovopisni i pravopisni uzusi) u vremenima prije kodifikacije hrvatske pravopisne norme.⁶

Slovo o slovopisu

Ponajprije valjat će nam se suočiti s dvama pitanjima.

(1) Zacijelo je – i iz današnje perspektive – intrigantno pitanje kako to da je latinica – kao *treće* pismo, ali i pismo koje nije, poput glagoljice ili ćirilice, izvorno kreirano za slavenski jezik – u konačnici ipak uspjela potisnuti i istisnuti dvije slavenske grafije – glagoljicu i ćirilicu – koje su k tome već bile *pretrpjele* nužne (dodatne) prilagodbe starohrvatskom fonološkom sustavu te bile široko rasprostranjene na hrvatskom području⁷ (i u liturgijskim, i u neliturgijskim tekstovima, pa i u općoj, upravo privatnoj uporabi)?

Pretpostavki je više: od davanja (prekomjerne?) važnosti činjenici da su Hrvati već imali iskustava s bilježenjem slavenskih riječi (imena) latiničkim pismom⁸ (Moguš 1993: 27–28) do, čini se, prihvatljivijeg tumačenja kako su učeni Hrvati morali biti dvojezični (dakle pismeni i na latinskom i na hrvatskom jeziku), pa im se latinica kao pismo kojim mogu bilježiti oba jezika pokazala kao bolje (ekonomičnije) rješenje; ujedno bilo je to utjecanje zapadnoj, europskoj kulturi (Damjanović 2002: 277). Bilo kako bilo, odabir će latinice iziskivati daljnje napore u prilagodbi latiničkih slova za bilježenje specifičnih hrvatskih fonema – što će u konačnici rezultirati današnjom hrvatskom grafijom/slovopisom.

(2) Drugo je pitanje metodološke naravi: premda smo najavili istraživanje hrvatskog *i* slovopisa *i* pravopisa u predstandardizacijskome razdoblju, ustrajno – čini se – zanemarujemo *šire* i *obuhvatnije* područje pravopisne organizacije starijih (od srednjovjekovnih do – u nastavku – mlađih,

⁶ Imamo pritom na umu dvoje: (1) kodifikacija pravopisne norme pretpostavlja postojanje relativno stabilnih pravopisnih uzusa, pa jednim svojim dijelom ona predstavlja kodifikaciju uzusa (tj. ustaljene prakse/uporabne norme); (2) pitanje slovopisa, iako načelno odvojeno od pitanja pravopisa, sastavni je dio pravopisne norme, a time i pravopisnih knjiga/priručnika.

⁷ Preciznije, od XVI. se stoljeća glagoljica i ćirilica mogu smatrati tek *rubnim* hrvatskim pismima, dok latinica preuzima primat. Usp. npr. Kapetanović 2005: 463; Žagar 2009: 138; Damjanović 2010: 19.

⁸ Ipak, teško je ne zamijetiti da ta iskustva baš i nisu bila *ugodna* (o čemu više u nastavku), pa je pitanje jesu li i u kojoj mjeri mogla biti razlogom za kasniju apsolutnu prevagu latiničke pismenosti, pogotovo u konkurenciji s glagoljicom i ćirilicom.

pretpreporodnih) hrvatskih tekstova. No i za to imamo opravdanja. *Ponajprije*, uspostava slovnog sustava – u razvojnome smislu – prethodila je promišljanju i osmišljavanju pravopisne organizacije (starohrvatskih) tekstova. To, naravno, ne znači da su najraniji hrvatski tekstovi pisani *bez pravopisa* (niti bi tako što uopće bilo moguće!):⁹ različite su pravopisne prakse nužno postojale i prije no što je pravopis *postao tema* filoloških nastojanja.¹⁰ *Potom*, postoji – dodatno – i jedan praktičan razlog: slovopisna neujednačenost neizbježno zamagljuje pogled na pojedina pravopisna rješenja.¹¹ Utoliko će i naš osvrt na pravopis kojim su pisani hrvatski tekstovi prije XIX. stoljeća moći biti tek uzgredan i letimičan.

Usmjeravajući se dakle na iskustva koja su imali prvi zapisivači hrvatskih riječi latinicom, možemo konstatirati da se od samih početaka (od VIII/IX. stoljeća nadalje) glavna manjkavost latiničkog pisma – nepostojanje odgovarajućih slova/grafema¹² za bilježenje specifičnih hrvatskih fonema – rješavala na dva (ujedno i jedina moguća) načina: (a) različitim kombinacijama već postojećih latiničkih slova i/ili (b) prilagodbom latiničkih slova, tj. izvođenjem novih slova od postojećih. Upravo simbolično, imena dvaju hrvatskih vladara uklesana u latinskim jezikom pisane natpise svjedoče o tim dvjema mogućnostima: (a) na Krstionici kneza Višeslava iz VIII/IX. stoljeća u imenu kneza, uz ostalo, udvojenim je grafemom (digrafom ili dvoslovom *ss*) zabilježen hrvatski palatalni fonem /š/

⁹ Ne mislimo ovdje bez pravopisa kao norme (jer riječ je, dakako, o predstandardizacijskome razdoblju i što se pravopisa i što se slovopisa tiče), već na određeno *pravopisno* uređenje teksta, odnosno na neizostavno činjenje nekih *pravopisnih* odabira.

¹⁰ Zasad samo najavimo – jer o tome će biti riječi u nastavku – bit će to od polovice XIX. stoljeća. Uostalom, na tragu je to i Maretićevih razmišljanja: »prije Gajeva vremena nema u nas pravopisne tradicije« (1889: IX).

¹¹ Dakako, tiče se to isključivo odabira temeljnog pravopisnog načela, fonološkog i/ili morfonološkog (morfološkog). Neka će druga pravopisna pitanja – poput pisanja interpunkcijskih znakova, pisanja velikih ili malih početnih slova itd. – morati još pričekati.

¹² Valja nam ovdje upozoriti na mogućnost razlikovanja dvaju pojmova – *slovo* i *grafem*, ali i na nedosljednosti u njihovoj razdiobi u dostupnoj literaturi. Po jednom tumačenju, *slovo* je znak za fonem, a *grafem* je jedinica grafijskog sustava (prema tome slovo je *nj* za fonem /ń/ dvografemsko, tj. digraf ili digram). Po drugom tumačenju, upravo suprotno, fonemima odgovaraju grafemi, koji mogu biti jednoslovi, dvoslovi ili troslovi. Usp. i u Badurina 1996a: 18–20.

Smatramo da takvo razlikovanje može biti vrlo korisno, ali ne mislimo da je i jedan od ponuđenih terminoloških parova bez zamjerke. Ako bismo i pristali uz tumačenje *grafem*: *znak za fonem*; *slovo*: *jedinica pisma* (npr. *latinice*) – koje je, čini se, zastupljenije u novijoj literaturi – morali bismo u pitanje dovesti i *naslovni* termin *slovopis* (u tom bi slučaju trebalo naime govoriti o hrvatskoj *grafiji* kao sustavu *grafema* za bilježenje hrvatskih fonema). S druge strane čini nam se da hrvatski termin *slovopis* dobro korespondira s kalkiranim (i u širokoj uporabi sasvim uobičajenim) nazivom *pravopis* (jednako kao što su međusobno korespondentni internacionalni termini *grafija* i *ortografija*) Utoliko – ne odustajući od pojmovnog razlikovanja (jer, napokon, postoje jednočlane i dvočlane jedinice i hrvatskoga slovopisnog/grafijskog sustava) – odustajemo od onog terminološkog: *slovo* i *grafem* rabimo ravnopravno u obama kontekstima i u obama značenjima, jednako kao i *dvoslov* i *digraf/digram*.

(VVISSASCLAVO); (b) u *Natpisu župana Godečaja* iz crkve sv. Križa u Ni-
nu iz XI. stoljeća u imenu je župana palatalni fonem /č/ zabilježen posebnim
slovom (jednoslovom!) kakvo nije postojalo u inventaru latiničkih slo-
va kojima su se pisale latinske riječi – ž.¹³

Upravo na takvim će se iskustvima uporabe latiničkog pisma za zapi-
sivanje hrvatskih riječi temeljiti razvoj hrvatskoga (latiničkog) slovopisa
od sredine XIV. stoljeća nadalje, a te će dvije mogućnosti stvaranja novih
slova/grafema za posebne hrvatske foneme – *izvođenje* i *slaganje*¹⁴ – biti
ugrađene i u suvremenu hrvatsku latinicu.

* * *

Za stoljeća će se hrvatske latiničke pismenosti (otprilike do druge polovice
XIX. stoljeća) moći utvrditi da ih je obilježila slovopisna neujednačenost i/
ili nedostatna usustavljenost, ali i nekoliko relativno stabilnih slovopisnih
praksi. Općenito bi se moglo reći da pri kreiranju novih slova/grafema za
bilježenje specifičnih hrvatskih fonema (u prvom redu palatala) preteže
praksa slaganja novih slova različitim kombiniranjem postojećih (nastaju
tako novi dvoslovi, troslovi), uz nekoliko zanimljivih i zapaženih pokušaja
uspostave dosljedno fonemskoga slovopisa izvođenjem novih jednoslova iz
postojećih osnovnih latiničkih slova. No krenimo nekim redom.¹⁵

Ozbiljnu poteškoću u proučavanju najranijih razdoblja hrvatske lati-
ničke pismenosti (konkretno, latiničkih spomenika do sredine XV. stolje-
ća¹⁶) podjednako predstavlja interferiranje supostojećih grafijskih škola
(posljedica čega jest i nedovoljna grafijska izdiferenciranost: isti se fone-
mi ne pišu uvijek isto), kao i činjenica da ne možemo uvijek sa sigurnošću
utvrditi kako se zapisano i izgovaralo, posebice s obzirom na različite je-
zične sustave (čakavski, štokavski, staroslavenski, ali – u posuđenicama –

13 Vjeruje se da je *novi* znak ustvari inačica beneventanskog slova z (beneventana je
srednjovjekovni minuskulni tip latiničkog pisma koji se povezivao uz benediktinski
red). To znači da je iskorištena mogućnost da se specifičan hrvatski fonem predstavi
jednoslovom *posuđenim* iz drugog latiničkog sustava, i pritom mu se prilično slobod-
no pridijevala nova slovna vrijednost (beneventansko z za bilježenje fonema /č/; u
nekim drugim epigrafima iz XI-XII. st. istim se slovom bilježe i fonemi /c/, /z/). Usp.
Žagar 2009: 116; također i Kapetanović 2005: 466.

14 S razlogom ovdje mijenjamo redosljed navođenja *postupaka*: naime suvremeno hr-
vatsko latiničko pismo ima pet izvedenih slova (č, ć, đ, š, ž) i tri složena/dvoslova (dž,
lj, nj), pa sada slijedimo kriterij zastupljenosti.

15 U pregledu ćemo se slovopisnih rješenja uglavnom služiti postojećim iscrpnim stu-
dijama bilo o hrvatskoj latiničkoj pismenosti općenito bilo o pojedinim segmentima
te pismenosti (npr. Maretić 1889; Moguš-Vončina 1969; Vončina 1985; Malić 2004;
Farkaš 2010b), uz više-manje uzgredne osvrte na pojedina konkretna slovopisna
rješenja (npr. ona Rajmunda Džamanjica, Josipa Završnika, Ljudevita Gaja, Josipa
Partaša, Marčela Kušara itd.).

16 Uporaba latiničkog pisma u najranijim, srednjovjekovnim tekstovima uglavnom nije
razmatrana u pregledima hrvatske latiničke grafije (usp. Maretić 1889, Moguš-Von-
čina 1969). Te najranije latiničke tekstove temeljito je istražila – uključujući i njihov
slovopis i pravopis – Dragica Malić (usp. Malić 1997 i 2004).

i na moguć utjecaj grčkog, latinskog ili talijanskog izgovora), i sve to još u dijakronijskoj perspektivi!

Na nekoliko ćemo primjera – sljedeći minucioznu analizu Dragice Malić (usp. Malić 2004: XLVI–LIX) – pokazati o čemu je zapravo riječ.

Pomutnju u čitanju srednjovjekovnih latiničkih tekstova izaziva ne samo činjenica da se isti fonem može bilježiti različitim slovima/grafemima (jednoslovima, dvoslovima ili troslovima), a da istovremeno isti grafemi mogu označavati različite foneme¹⁷ nego, štoviše, da postoje određeni fonemski nizovi u kojima se svi članovi niza bilježe istim grafemima. To su ovi nizovi fonema: /c/ – /č/, /h/ – /k/, /i/ – /j/ – /g/, /l/ – /lj/, /n/ – /ñ/, /s/ – /z/ – /š/ – /ž/, /u/ – /v/ – /f/. Recimo, za pisanje fonema /c/ i /č/ zajednički su grafemi c i ç, katkada i z, što – između ostaloga – može predstavljati poteškoću u čitanju domaćih riječi tipa *črv* ili *crv*, *črevo*/*črivo*/*črijevo* ili *crevo*/*crivo*/*crijevo*, ali i posuđenica poput *Lucija* ili *Lučija*. I ne samo to! Grafijsko izjednačavanje fonema /s/ i /z/ – najčešće predstavljenih grafemima *f* ili *ff* – u prefiksima *bez-/brez-*, *iz-/z-*, *s-*, *vz-/uz-/z-* bit će dobar primjer za to kako je zbog grafijske nedosljednosti u riječima u kojima osnova započinje kojim bezvučnim fonemom nemoguće utvrditi jesu li u pravopisu potvrđene morfonološke promjene (asimilacija po zvučnosti), pa onda i ostvaruje li se u zapisanim riječima fonološko ili morfonološko pravopisno načelo.

Uzimajući navedeno tek kao oprimjerenje poteškoća u vezi s uporabom latiničkog pisma u najstarijim cjelovitim hrvatskim latiničkim tekstovima, nastavljamo s – ipak letimičnim – pregledom hrvatskih iskustava s uporabom latinice u kasnijim stoljećima, sve do grafijskih reformi Ljudevita Gaja.

Često su navođeni podaci do kojih je Tomo Maretić došao izvršivši pomnu analizu *povijesti hrvatskoga pisanja latinskim slovima*.¹⁸ za bilježe-

17 Primjerice, fonemi se /i/, /j/, /g/, čak i /č/ obično bilježe istim grafemima: *i*, *j*, *y*, *g*. Fonemi /i/ i /j/ često se bilježe dvoslovnim grafemima *ij*, *iy*, *yi*, ali se također jednoslovom i dvoslovom/troslovom označavaju i fonemski sljedovi /ij/, /ji/, /iji/ (usp. Malić 2004: XLVII).

18 Usp. Maretić 1889. Maretiću se – dijelom s pravom – zamjera ograničenost korpusa (točnije, izostavljanje iz pregleda važnih autora poput Šime Budinića, Hanibala Lucića – premda se Maretić uvodno ispričao što nije uspio doći do Budinićeve *Summe* i Lucićevih *Skladaña* – te Rajmunda Džamanjića), ali i nedovoljna spremnost da u raznovrsnim grafijskim rješenjima mjestimice ipak uoči i sustavnost (usp. Moguš-Vončina 1969: 62–63, Kapetanović 2005: 463–464). Zanimljivo je da je Maretić predviđao prigovore s obzirom na veličinu i karakter korpusa na kojemu je temeljio svoje istraživanje, pa je čak unaprijed – upravo polemički – poručio neistomišljenicima: »Ali kad bi i moguće bilo upotrebiti sve pisce i sve knjige, ja pitam, bi li posao od kakvih 5 ili više godina stajao u razmjerju s rezultatima? – odgovaram: ne bi, jer se ne mogu uvjeriti, da je pretjerano gomilañe svakakvoga materijala nauči na uvar« (Maretić 1889: X).

Bilo kako bilo, i uz manjkavosti korpusa, i uz mjestimične propuste u interpretaciji, gdje kada i uz tendencioznost (npr. davanje apsolutne prednosti jednografemskim rješenjima/jednoslovima, što je svakako bilo neposredno potaknuto Karadžićevom reformom ćirilice, ali – podsjetimo – nije bilo strano ni slavenskim/hrvatskim iskustvima s glagoljičkim i ćiriličkim slovopisom; naposljetku, i Maretićevoj su

nje fonema /č/ i /ž/ naši su stari pisci upotrebljavali po 18 različitih rješenja, za bilježenje fonema /ć/ i /š/ čak po 22, i dalje za fonem /ž/ (u današnjoj hrvatskoj latinici *đ*) 15, za fonem /j/ 10, za fonem /l/ (u današnjoj hrvatskoj latinici *lj*) 9, dok se samo sedam fonema bilježilo jednoslovom (/a/, /b/, /d/, /l/, /o/, /p/ te neslogotvorno /r/) (usp. Moguš-Vončina 1969: 63, Vince 2002: 77; Farkaš 2010b: 9). Svakako je otežavajuća okolnost i to što se i kod istog pisca, pa i na istim stranicama, susreću različiti grafemi za iste foneme.¹⁹

Teško da i takvi nasumični podaci mogu uliti povjerenje u uspješnost procesâ prilagodbe latiničkog pisma potrebama pisanja hrvatskih riječi. No, srećom, i u tom *neredu* ima nekog *sustava*. Prvo što je uočeno jest da su se hrvatski pisci bilježeći svoje tekstove latinicom još neprilagođenom potrebama hrvatskoga jezika utjecali različitim uzorima: talijanskom (u Dalmaciji) te mađarskom (u kopненоj zoni).²⁰ Posljedično, formirale su se relativno stabilne slovopisne prakse: već od XVII. stoljeća supostojе tako na zapadu/sjeveru kajkavski (»hrvatski«) slovopis (izgrađivan pod utjecajem mađarske grafije) i na jugu dalmatinski slovopis (nastao u dodiru s talijanskom i, manje, latinskom grafijom, koje su posredovali hrvatski franjevci školovani u Italiji), a od XVIII. stoljeća i slavonski slovopis (usp. Samardžija 2004: 14–15).

Želeći, ukratko i pregledno, prikazati razlike između prvih dvaju slovopisa, dalmatinskog i kajkavskog, zadržat ćemo se na načinima bilježenja odabranih fonema (uz palatale zanimljivi su i fonemi /c/ i /s/ te slogotvorno /r/).²¹

studiji prethodile neke grafijske reforme koje su išle u tom pravcu, o čemu više u nastavku) – ne može se poreći vrijednost i temeljitost Maretićeva pristupa, kojemu dugujemo mnoge vrijedne podatke o povijesti hrvatskog latiničkog slovopisa.

19 Da u takvim prosudbama valja biti više nego oprezan, pokazali su Moguš-Vončina uvjerljivo tumačeći da, recimo, različiti grafemi za fonem /l/ mogu biti funkcionalno iskorišteni: *gl* u situacijama »jedinstvenog«/primarnog fonema /l/ (npr. *cragl* ili *priategli*), a *li* za bilježenje skupa /lj/ (npr. *veselie*) (usp. Moguš-Vončina 1969: 63; v. i Moguš 1982/83).

20 Bio je toga dakako svjestan i Tomo Maretić: »Stari su hrvatski pisci skrajali sebi azbuku koji po latinskoj, koji po mađarskoj, a samo jedan (Ančić) se ugledao u ćirilsku bosansku azbuku i po njoj složio znakove za *đ*, *l*, *ń*« (usp. Maretić 1889: XII). Uostalom, iz tog razloga Maretiću je i bilo važno da u svoja istraživanja uključi pisce iz različitih hrvatskih regija: »Pisci su uzimani iz svih krajeva našeg naroda, gdje je bilo ikakvo literarno kolo. Po narječjima mogu se razdijeliti pisci u 7 grupa: Bokeļi, Bošnjaci, Čakavci, Dalmatinci, Dubrovčani, Kajkavci, Slavonci« (1889: XI).

21 Navodimo prema Farkaš 2010b: 9. Autorica također zapisuje nizove riječi koje imaju posvjedočiti o razlikama između dvaju slovopisa: **južna zona** – *pocigne* (počinje), *ne-priateglia* (neprijatelj), *gnega* (njega), *caco* (kako), *zarqua* (crkva), *pomoch* (pomoć), *pocetak* (početak), *uelicha* (velika); **sjeverna zona** – *ztar* (star), *voizku* (vojsku), *szueti* (sveti), *ieszti* (jesti), *mesati* (mešati), *czelo* (celo), *deuicze* (device).

FONEM								
/c/	/č/	/ć/	/ļ/	/ń/	/r̥/	/s/	/š/	/ž/
dalmatinski slovopis (jug)								
c, z	c, ci	ch	gl	gn	ar	s, f	sc, fc	x
kajkavski slovopis (zapad/sjever)								
cz	cs, cf	ch, ty	ly	ny	er	sz, fz	s, ff, ss	s (f)

Uz dva dominantna slovopisna sustava – a prije formiranja trećeg, slavonskog – zabilježeni su međutim i zanimljivi pokušaji slovopisnih reformi koji su – usuprot ugledanju na strane uzore – nastojali ponuditi originalna rješenja za bilježenje pojedinih hrvatskih fonema. Može se reći da se u pokušajima ostvarenja načela *jedan fonem – jedno slovo* (poželjno jednoslov) na upravo simboličan način oživljuju ranija hrvatska iskustva s ne-latiničkim grafijama (glagoljicom i ćirilicom).

Prvo nastojanje da se primjenom dijakritičkih znakova (nadrednih i podrednih) uredi hrvatski slovopis datirano je još u XVI. stoljeće i pripisuje se zadarskom kanoniku Šimi Budiniću (1530–1600). Naime u svojem djelu *Summa nauka krstjanskoga* (Rim, 1583) on upotrebljava tri nova jednoslova za foneme /č/, /ć/ i /ž/: u dvama je upotrijebio nadredni znak (tako su od osnovnih slova c i z nastali grafemi za fonem /ć/ i fonem /ž/), u jedno-me podredni (dodajući ga osnovnom slovu c, stvorio je novi grafem za fonem /č/).²² Ne ulazeći ovdje u genezu Budinićevih dijakritika – je li ih kreirao po uzoru na češki husitski pravopis ili je uzor, bar što se podrednog znaka tiče, ipak mogao imati i u ranijoj hrvatskoj latiničkoj grafiji (Moguš-Vončina 1969: 68–70) – svakako je riječ o vrlo zanimljivu pokušaju da se sustavno riješi problem pisanja palatalnih fonema.

Valja spomenuti i grafijska rješenja koja je ponudio Bartol Kašić, autor prve hrvatske gramatike (*Institutiones linguae illyricae*, Rim, 1604). O svojim je rješenjima izrijekom progovorio 1640. u predgovoru *Rituala rimskog*. Ustanovivši da su hrvatski književnici njegova doba »malo ne sfak sfojim načinom služio se latinskimi slovimi, glasećih sad na jedan način, sad na drugi«, već je od svoje gramatike počeo izgrađivati hrvatski latinički slovopis u kojemu »bude imati sfako slovo sfuda jedno vazda samo glasenje, a ne sad jedno, sadli drugo«. U njegovu se slovopisu svi vokali (*slova glasovita*) pišu jednoslovima, a konsonanti (*slova neglasovita*) mogu se pisati ili »sama posebi«, tj. jednoslovom ili »slučena s družimi neglasovita bez glasovitih«, odnosno dvoslovima ili čak troslovom (za fonem /ć/ grafem *cch*). Kašić se zalaže za načelo da odabrana grafijska rješenja (jed-

²² Napomenimo da je nove grafeme Budinić primijenio samo u dijelovima pisanimu ispravnim, kurentnim slovima (kojima je tiskan pretežni dio knjige); u verzalnim naslovima, u kurzivnim podnaslovima i u krupnijem kurentnom pismu zadržana su stara rješenja (c i za /č/ i za /c/, x za /ž/), što, po svoj prilici, svjedoči o problemima koje je imao s tiskarskom tehnikom (Moguš-Vončina 1969: 69–70, Vince 2002: 79).

noslovna ili višeslovna) uvijek moraju imati istu vrijednost, pa tako u njegovu sustavu grafem *c* uvijek (bez obzira na susjedne foneme) označava fonem /č/, grafem *k* uvijek fonem /k/, a grafem *ç* fonem /c/, te dodatno upozorava na to da hrvatske tekstove pisane latinicom treba čitati »stavivši sfak pamet, da, čteći, riči slovinske, ne čtij latinske« (usp. Moguš-Vončina 1969: 72–73; Vince 2002: 79–80).

Godine 1639. u Dubrovniku dominikanac Rajmund Džamanjić objavljuje zanimljivu knjižicu u kojoj predstavlja svoju slovopisnu koncepciju za hrvatski jezik: *Nauk za dobro pisati latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitjem svojijem jezikom zlužij*. Potaknut teškoćama pri pisanju hrvatskih (slavenskih) riječi latiničkim slovima (1639: [9]), Džamanjić dakle kreira nov sustav latiničkih slova za hrvatski jezik. Uvodno, predstavlja svega šest tzv. *duplih* slova (dvoslova): *ch* za fonem /č/, *gh* za fonem /ž/, *gl* za fonem /l/, *gn* za fonem /n/,²³ *sc* (fc) za fonem /š/ te *ƿc* za fonem /ž/.²⁴ Svi se ostali suglasnički fonemi u Džamanjićevu sustavu bilježe jednoslovima, pa tako i fonem /c/ grafemom *z*, fonem /č/ grafemom *c*, specifično dubrovačko /z/ grafemom *z*, fonem /j/ grafemom *y*, fonem /z/ grafemom *f*. Ipak, istini za volju, pokušaj da se u pismu razlikuju dugi i kratki vokali (pri čemu bi se dugi označavali akcenatskim znakom `) Džamanjićev je slovopisni sustav učinio nepotrebno kompliciranim i stoga prezahtjevnim (usp. Moguš-Vončina 1969: 73).

Nije teško uočiti zajedničku crtu svih starijih reformi hrvatske latiničnice: grafijski sustav učiniti jednoznačnim (isti način obilježavanja pojedinih fonema u svim položajima) i što jednostavnijim (tome u prilog ide ustrajanje na kreiranju funkcionalnih po mogućnosti jednoslovnih rješenja, čime se latiničko pismo samo nastoji približiti *savršenstvu* glagoljice i ćirilice). U tom kontekstu gledano, velika je šteta što je izgubljena još jedna studija o hrvatskoj latiničkoj grafiji, ona Pavla Rittera Vitezovića. Tako o Vitezovićevoj slovopisnoj reformi predstavljenoj u latinskim jezikom pisanoj raspravi *De orthographia* (1697) doznajemo posredno, iz predgovora knjige *Plorantis Croatiae saecula duo* (Ritter Vitezović, 1703). Ondje Vitezović predstavlja svoja slovopisna rješenja: primjenjujući dijakritičke znakove (bilo podredne bilo nadredne), za sve je foneme hrvatskoga jezika ponudio jednoslovne grafeme. Fonem /č/ bilježi grafemom *ç*, fonem /ć/ grafemom *ć*, fonem /l/ grafemom *l̃*, fonem /n/ grafemom *ñ* te fonem /ž/

23 Kako bi izbjegao pomutnju u bilježenju fonema /l/ i /n/ i fonemskih sljedova /gl/ i /gn/, Džamanjić predlaže da se u drugome slučaju slova *g* i *l*, odnosno *g* i *n* međusobno razdvajaju apostroфом, npr. *g'lava* (Džamanjić 1639: [32] – što svjedoči o Džamanjićevu ustrajanju na tome da uspostavi jednoznačan i nadasve funkcionalan slovopis).

24 Usp. Džamanjić 1639: [14]. Elisabeth von Erdmann-Pandžić, priređivačica pretiska Džamanjićeva *Nauka*, u predgovoru utemeljeno upozorava na to da je riječ o šest dvoslova za šest hrvatskih fonema (Džamanjić 1639 [1991]: XII), dok pet dvoslova spominju Moguš-Vončina (1969: 73).

Iako ne kao opće rješenje, Džamanjić uvodi još jedan – sedmi – dvoslov za fonem /ž/ (u sustavu ipak nestabilna statusa) – grafem *gi* (oslanja se naime na talijanski pandan, npr. *giorno*). Primjerice, taj se dvoslov javlja u imenu *Givo*, a piše ga i u vlastitu prezimenu – *Giamagnik* (Džamanjić 1639: [27–29]).

grafemom *z*, no te su njegove zamisli – i zbog problema s tadašnjim tiskarama, tj. nepostojanja odgovarajućih tiskarskih slova – ostale istom u rukopisu (usp. Moguš-Vončina 1969: 74–75; Vince 2002: 80–82).

Napokon, ne odričući ni inventivnost ni moguću praktičnu vrijednost pojedinim od predstavljenih slovopisnih koncepcija, morat ćemo se složiti s činjenicom da one – upravo kao *individualne* zamisli – nisu doživjele širu primjenu. Njima usuprot od XVIII. stoljeća na području se Slavonije sve izrazitije uobličava treći sustav latiničkih slova (podsjetimo: uz već postojeće, kajkavski i dalmatinski). Štoviše, slavonski je slovopis ubrzo *stekao ugled* najdorađenijega hrvatskog slovopisa, pa se – po nekim zamislima – hrvatski slovopis trebao razvijati upravo u tom smjeru. No budimo ipak konkretniji!

Razvoj je novog sustava hrvatskih latiničkih slova nedvojbeno potaknut povijesnim zbivanjima: nakon bitaka vođenih potkraj XVII. stoljeća (od bitke za Beč 1683. do Karlovačkog mira 1699) i, posljedično, *objedinjavanja* većeg dijela hrvatskog jezičnog (i etničkog) prostora dokinuti su glavni uzroci dotadašnjega slovopisnog *zapad-jug* dvojstva, odnosno razlozi za supostojanje dviju odjelitih hrvatskih grafijskih praksi – kajkavske i dalmatinske (usp. Samardžija 2004: 15; Farkaš 2010b: 187–189). Utoliko će se za novi slovopis – *slavonski* – i moći utvrditi da na svojevrsan način kombinira grafijska rješenja s hrvatskoga sjevera/zapada i juga (usp. Moguš-Vončina 1969: 75).

Veliku su i važnu ulogu u usustavljanju slavonskog slovopisa odigrali franjevci iz hrvatskog franjevačkog samostana u Budimu (tzv. budimski franjevački krug).²⁵ Svoje nezadovoljstvo neujednačenošću i neuređenošću hrvatske latiničke grafije često su u svojim spisima i tematizirali (u uvodnim dijelovima u kojima se obraćaju budućim čitateljima), te time potaknuti nastojali ponuditi svima prihvatljive latiničke grafeme za bilježenje hrvatskih riječi.

Vjerojatno ključno mjesto među reformatorima slavonske grafije zauzima fra Stjepan (Stipo) Vilov. Nalazeći u dvoslovima načelno prihvatljivo rješenje za bilježenje »problematičnih« hrvatskih fonema (Samardžija 2004: 17), ustrajao je on na jednoznačnim, jednostavnim i općeprihvatljivim grafijskim rješenjima, pa ih je i izrijeком predstavio u *Opomeni o pisanju riči naših s latinskimi slovi*, koja prethodi poznatu njegovu spisu *Razgovor prijateljski među krstjaninom i ristjaninom*, tj. između katolika (*krstjanina*) i pravoslavca (*ristjanina*) (objavljenu u dvama izdanjima, 1736. i 1741).²⁶ U Vilovljevu slovopisnom sustavu dvoslovima se dosljedno bilje-

²⁵ U budimskom samostanu od 1699. godine djeluje visoka franjevačka filozofska škola, a od 1710. i visoka bogoslovna škola. U tim je školama tijekom XVIII. stoljeća djelovao niz hrvatskih franjevaca redodržave Bosne Srebrene, a od 1757. redodržave Sv. Ivana Kapistranskoga, koji su se, između ostaloga, živo zanimali za pitanja hrvatskog slovopisa (Samardžija 2004: 15; usp. i Pranjković 2008: 71–76 i 77–87).

²⁶ Veći dio Vilovljeve *Opomene* objavljen je u Pranjković 2005: 269–271. Vilov uvodno negoduje što zbog nedostatka hrvatske latiničke grafije »svaki drugojačije sastavlja i nadoknađa pomanjkanje, tako još se ne more doći na jedinstvo, i tako smetnja se

že ovi fonemi hrvatskoga jezika: /č/ – cs, /ć/ – ch, /ž/ – cx, /ǵ/ – gj, /lj/ – lj, /ń/ – nj, /r̥/ – er, /š/ – ss. Za ostale foneme ustaljuju se jednoslovi, pa tako i za foneme /c/ – c, /g/ – g, /s/ – s, /z/ – z, /ž/ – x. Uz jednu promjenu koju je 1767. godine u svojoj *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* proveo Matija Antun Relković – naime dvoslov sh (umjesto ss) za bilježenje fonema /š/ – doista se Vilova može smatrati kreatorom reformirane slavonske grafije (usp. i Pranjković 2005: 9 i 39). Štoviše, ta je grafijska reforma ubrzo i opjevana u stihovima fra Emerika Pavića (*Nadodanja glavni događaja Razgovoru ugodnomu*, 1768): »U ovom našem okolišu / Složni ljudi svi jednako pišu, / Od pokojnog fra Stipe Vilova / Složno mećat naučiše slova. (...)« (u nastavku slijedi stihovani opis slovopisnih rješenja; usp. u Pranjković 2005: 39–41).²⁷

Napokon, pregledno prikazujući slavonski slovopis s kraja XVIII. stoljeća (prema Farkaš 2010b: 18), želimo istaći njegovu funkcionalnost, pa i olakšati usporedbu s onovremenom kajkavskom i dalmatinskom grafijom:²⁸

FONEM												
/c/	/č/	/ć/	/ž/	/ǵ/	/lj/	/lj̣/	/ń/	/r̥/	/s/	/š/	/z/	/ž/
slavonski slovopis												
c	cs	ch	cx	gj	j	lj	nj	er	s	sh	z	x

Uvjerjenje u prednosti slavonskog slovopisa nipošto nije bilo bez osnove, a imalo je i sasvim konkretne reperkusije: godine 1782. posebna komisija u Beču, koju je imenovao car Josip II. s namjerom da se napravi reda u hrvatskom slovopisu, donosi nedvosmisleni odluku u korist slavonske grafije. Neposredan povod sazivanju te komisije – kojoj je predsjedao Antun Mandić, a članovi su bili Josip Krmpotić, Marijan Lanosović i Joakim Stulli – bilo je donošenje odluke kojom će se grafijom tiskati (uz carevu potporu) rječnik dubrovačkog leksikografa Joakima Stullija. Ukratko,

čini u pisanju i štivenju«, da bi potom iscrpno predstavio novi, svoj slovopis. Najavljuje: »Ja u ovom razgovoru radio sam svakako za lašnje štivenje pomagajućih slova manje metati, i tako nigda nisam od slova pomagajućih više od jednoga metnuo; vidio sam u tomu da razgovitije, lašnje i razložitije sastavljenje biva.«

²⁷ Reforma začeta u budimskom krugu imala je dakako odjeka i u drugim franjevačkim samostanima, pa su pozornosti vrijedni i doprinosi franjevac školovanih u drugim središtima. Primjerice, fra Marko Dobretić, školovan u Dalmaciji i Italiji (u Firenci), piše zanimljiv predgovor knjizi moralne teologije za kler (*Kratko skupljenje čudoredne iliti morale bogoslovice*, 1782). U uvodnom dijelu naslovljenomu *Dobrovoljnomu štiocu* osvrće se na jezik i napose na grafiju svoga djela (usp. Vince 2002: 85; Pranjković 2005: 44–45; u Pranjkovićevu izboru zastupljen je Dobretićev predgovor u cijelosti, a dijelom i u izvornoj grafiji – Pranjković 2005: 329–331).

²⁸ Konkretno, može se reći da slavonski pisci preuzimaju neka grafijska rješenja koja su primjenjivali pisci na jugu Hrvatske: npr. grafem x za fonem /ž/ ili grafem c za fonem /c/. S druge pak strane fonem /č/ bilježit će digrafom cs, slogotvorno /r̥/ digrafom er, poput kajkavskih pisaca (usp. i Moguš-Vončina 1969: 75).

Stulli se naposljetku pred snažnijim argumentima morao odreći svoje (u osnovici dubrovačke) grafije i rukopis svoga rječnika preurediti, te je tako 1798. godine, prilagođen slavonskoj grafiji, bio spreman za tisak (usp. Vince 2002: 87–89; Farkaš 2010b: 15–18; Badurina 1990: 657–658; Badurina 1996a: 23). Ako *rezolucija* koju je komisija donijela u korist slavonskog slovopisa i nije imala šireg odjeka (Moguš–Vončina 1969: 75) – izuzev nemala Stullijeva napora da uskladi grafiju svog rječnika s odlukom komisije – svakako je vrijedan pozornosti podatak da je slavonski slovopisni sustav nadišao regionalne okvire (prihvatili su ga i ne-Slavonci, Ličanin Josip Krmpotić, Dubrovčanin Joakim Stulli), pa se time i mogao prepoznati kao slovopis koji u posljednjim desetljećima XVIII. stoljeća postupno preuzima *centralno značenje* (Vince 2002: 89).

No ni hrvatski jug ne odustaje od svoje slovopisne tradicije, pa i ustraje u njezinu uređenju. Tako se – na inicijativu austrijske Pokrajinske vlade – 1820. godine u Zadru raspravljalo o tome kako ukloniti razlike između dalmatinskog i dubrovačkog slovopisa (usp. Vince 2002: 139–148; Moguš–Vončina 1969: 75–76; Badurina 1990: 658; Badurina 1996a: 23–24). Komisija – na čijem je čelu bio Franjo Marija Appendini (članovi: Mihajlo Bobrowski, Benedikt Mihaljević, Nikola Dominik Budrović i Pavle Miošić) – trebala je utvrditi jedinstven način pisanja (tj. slovopis/grafiju) kojim bi se potom tiskale knjige na hrvatskom jeziku. Time bi se, dakako, ostvario još jedan praktičan cilj: učenicima bi se olakšalo učenje »ilirskog« jezika. Valja spomenuti važnije zaključke spomenute komisije. Ponajprije, grafem *ç* (slovo s podrednim dijakritičkim znakom) za bilježenje fonema /č/. Potom, iako su svjesni nedostataka dvoslova *ch* za fonem /č/, ipak ga zadržavaju, ističući njegovu veliku zastupljenost, ponajviše u dočecima slaven-skih prezimena *-ich* (*-ić*). Utvrđeni su i dvoslovi *lj* i *nj* za foneme /lj/ i /nj/, što je zasigurno napredak u odnosu na nekadašnje kombinacije *gl* i *gli* te *gn*, a čime je oslobođen grafem *g* za bilježenje fonema /g/. Spomenu li se još jedinstveni znakovi *ſ* za fonem /š/ i *x* za fonem /ž/ te ustaljivanje znakova *c*, *h* i *s* za foneme /c/, /h/ i /s/, odmah će biti jasno da je riječ o prilično stabilnu slovopisnom sustavu. Takav je slovopis ubrzo prihvaćen u gotovo cijeloj Dalmaciji, osim u Dubrovniku i Kotoru.

U osvit ilirskog pokreta odnosno hrvatskoga narodnog preporoda – političkog/nacionalnog i u širem smislu kulturnog pokreta s jasno artikuliranim programom političkog i kulturnog (književnog i jezičnog) ujedinjenja svih razjedinjenih hrvatskih krajeva (banske Hrvatske, Vojne krajine, Dalmacije i Istre) – supostojala su tako dva poprilično stabilna i ujednačena slovopisna sustava. U takvim okolnostima zacijelo je vrijedna pozornosti činjenica da pokret hrvatskoga nacionalnog osvješćivanja simbolično najavljuje *nova* reforma hrvatskoga latiničkog slovopisa – čiji je autor sâm politički vođa pokreta Ljudevit Gaj.

Gajeva se reforma latiničke grafije odvijala u dvjema fazama (usp. Moguš–Vončina 1969: 76–80; Vončina 1985; Brozović 1987). Prvu fazu označava programatska knjižica *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisa* (Budim, 1830). U njoj Gaj predstavlja poprilično radikalnu refor-

mu latiničkoga pisma: za sve foneme hrvatskog kajkavskog sustava (jer knjižica je pisana na kajkavštini) uvodi jednoslovne grafeme, koje dobiva dodavanjem dijakritičkih znakova osnovnim latiničkim slovima:²⁹ fonemi se /č/ (fonem /ć/ kajkavski sustav ne poznaje), /ž/, /š/ i /ń/ bilježe slovima obilježenima tildom – š̃, č̃, ž̃, ń̃ (na naslovnoj stranici *n* je obilježeno kvačicom – ń̃, što je vjerojatno posljedica problema s tiskarskom tehnikom), dok se za foneme /l/ i /ž/ (fonem /ž/ u sustavu ne postoji) rabi kvačica uz osnovno slovo – đ̃ te l̃ (uz *g* s tildom – ĝ, npr. *ĝurĝevec*, što je vrlo brzo odbačeno). Programatski karakter knjižice – i njome inaugurirane reforme – iskazan je u ekspliciranoj težnji da se u zajedničkom slovopisu ujedine svi Hrvati, a potom da se hrvatska knjiga približi i ostaloj *braći Slavenima*.³⁰

Usprkos mogućoj funkcionalnosti Gajeve reformirane latinice, ona u tom obliku i nije imala previše izgleda za uspjeh. Razlozi se vjerojatno mogu tražiti podjednako u radikalnosti prve faze Gajeve slovopisne reforme kao i u činjenici da je novi slovopis trebao zamijeniti na početku XIX. stoljeća već uređene i ustaljene slovopisne prakse, slavonsku i dalmatinsku. Gaj – s mnogo (i političkog) takta – nije dugo oklijevao: već 1835. u prvom godištu novopokrenute *Danicze Horvatzke, Slavonzke y Dalmatinzke* objavljuje članak *Pravopisz*,³¹ u kojemu predstavlja revidiran slovopis: promijenjen je dijakritički znak na slovima za palatalne hrvatske foneme /č/, /ž/ i /š/ – č̃, ž̃ i š̃; za bilježenje fonema /ć/³² upotrebljavaju se dva grafema, ć̃ (preuzeto iz poljske latinice) i dvoslov *tj* (s kosom crticom umjesto točke na *j*); fonemi se /l/, /ń/ i /ž/ također označavaju dvoslovima

²⁹ Dakako da takav Gajev postupak nije novost u hrvatskoj latiničkoj praksi. Iako se spominju češki uzori (što predstavlja realnu mogućnost s obzirom na Gajev *sveslavenski* politički program te, napose, na neposredan utjecaj Slovačka Jana Kollára), nije isključena ni mogućnost ugledanja na ranije reformatore hrvatske latinice, od Šime Budinića i Bartola Kašića do Pavla Rittera Vitezovića (čije je djelo *Plorantis Croatiae saecula duo* Gaj imao u svojoj biblioteci; uostalom, za Vitezovićevu je grafiju Gaj imao samo riječi hvale).

Zanimljivo će biti spomenuti i to da je neposredno prije Gaja, početkom XIX. stoljeća, i Riječanin Josip Završnik imao gotovu grafijsku reformu zasnovanu na uporabi dijakritika, nadslovnih i podslovnih, pri čemu su samo za dva fonema postojala dvojaka rješenja – naime za /ć/ i /ž/ (usp. Twardzik 1985; Twardzik 1987; Nosić 1991; Badurina 1996a: 25–27), no nema pouzdanih podataka o tome je li Gaj bio upoznat sa Završnikovom djelatnošću.

³⁰ Spomenimo da su se težnje iliraca barem jednim dijelom i ostvarile: reformiranu će Gajevu grafiju (onu iz 1835) Davorin Trstenjak i Stanko Vraz 1848. godine početi uvoditi kod Slovenaca, gdje je upravo po Gaju i dobila ime – *gajica* (usp. Moguš-Vončina 1969: 80). Gajicom se Slovenci i danas služe.

³¹ Zanimljivo je da Gaj članak u kojem predstavlja svoj novi slovopis piše *mađarskim krivopisom* (*magyarzki krivopisz* – kako je sam posprdnio nazivao kajkavski slovopis)! I u tome se prepoznaje njegova sklonost taktiziranju: jednostavno, čitatelje nije želio već naslovom iritirati, nego im, naprotiv, naizgled uvažavajući njihove navike i očekivanja, podastrijeti nov i bolji slovopis te ih tako privoljeti da ga u konačnici i prihvate.

³² Potreba bilježenja tog fonema, koji kajkavski sustav ne poznaje, koincidira s počecima izgradnje (sve)hrvatskoga književnog jezika zasnovana na štokavskoj osnovici, što je također bila (politička) odluka i važan dio programa iliraca.

čiji je drugi član *j* s promijenjenim dijakritikom – *lj*, *nj* te *dj* i *gj*;³³ konačno, Gaj uvodi još jedan jednoslov, tzv. »rogato« *e* – *ě* – za bilježenje svih, i kratkih i dugih i pozicijski uvjetovanih, refleksa *jata*.³⁴

Očigledno je da je modificirana Gajeva grafija po nekim svojim rješenjima bila bliža u Gajevo vrijeme dobro prihvaćenoj slavonskoj, ali isto tako da se ona – uz neznatne izmjene – upotrebljava i danas. Promjene koje je pretrpjela kretale su se u smjeru pojednostavljenja: odustalo se od posebnog dijakritika na slovu *j* u sastavu dvoslova *lj* i *nj* za obilježavanje fonema /*l*/ i /*ń*/ (činjenica da se time izjednačuje pisanje tih fonema s pisanjem fonemskih sljedova /*lj*/ i /*nj*/ nije dovela u pitanje funkcionalnost slovopisnog sustava); za pisanje fonema /*ž*/ prihvaćen je kasniji prijedlog Đure Daničića – jednoslov *đ*;³⁵ za fonem /*ž*/ uveden je dvoslov *dž*; na posljetku odustalo se i od »rogatoga« *e* (*ě*) za bilježenje svih refleksa *jata* (nasuprot tome, nastojeći slijediti načelo fonološke grafije, različito se pišu različiti ostvaraji: *ije*, *je*, *e*, *i*).³⁶

33 Dvama grafemima za fonem /*ž*/ nastoji se fiksirati njegovo različito podrijetlo (prema fonemu /*d*/ ili /*g*/). Slično bi se, uostalom, moglo reći i za supostojanje dvaju grafema za fonem /*ć*/ . Takva je kolebljivost u pisanju istoga fonema prisutna i u ranijoj (slavonskoj) slovopisnoj praksi, na koju se Gaj očito ugledao. Zbog nefunkcionalnosti te distinkcije dvoslov *gj* nije našao širu primjenu (nema ga ni u već sljedeće godine objavljenoj ilirskoj gramatici Vjekoslava Babukića – u *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, 1836). Usp. Vončina 1985: 55.

34 I taj se, novi grafem dovodi u vezu s potrebama bilježenja fonema *književnog* (u osnovici štokavskog) jezika (u prvoj fazi svoje grafijske reforme temeljene na kajkavskom sustavu problem bilježenja *jata* nije bio prisutan – dosljedno, u svim pozicijama, bilježio se *e*, kako se i izgovarao). Novi pak grafem objedinjuje sve ostvaraje *jata*, ali i ne samo to! Njegovo je čitanje, kako 1836. u svojoj *Slovnici* upućuje ilirski gramatičar Vjekoslav Babukić, fakultativno, čime se olakšava prihvaćanje novog slovopisa – i hrvatske knjige – i čakavcima i kajkavcima, i ekavcima i ikavcima i (i)jekavcima, a to, u konačnici, znači i ostvarenje ilirskog političkog programa.

35 To je slovo u hrvatski slovopis inaugurirao Ivan Broz u *Hrvatskom pravopisu* (1892). Delikatnost je tog postupka – uvođenja novog slova – itekako osjećao, pa ga je uveo i posebno *najavio*: »Novo je u ovoj knjižici *Đ đ*. Dojakošnjim slovima *dj* bilježilo se u nas ćirilovsko *дж* i *ђ*, koje se jedno od drugoga u velike razlikuje. (...) Znak *Đ đ* uzeo je prvi upotrebljavati Đ. Daničić (god. 1878.) u akademickom rječniku jezika hrvatskoga, pa danas nije *đ* neobično slovo u naučnim radnjama iz područja književnosti i jezika hrvatskoga. Ne ću reći da je slovo *Đ đ*, kakovo izlazi iz štampe, ne znam kako zgodno, ali je građeno prema naumu organizatora naše grafike g. 1836., koji su želeći da se jedan glas bilježi i jednim znakom smislili *č, ć, š, ž*, a lako će oni, što režu slova, iznaći kako bi se ona crta preko *D d* zgodnije udesila« (Broz 1893: VII). Iako se, znamo, slovoresci nisu više bavili dotjerivanjem grafema *đ*, taj je grafem funkcionalan i općeprihvaćen, te mi danas više nemamo razloga razmišljati o njegovoj (ne)zgodnosti.

Uz jednoslov *đ* Daničić je uveo još tri nova slova: *l, ń, ġ* za foneme /*l*/, /*ń*/, /*ž*/, koja nisu uspjela iz uporabe istisnuti dvoslove *lj, nj, dž*. Rabe se samo u Akademijinim filološkim izdanjima, gdje razlikovanje – u pismu – jednofonemskih i dvofonemskih ostvaraja (npr. /*ž*/ ili /*dž*/) može biti relevantno.

36 To dakako ne znači da je podrška Gajevu slovopisu bila jednoglasna! U prvo vrijeme njegovoj su se *rogatosti* (kako su taj slovopis posprdno kvalificirali zbog velikog broja kvačica/*rogova*) suprotstavljali suradnici zadarske *Zore dalmatinske* (urednik

Bilo kako bilo, s Gajevom slovopisnom reformom završava višestoljetno ujednačavanje hrvatskoga latiničkog slovopisa. U rezultatima svih tih slovopisnih previranja ogleda se nastojanje da se iznađu prihvatljivi grafemi za sve foneme hrvatskoga fonemskog sustava. Pritom je zamisao da se kreiraju novi jednoslovi – čini se uspješno – kombinirana s drugom metodom: međusobnim spajanjem osnovnih latiničkih slova, tj. stvaranjem dvoslova s novom grafijskom vrijednošću. Oba su načina – podsjetimo – potvrđena ne samo u nebrojenim slovopisnim praksama koje, napokon, i čine tradiciju hrvatske pismenosti nego, štoviše, i u suvremenome hrvatskom slovopisu.

Vjerojatno nimalo slučajno, tek kada se počeo nazirati kraj slovopisnom usustavljivanju i ujednačavanju, u prvi plan počinju nadirati pitanja uređenja hrvatskog pravopisa.

Slovo o pravopisu

Zaokupljeni slovopisnom problematikom, odnosno kreiranjem sustava grafema koji bi u što većoj mjeri korespondirao sa sustavom hrvatskih fonema, hrvatski su pisci i/ili zapisivači hrvatskih tekstova latiničkim pismom ipak – nužno, i u prvo vrijeme po svoj prilici intuitivno – činili i neke pravopisne odabire, i to, dakako, i prije preporodnog XIX. stoljeća (kada u filološkim promišljanjima postupno počinju prevladavati pravopisne teme). Naime ne samo da su i najraniji zapisivači hrvatskih tekstova slijedeći neka *nepisana pravila* rabili velika i mala početna slova, ne samo da su *po nekim običajima* pisali interpunkcijske znakove te riječi u pismu međusobno odvajali bjelinama itd. nego su – a upravo to će biti u središtu naše pozornosti – u svojim zapisima na određene načine kombinirali pisanje bilo u skladu s fonološkim bilo u skladu s morfemskim/morfonološkim pravopisnim načelom.³⁷

Uza sve ograde što se tiče ustanovljavanja pravopisne organizacije najranijih srednjovjekovnih tekstova – i to zbog već komentirane slovopisne neujednačenosti i nedosljednosti – u svojim je istraživanjima do zanimljivih podataka došla Dragica Malić: pravopis je u najranijim hrvatskim latiničkim spomenicima uglavnom ujednačen, »sa zajedničkim tendencijama u zapisivanju određenih glasovnih promjena i više-manje pojedinačnim odstupanjima«, dakle s tendencijom izrazitijega priklanjanja fonološ-

Ante Kuzmanić (usp. Vince 2002: 358–363), a kritiku je Gaj doživio i od vatrena pobornika fonološkog i slovopisa i pravopisa Marčela Kušara, koji mu zamjera što je tako lako odustao od svog prvotnog prijedloga jednoslovnih grafema, čime je svoj slovopis »samo ištetio« (Kušar 1889: V–VII). Uostalom, svojim je slovopisom Kušar dokazao funkcionalnost (na kraju krajeva i prihvatljivost) jednoslovnih (Daničićevih) rješenja, o čemu će biti još riječi u širem kontekstu njegova pravopisnog nauka.

³⁷ Najjednostavnije rečeno, ticat će se to evidentiranja ili neevidentiranja fonoloških alternacija (tzv. glasovnih promjena) u pismu (npr. fonološko pisanje *rašćiniti*, *otkriti* naspram morfonološkome pisanju *razćiniti*, *odkriti*).

kom pravopisnom načelu. Zaključuje: »Tako pravopis ovih spomenika, za razliku od grafije, koja odražava mnoštvo pisarskih uzusa i škola, ukazuje na zajedničke tendencije u zapisivanju jezičnih pojava na čitavu tadašnjem pismenom prostoru« (Malić 2004: LIX–LXIII, navod sa str. LXIII).

I u kasnijim će se razdobljima hrvatske pismenosti moći potvrditi promjenjivost i nestalnost omjera u zastupljenosti i distribuciji fonološkog i morfonološkog pravopisnog načela³⁸ (uz važnu napomenu: ni jedan pravopis, pa ni suvremeni hrvatski, nije isključivo fonološki ili isključivo morfonološki; uvijek je riječ o kombiniranju obaju načela, a pravila se kombiniranja utvrđuju pravopisnom normom i propisuju u pravopisnoj knjizi). Štoviše, čak i rezultati istraživanja pravopisnih značajki u zapisima slavonskih dopreporodnih pisaca (Farkaš 2010a; Farkaš 2010b: 34–57) – prema kojima slavonski dopreporodni pisci rabe (uglavnom) morfonološki način pisanja³⁹ – mogu samo potkrijepiti spoznaju o razmjernoj kolebljivosti

38 Potkrepe takvu stavu nalazimo i u literaturi, npr. Dalibor Brozović nedvosmisleno veli kako je u dopreporodnom hrvatskom novoštokavskom većinskom standardnom jeziku »vladao jedan **nedovoljno stabilan kompromis između fonološkog i morfonološkog pravopisnog principa, s tendencijom k jačanju fonološkoga**« (usp. Brozović 1985: 8; istakla L. B.) te deset godina kasnije: »Vode se polemike o morfonološkim i fonološkim načelima, tvrdi se da je u hrvatskoj tradiciji morfonološki (<korijenski>) pravopis, što ozbiljno vrijedi samo za sredinu i veći dio druge polovice XIX. stoljeća, a u starijoj hrvatskoj pismenosti fonološko je načelo zapravo zastupano bar koliko morfonološko; tvrdi se da je fonološki pravopis srpski, iako su Srbi sve do Karadžića pisali samo morfonološkim pravopisom i konačno uveli fonološki tek nakon njegove smrti« (Brozović 1995: 28; istakla L. B.). Stjepan Babić pak bilježi sljedeće: »Hrvati su korijenski pravopis sporadično, djelomično upotrebljavali od početka svoje pismenosti, a dosljednije od hrvatskoga preporoda do kraja stoljeća, do izlaska Brozova *Hrvatskoga pravopisa* 1892, povremeno i u pojedinim publikacijama i dulje, ali je poslije 1918. potpuno prevladao fonetski« (usp. Babić 1992: 62; nije dakako riječ o fonetskom, nego o *fonološkom* hrvatskom pravopisu, a i potpunu *prevlast* tog načela treba zapravo tumačiti kao njegovu neupitnu dominaciju). Isti autor piše i ovo: »**U prošlosti hrvatskoga pravopisa stalno se prepletalo jedno i drugo načelo** [fonološko i morfonološko, nap. L. B.]. Do hrvatskoga preporoda i jedno i drugo, od hrvatskoga preporoda morfonološko. 1892. godine dobili smo prvi pravopisni priručnik Ivana Broza koji je bio izrađen na fonološkom načelu (...)« (usp. Babić 1992/93a: 66; istakla L. B.). O toj problematici v. i u Badurina 1996a: 44–46.

39 Aktualizira to i pitanje same interpretacije pojedinih pravopisnih uzusa. Autorica, primjerice, konstatira kako stari slavonski dopreporodni pisci »sljede morfonološki način pisanja«, ali u nastavku odmah najavljuje da će se motriti »odlike pravopisnih načela [sic!] slavonskih pisaca u isprepletanju morfonološke i fonološke norme« (usp. Farkaš 2010a: 120); ili: »Slavonski su pisci nasljeđovali tradiciju [koju i kakvu tradiciju?, nap. L. B.] i u svijesti čuvali morfološki sklop riječi, pa otuda i veliki broj primjera s neobilježenim jednačenjem po zvučnosti. No, podosta je primjera u kojima se na granici korijenskoga morfema i sufiksa provodi jednačenje po zvučnosti« (Farkaš 2010b: 36). Ako takvi iskazi i jesu naizgled proturječni – ponajprije zbog činjenice da ih je autorica propustila dodatno komentirati i/ili nedvosmisleno istaći supostojanje dvaju načela – iscrpna analiza tekstova koju je provela i brojni primjeri omogućuju stvaranje vrlo pouzdane slike o morfonološko-fonološkom pravopisnom uzusu u slavonskoj dopreporodnoj pisanoj riječi. Utoliko i spomenuto *nasljedovanje tradicije* u slavonskih pisaca možemo zapravo prepoznati isključivo u nasljedovanju prakse kombiniranja dvaju pravopisnih načela.

hrvatskih pravopisnih uzusa u razdobljima prije konačne standardizacije i kodifikacije pravopisne norme. Naposljetku, u tom će kontekstu valjati razmatrati i prijemore oko različitih pravopisnih koncepcija koji su se razbuktali u XIX. stoljeću. I ne samo to! S tim ćemo spoznajama – čini se – lakše otkloniti i neke suvremene hrvatske pravopisne nedoumice.⁴⁰

Kontekst je to u kojem će se postupno početi kristalizirati sve do-rađeniije pravopisne prakse, pa će i 1779. godina biti zabilježena kao go-dina u kojoj su – za školske potrebe, a na inicijativu prosvjetnih vlasti Habsburške Monarhije – objavljene čak dvije pravopisne knjižice: *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol*, u njemač-koj inačici uz dodatak »za narodne škole u Hrvatskom kraljevstvu« (odno-sno *zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien*) (Budim, bez naznake autora) te *Uputjenje k'slavónskómú pravopísánju za pòtrébu nàrodnieh ucsonícah u Kràljestvu Slavónie* koja se atribuiru Antunu Man-diću (Budim).⁴¹

U vezi sa spomenutom pravopisnom djelatnošću valja reći da se uisti-nu radi o (prvim) pokušajima pravopisnog normiranja.⁴² Naime u objema je knjižicama zastupljeno nekoliko *pravih* pravopisnih tema: o pisanju slo-va u riječima, o pisanju velikih početnih slova, o rastavljanju riječi na slo-gove, o interpunkciji, a pridodani su im i popisi riječi kod kojih je važno ne griješiti u pisanju (tj. riječi koje zvuče slično, a pravopisno se razlikuju) – svojevrsni je to *zametak* kasnijih pravopisnih rječnika. Napokon, takva struktura i sadržaj pravopisnih priručnika u skladu su s eksplicitiranim određenjem ortografije ili pravopisanja kao *znanja riječi pravim slovima pisati, njih u prenašanju slogova ispravno dijeliti i različite interpunkcijske*

40 Dakako, mislimo tu na propitivanja tradicije hrvatskoga pravopisa osobito učesta-la u 90-im godinama XX, pa i u prvom desetljeću XXI. stoljeća. Glavna nit koja se pritom provlači – posebice u redefiniranju odnosa sa srpskim pravopisom – jest je li hrvatski pravopis tradicionalno fonološki ili morfonološki. Tako je, primjerice, 1992. godine Jezično povjerenstvo Matice hrvatske odabranim hrvatskim kulturnim i znanstvenim institucijama uputilo anketu o načelima »za usavršavanje hrvatskoga pravopisa« [sic!] (o tome više Babić 1992/93a; Babić 1992/93b; Brozović 1992/93; Pranjković 1997), a potom je 1998. godine na proširen popis ustanova odaslan i pri-jedlog Vijeća za normu hrvatskoga jezika koji se također ticao pravopisa i pravopi-sne tradicije – uvođenje dvoslova *ie* umjesto troslovnog slijeda *ije* na mjestu refleksa dugoga *jata*. Napokon, i 2005. godine osnovano novo Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika opet razmatra pravopisna pitanja, napose ona koja se tiču zastup-ljenosti morfonološkoga načela u hrvatskome pravopisu (usp. Badurina-Pranjković 2009: 310).

41 O Antunu Mandiću kao autoru *Uputjenja* v. u Pintarić 1998: 67–71. Uglavnom, u novijim se izvorima kao autor *Uputjenja* navodi Mandić i bez spominjanja mogućih sumnji u njegovo autorstvo – usp. npr. Vince 2002: 61 (isto i u prvom izdanju 1978: 57); Samardžija 2004: 17–18; Farkaš 2010a: 132 itd.

42 Imamo naime na umu činjenicu da je u ranijim razdobljima sadržaj pojma *pravopis* najčešće reduciran na sadržaj pojma *slovopis* (tako će, uostalom, biti čak i u 50-ak godina mlađoj Gajevoj *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisa*), što se za dvije u Budimu objavljene pravopisne knjižice ne može reći.

znakovne prikladno upotrebljavati (prema *Kratki navuk* 1779: [12]; također i *Uputjenje* 1779: [18]).

Tip pravopisa – i kajkavskog i slavonskog – nije lako jednoznačno utvrditi, velikim dijelom i zbog nefonološkog slovopisa. Ipak, načelan im je stav isti: riječi valja pisati onako kako se izgovaraju (»Kakfze izgovàrjaju réchi, takfze y pifzati imaju«, *Kratki navuk*, 1779: [2]), odnosno propisano je da valja pisati sva slova koja se pri pravilnom izgovaranju čuju, ali ne i ona koja se ne izgovaraju (*Kratki navuk*, 1779: 14; *Uputjenje*, 1779: 30, 32). Međutim i iza takva deklarativna priklanja fonološkom načelu (u skladu s kriticom *piši kao što govoriš*) pojavljuju se i riječi pisane po morfonološkom načelu, npr. *izpisanye*, *obchinzke* i sl. (*Kratki navuk*), odnosno *biljexke*, *tèxki* i sl. (*Uputjenje*), što se u slavonskoj inačici pravopisa nastojalo i definirati posebnim pravilom da se pri izvođenju novih riječi »kolikó Obicsáj dobrih Pisácah tèrpih« ne mijenjaju suglasnici osnove, pa se tako piše *Druxtvo*, a ne *Drushtvo*, *bridak*, a ne *britak* (usp. *Uputjenje*, 1779: 24). To, drugim riječima, nedvosmisleno znači da je fonološko pravopisanje u predloženim priručnicima ograničeno supostavljanjem pravila morfonološkog pravopisanja, kao i to da je taj omjer u tradiciji uspostavljen.⁴³ U konačnici upravo takva se pravopisna situacija u cijelosti uklapa u tradiciju fonološko-morfonološke (ili: morfonološko-fonološke) hrvatske pismenosti.

Iako propisuju različite pravopisne norme i slovopisno se razlikuju, dva se pravopisna priručnika objavljena iste godine u istome gradu i koncepcijski i sadržajno uvelike podudaraju. Teško bi, dakako, bilo povjerovati u puku slučajnost! Naprotiv, sasvim se prihvatljivim čini tumačenje koje je Zlatko Vince dao za slavonsko *Uputjenje* (Vince 2002: 61) protegnuti i na kajkavski *Kratki navuk*: riječ je o nizu dvojezičnih udžbenika (a oba ova pravopisa donose i paralelan tekst na njemačkome!) kojima je bečka vlada po tzv. Felbingerovoj metodi nastojala riješiti pitanja jezika i slovopisa/pravopisa u školstvu.

No valja naposljetku odgovoriti na jedno pitanje: *kako to da spomenute pravopisne knjige ne smatramo početkom standardizacije hrvatskoga pravopisa, pa onda i krajem ove naše teme?* Ne umanjujući zanimljivost, pa i važnost školskih pravopisnih priručnika kao ishoda nastojanja standardizacije konkretnih hrvatskih pravopisnih praksi (kajkavske i slavonske), podsjećamo da njima ipak nije moglo biti uspostavljeno *pravopisno jedinstvo* hrvatske pisane riječi. K tome, spremno odajući priznanje piscima/priređivačima priručnika što su se otisnuli od slovopisnih tema i hrabro uhvatili ukoštac s važnim pravopisnim pitanjima, ipak moramo napomenuti da je povećani broj pravopisnih tema ostao izvan dosega njihova promišljanja (o mnogim pravopisnim rješenjima možemo tako zaključivati tek implicitno, na temelju pravopisnih značajki teksta pravopisâ). No što se toga

43 U tom bi smislu, po svoj prilici, trebalo razumjeti i interpretacije autorica pogovora *Kratkom navuku* kada prvo konstatiraju postojanje fonološkog načela, a potom i to da je pravopis »kao i u gotovo cijeloj hrvatskoj kajkavskoj književnosti do Preporoda« morfonološki (usp. Vajs-Zečević 2003: 59). Pritom se u kajkavskoj inačici, očito, morfonološko načelo proteže i na granicu prefiksalnog i korijenskog morfema.

tiče, slična će sudbina *protopravopisnog* priručnika zadesiti i 70-ak godina mlađi *Pravopis jezika ilirskoga* Josipa Partaša. No krenimo redom!

Zamisao o jezičnom i pravopisnom ujedinjenju svih hrvatskih krajeva – uz onu o slavenskoj uzajamnosti – jedna je od temeljnih sastavnica ilirskog (političkog i kulturnog) programa. Naime zajednički književni jezik, slovopis i pravopis trebali su poslužiti važnome cilju: ostvarenju hrvatskoga nacionalnog jedinstva. Da bi taj cilj mogao biti ostvaren, trebalo je mnogo i političkoga takta: trebalo je sve Hrvate – i kajkavce, i čakavce, i štokavce – pridobiti za ideju zajedničkoga (»ilirskog«⁴⁴) književnog jezika (politička je procjena bila da toj svrsi najbolje može poslužiti štokavska jezična osnovica), ali i privoljeti ih da odustanu od svojih dotadašnjih slovopisnih i pravopisnih praksi. I dok je slovopisna reforma označila početak nacionalnog pokreta, a nedugo je zatim objavljena i prva ilirska gramatika (Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, 1836), ilirski će se pravopis pojaviti istom polovicom stoljeća: riječ je o *Pravopisu jezika ilirskoga* Josipa Partaša (1850).

U kontekstu će političkih ideja i ciljeva trebati sagledati i ilirsku pravopisnu koncepciju. Naime odmah valja reći da ilirski pravopis predstavlja odmak od dotadašnjih razmjerno stabilnih i usustavljenih hrvatskih pravopisnih praksi – i kajkavske i slavonske. Naspram tradicijama fonološko-morfonološkog pravopisnog tipa, Partaš svojom pravopisnom knjižicom regulira tip izrazitije morfonološkog pravopisa. I, dakako, kad novu normu ne možemo protumačiti kao kodifikaciju i jedne od supostojećih hrvatskih pravopisnih tradicija, uzroke će takva razvoja pravopisne situacije trebati potražiti drugdje. S jedne strane promjena se pravopisa može tumačiti taktičkim razlozima: novi je pravopis (kao i novi slovopis) trebao biti podjednako nov za sve Hrvate, pa svi oni moraju uložiti podjednak napor da ga usvoje (usp. Brozović 1987). S druge pak strane morfonološko pisanje, tj. čuvanje – u pismu – korijena riječi (po uzoru na češki pravopis) trebalo je hrvatsku knjigu učiniti razumljivijom, pa i približiti je drugim slavenskim narodima (*braći Slavenima*).⁴⁵ Time bi se, na kraju krajeva, ostvario i drugi, dalekosežniji politički cilj ideologa ilirskog pokreta.

Ostajući vjerni najavljeni konceptu – da ćemo naime u razmatranju hrvatskih pravopisnih praksi u predstandardizacijskome razdoblju pozornost usmjeravati na pitanja zastupljenosti temeljnih pravopisnih načela, fonološkog i morfonološkog – i u vezi ćemo se s Partaševim pravopisnim uratkom ukratko osvrnuti na način na koji je on regulirao pravila morfonološkog pisanja. Bit je *korenitog* pravopisa sadržana u *glavnom* pravilu

44 I ime je *ilirsko* trebalo poslužiti istoj, objedinjavajućoj ideji: budući da se *jezikom hrvatskim* nazivao ondašnji kajkavski književni jezik, vođe su pokreta (*ilirskoga*, dakako!) – vjerujući da su svi Južni Slaveni potekli od Ilira, prastanovnika Balkanskog poluotoka – u tom nazivu prepoznali novu, integrativnu snagu.

45 Jednostavnije rečeno, ako se u pismu ne bilježe promjene na morfemskim granicama unutar riječi, u tako će se zapisanim hrvatskim riječima lakše prepoznavati zajednički, slavenski korijeni. Istom je cilju imala poslužiti i ilirska književnojezična koncepcija (npr. neki stariji morfološki oblici).

da se »reči ilirske izvedene i sastavljene pišu (...) kako i one, od kojih su izpeljane, t. j. sadèrže sastavna i korenita pismena svojih izvornih reči« (Partaš 1850: 13), ali su u nastavku odmah najavljeni ograničeni dosezi tog pravila: (a) sitnijim slovima tiskana *opazka* upozorava na *vlastitosti jezika ilirskoga* koje se očituju upravo u ustupcima u pravcu djelomična priklanja fonološkom načelu; (b) sljedeće pravilo naglašava da u »pisanju nekih reči niti se ima slèditi izgovor, niti izvor, nego običaj, polag kojega se pisane u dobrih knjigah nalaze« (Partaš 1850: 14), dakle elementi se morfonološkog i fonološkog pravopisnog načela kombiniraju u skladu s *dobrim običajima* – čime je, zapravo, aktualiziran kriterij tradicije u pravopisnoj normi. Ne ulazeći dalje u potankosti Partaševe pravopisne djelatnosti (više o tome u Badurina 2002) i ne odričući mu zasluge za iznenađujuće spretno formuliranje pravopisnih pravila (s obzirom na činjenicu da u tom poslu nije imao neposredna uzora), moramo najaviti da će poteškoće s kojima se on hrabro suočio pri nastojanju da sroči jasna i jednoznačna pravila morfonološkoga pisanja zagovornici fonološkoga pravopisa uskoro uzeti kao glavne argumente protiv morfonološkog pravopisnog tipa.

Nastao u *vrućem* trenutku rješavanja hrvatskih važnih slovopisnih i pravopisnih pitanja, i to kao vjeran odraz ilirskih pravopisnih koncepcija (što je, zapravo, odredilo i njegov *rok trajanja*), Partašev *Pravopis jezika ilirskoga* ipak nije označio prekid burnih zbivanja oko hrvatske ortografije. Upravo suprotno: čini se da se on našao na njihovu simboličkom početku!

Naime druga se polovica XIX. stoljeća pamti kao razdoblje djelovanja i međusobna sučeljavanja različitih filoloških škola. Svaka od njih – i na ilirskim idejama iznikla *zagrebačka*, i *riječka*, i *zadarska*, a prema kraju stoljeća i *hrvatski vukovci* – zalagala se za svoj književnojezični i pravopisni program.

Ne ulazeći ovdje u potankosti različitih (morfonoloških/»etimologičkih«/»korijenskih«) pravopisnih koncepcija,⁴⁶ moramo najaviti da će prema kraju stoljeća – pod neposrednim utjecajem djelatnosti srpskog filologa Vuka Stefanovića Karadžića – sve više jačati i ideja »fonetičkoga« pravopisa.

Takav se *razvoj situacije* dao naslutiti i s obzirom na nekoliko ključnih događaja koji su prethodili 1892. godini, godini u kojoj je objavljen *Hrvatski pravopis* Ivana Broza i koja se smatra godinom definitivne pobjede fonološkoga pravopisnog tipa.

⁴⁶ Iako žestoko suprotstavljeni, programi zagrebačke i riječke filološke škole (na čelu je zagrebačke škole bio Adolfo Veber Tkalčević; riječku je vatreno zastupao Fran Kurelac), njihovi su pravopisi, u osnovici, morfonološki/»etimologički«/korijenski. Činjenica da se usprkos tome oštro sukobljavaju još je jedan dokaz relativnosti kad je riječ o provedbi svakog proklamiranog načela (ukratko, Kurelac je, zalažući se za pisanje *po korenu*, bio tvrdokorniji »etimologičar«, ali i zagovornik artifičijalnijeg i arhaičnijeg književnog jezika). Zadarska pak škola (na čelu koje je Ante Kuzmanović) promiče umjereniju »etimologiju«. Više o filološkim školama usp. u Vince 2002; o Kurelcu i Veberu usp. Pranjković 1996; Pranjković 1999; o Kurelčevoj ortografiji također u Badurina 1996b.

Godina 1850. godina je književnog dogovora u Beču, koji je, ako i nije donio bitnih zaključaka, ipak zapamćen po sporazumu u duhu književno-jezičnih i pravopisnih gledišta glavne figure tih razgovora – Vuka Stefanovića Karadžića te po zapisniku koji je pisao Đuro Daničić fonološkim pravopisom (usp. Vince 2002: 290–297).

Godine 1877. na vladinu je inicijativu zasjedao poseban pravopisni odbor na kojem se raspravljalo o potrebi uspostavljanja jedinstvenoga školskog pravopisa. Predsjedao mu je Adolfo Veber Tkalčević, predvodnik zagrebačke filološke škole, pa je, vjerojatno, utoliko znakovitija činjenica da zaključci predstavljaju odmak od programa zagrebačke škole. Prevagu je naime – iako tijesnu – izborila ideja o »umjerenom etimološkom pravopisu«, uz napomenu da je »stvar glede pitanja etimologijskoga i fonetičkoga premalo još istražena« (usp. Vince 2002: 620–622; na zaključke se spomenutog odbora poziva i Ivan Broz u predgovoru svoga *Pravopisa* – usp. Broz 1893: IV). Najrječitiji je protivnik »etimologije« u tom odboru bio Armin Pavić, koji se, po svemu sudeći, posebno pobrinuo za to da se odgodi (točnije: spriječi) izrada školskog pravopisnog priručnika po dogovorenim načelima. A upravo će Armin Pavić petnaestak godina kasnije odigrati ključnu ulogu u promicanju fonološkog (Brozova) pravopisa!

Dakako da svojevrсна pravopisna pat-situacija nije mogla pogodovati postizanju željenoga pravopisnog jedinstva, pa je 1889. dvanaest godina nakon zasjedanja prvoga odbora, u bitno drukčijim političkim okolnostima (godine 1883. za bana je postavljen Károly Khuen-Héderváry⁴⁷), novi odbor zaključio »da je od prijeke potrebe za škole jedan pravopis, a taj treba da je osnovan na načelima fonetičkoga pisanja«. Naposljetku visoka kraljevska zemaljska vlada, odio za bogoštovlje i nastavu, »prihvati to mišljenje za svoje pa želeći, da bi se što prije postiglo jedinstvo pravopisa u svjema školama, postavila je u početku 1892. kr. sveučilišnoga profesora za hrvatsku filologiju, g. Armina Pavića, revizorom svih knjiga, što će se o njezinu trošku i u njezinoj nakladi štampati«, a Ivanu Brozu dala je u zadatak da »izradi[m] ne samo pravila za pravopis nego i pravopisni rječnik« (usp. Broz 1893: IV).

No naspram organiziranoj, državnoj djelatnosti jezičnog i pravopisnog planiranja (u kojoj su zapaženu ulogu odigrali i pojedini hrvatski filolozi i njihovi filološki/jezikoslovni argumenti) vjerojatno je najuvjerljivije razloge za napuštanje ideje o etimološkom pravopisu ponudio Vatroslav Jagić, i to već 1864. godine u članku »Naš pravopis«. Otisnuvši se iz okrija zagrebačke filološke škole, on svoje argumente za napuštanje ideje o etimološkom pravopisu – koju je tako vatreno zastupao Adolfo Veber Tkalčević, predvodnik škole – utemeljuje na jezikoslovnim činjenicama, a ne zanemaruje pritom ni pitanja kontinuiteta hrvatske pismenosti prije ili

⁴⁷ Nametnut i omražen hrvatski ban unionističkom je politikom uznastojao slomiti hrvatski nacionalni otpor mađarizaciji i oslabiti djelovanje hrvatskih nacionalnih stranaka, a toj će se političkoj opciji ubrzo prikloniti – koincidirat će to i s rasplinjavanjem ilirskih političkih programa i filoloških zamisli – neki od istaknutih hrvatskih filologa vukovaca, posebno Tomo Maretić.

rizma: »Dakako tko si nije već u napred u glavu zabio, da mu njegova samovolja mora obćenitim zakonom izaći, nezna jošter svega u onolikom savršenstvu na početku, kolikim želi istom da mu bude ovjenčan uspjeh; sa svim tim bilo bi nerazmišljeno i nerazborito, da s kojekakvih obzira odgadjamo na zgodnija tobože vremena i ono, što se već ov čas može uzeti za siguran dobitak znanosti, te držimo za najpraktičniji *uvod* u ovaj književni podhvat,⁴⁸ (...) da se rekne koja o našem pisanju hrvatskih rieči, kako je danas obično, da se razloži, što valja što li nevalja, da se iztumači, kojih će se načela ovaj časopis držati, da mu bude pravopis što bliži današnjim znanstvenim izvodom jezikoslovnim, a što priličniji i dosljedniji sudbinam prošlim. Nastojat ćemo, govoreći o predmetu prema vrijednosti, da čitav nauk, podkriepljen dokazi, osnujemo na temelju obćenito priznanih u učenom svijetu istina, nebi li, što je samo sobom sitno i nepristupno, postalo razumnije i zanimivije« (Jagić 1864, navedeno prema Katičić 1986: 96).

Zasnivajući svoje nove poglede na jezikoslovnim spoznajama (»obćenito priznanih u učenom svijetu istina«), ali i na tradiciji, Jagić neminovno dolazi u sukob s *tvrdoglavcima* iz škole iz koje je i sam potekao. U poznim godinama u memoarskoj prozi (1910) zapisat će pomalo rezignirano: »Danas ja nebih otvorio našu naučnu radnju *raspravom o pravopisu*. Jedva koje pitanje u literaturi raspaljuje tako strasti kao upravo pravopis« (V. Jagić, *Spomeni mojega života*; Beograd, 1930, sv. 1, str. 59; navedeno prema Vince 2002: 590).⁴⁹

Napokon, u Jagićevoj se djelatnosti, u metodologiji, ali i metodičnosti kojom je gradio i branio svoje stavove (i) o hrvatskome pravopisu može prepoznati okosnica i nekih znatno mlađih promišljanja o hrvatskome (standardnom) jeziku i njegovu pravopisu (više o tome u Badurina 1996a: 48–50). Ovdje pak ponuđena kratka skica događaja oko hrvatskoga pravopisa u drugoj polovici XIX. stoljeća trebala bi poslužiti korigiranju ipak pogrešna (ili, u najmanju ruku, površna) uvjerenja da je *pravopisni obrat* u korist fonološkoga načela iz zadnjeg desetljeća XIX. stoljeća posljedica isključivo promijenjenih političkih okolnosti i političke *podobnosti* zagovornika načela *piši kao što govoriš*.⁵⁰ Pritom, dakako, ne namjeravamo

48 Jagićev je članak upravo programatske naravi: objavljen je u dvama nastavcima u prvim dvama brojevima novopokrenutoga časopisa *Književnik*, koji su – uz potporu Matice ilirske – uređivali Franjo Rački, Vatroslav Jagić i Josip Torbar.

49 I sam naslov Jagićeva zapisa – *U opoziciji radi ortografije* – rječito govori o njegovu odnosu prema vlastitu mladenačkom radu.

50 Spomenuta se krilatica vezuje ponajprije uz filološki program Vuka Stefanovića Karadžića, a potom i njegovih sljedbenika, tzv. vukovaca. Valja je tumačiti na dva načina. U užemu (doslovnom) smislu tiče se pravopisa: slovima se bilježe (razlikovni) glasovi, tj. fonemi koji se u govoru ostvaruju (prije razvoja fonologije kao jezikoslovne discipline u 30-im godinama XX. stoljeća to se načelo naziva »fonetičkim«, iako je riječ o fonološkom načelu). U širem smislu tiče se književnojezične/standardnojezične koncepcije: naspram ideji o književnom jeziku kao konstrukt, uzor se jeziku knjige nalazi u narodnom govoru (pri čemu je glavni kriterij književnojezične ispravnosti/poželjnosti ono *tako se govori u narodu*). Odabrano je, dakako, jedno (književno) narječje (novoshtokavski dijalekt).

tvrditi da je hrvatskim vukovcima – koji su zastupali koncept fonološkoga (»fonetičkog«) hrvatskog pravopisa – u tim godinama nedostajalo i političke podrške! Međutim više od činjenice da je njihov filološki program iskorišten kao sredstvo slamanja hrvatskoga nacionalnog otpora mađarizaciji te provođenja unionističke politike ugarske vlade (usp. npr. Samardžija 2001: 21–22) zanimat će nas *unutarnji* – jezični i jezikoslovni – razlozi snajženja ideje o fonološkom pravopisu.

U tom smislu posebno se zanimljivom pokazuje jedna pravopisna knjižica – točnije: pravopisna rasprava – koju potpisuje i 1889. godine u vlastitoj nakladi objavljuje u to vrijeme dubrovački gimnazijski profesor Marčel (Marcel) Kušar. Već iz njezina naslova – *Nauka o pravopisu jezika hrvatskoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)*⁵¹ – razabire se dvoje. *Prvo*, Kušar nije pisao *pravopis* jezika hrvatskoga, već je uznastojao predstaviti svojevršni *pravopisni nauk* (rekli bismo, teoriju i/ili metodologiju pravopisnog normiranja), i to s obzirom na oba pravopisna tipa (»fonetički« odnosno fonološki i »etimologijski« odnosno morfonološki ili morfološki). *Drugo*, o autorovim *pravopisnim nazorima*, o njegovu *pravopisnom odabiru* zaključujemo s obzirom na način na koji piše pridjev *hrvatski* – dosljedno »fonetički«: *hrvacki*.

Bez obzira na činjenicu da je Kušar pravopis definirao znatno šire,⁵² ostajući vjerni našoj koncepciji, ukratko ćemo se osvrnuti tek na pitanja provedbe fonološkog i morfonološkog načela u pravopisnoj normi.

Nasuprot tom »čistom«, pomalo rigidnu programu Vuka Stefanovića Karadžića i ortodoksnih sljedbenika njegovih zamisli za hrvatske se vukovce općenito može reći da su zagovarali *blažu* varijantu *vukovstva*, i što se tiče književnojezične koncepcije (distingviranje, ipak, organskog idioma/organskih idioma i jezičnog standarda koji je u neku ruku, usprkos preferiranju novoštokavštine, konstrukt), i što se tiče pravopisne norme (fonološko načelo s elementima morfonološkoga). Nesumnjivo, takva modifikacija vukovskog programa podjednako je posljedica hrvatske jezične situacije (tronarječnosti ili trojezičnosti – jer hrvatski *narod* govori i čakavski, i kajkavski, i štokavski) i tradicije hrvatske pismenosti (s obzirom na njezin jezik i pravopis).

Budući da se uz jačanje te – u završnici – i prevlast vukovske koncepcije književnog/standardnog jezika i njegova pravopisa vezuju počeci standardizacije hrvatskoga jezika, djelatnost hrvatskih vukovaca neće biti predmet naših daljnjih razmatranja. Više o tome u Badurina 2010 i u ondje navedenoj literaturi.

⁵¹ Uzgred, iako ovo ne ulazi u pravopisnu *domenu*, u naslovu se u punom smislu riječi zrcale okolnosti i vrijeme u kojima je Kušarova studija nastajala: prema kraju XIX. stoljeća ilirske su političke (a onda i jezične i pravopisne) zamisli uglavnom kopnile (nerealnima su se, stoga i neodrživima pokazale ideje o književnom jeziku kao artifičijelnu konstrukt kojemu je glavna provodna nit ugledanje na staroslavenske jezične oblike kao zajedničke i/ili prepoznatljive većini slavenskih jezika), no od zamisli se o (južno)slavenskom zajedništvu još uvijek nije dokraja odustajalo. Naprotiv, u suženu se rakursu zanimanje filologa svodi na užu hrvatsko-srpsku (hrvatsku i srpsku) jezičnu dionicu (usp. Jonke 1971: 101).

⁵² Izrijeckom, učinio je to ovako: »Nauka o pravopisu ima zadatak da nas uputi o tome kako ćemo stanovitim alfabetom biležiti glasove od kojih se sastavljaju pojedine riječi kojega jezika i kako ćemo se poslužiti kojekakim drugim konvencionalnim znakovima i srestvima da pismom izrazimo sve ono što ima u jeziku te nije predočeno slovima i da postignemo da nas čitalac potpuno i lako razumi. Ti znakovi i ta srestva

U prvome redu zacijelo je zanimljiv Kušarov metodološki postupak: on pravopisna načela dovodi u izravnu vezu s pravogovorom: »Fonetički dobio je to ime od toga što nam vjerno predodčuje sve glasove (...) i glasovne promjene što bivaju u stanovitom jeziku, ili samo one glasove i glasovne promjene koje se javljaju u pojedinim riječima ako ih pomislimo o sebi a ne kad su vezane u rečenici«⁵³; »Etimologijski pravopis usuprot nije tako pouzdan u predodčavaću glasova i glasovnih promjena što se u kojem jeziku pokazuju (...); po etimologijskom pravopisu glas može biti bez slova (ali ovo rijetko biva), ili slovo bez glasa (...), prama istome glasu može biti više slova (...), ili prama istome slovu više glasova (...)« (Kušar 1889: VIII-IX). Kušar se međutim nimalo ne suspreže i već u uvodu otkriva svoje uvjerenje da je pravopis »fonetički i znanstveno i praktično bolji od etimologijskoga« (Kušar 1889: IX), iako upozorava i na dijelom različite prakse »fonetičkoga« pisanja, uvjetovane različitim govornim ostvarajima budući da nam »kniževni jezik nije još potpuno utvrđen« (Kušar 1889: XI-XII). S druge pak strane skreće on pozornost na još veće nedosljednosti u pisanju »po etimologiji«, pa već pri kraju uvoda, ne libeći se jakih i nedvosmislenih ocjena, zaključuje: »Najpotpunije bila je obrađena nauka o fonetičkoj ortografiji«; »Najgore bilo je obrađeno poље etimologijske ortografije. Ovo je još pusta ledina. Tu nema drugog pravila nego to jedino: »Pazi u pisaću na etimologiju riječi.« Ali je to pravilo kako svak lako uviđa, tako općenito i elastično da je ono baš i uzrokom svim razlikostima i nedosljednostima u etimologijskom pravopisu« (Kušar 1889: XIII-XIV). Uz takva uvjerenja razumljiva je Kušarova težnja da uvede red u hrvatsku pravopisnu normu, što opet iskazuje jakom (upravo »agrarnom«) metaforikom: »poље pravopisne nauke, ako ga uzmemo u svoj njegovoj prostranosti, bilo je dosad kod nas, tobože kao ništavo, prilično zapušteno tako da je dijelom ostalo još neiskrčeno a korov je posvuda obilato iznikao« (Kušar 1889: XII).

Kušar ipak ne piše pravopis, on ne kodificira pravopisnu normu. U svojoj studiji međutim nudi načela na temelju kojih bi se mogla kodificirati oba pravopisna tipa, i »fonetički« (za koji, vidjeli smo, gaji neskrivene simpatije) i »etimologijski«. Uostalom, nakon svega tri godine pojavio se pr-

jesu n. p. akćenat, interpunkcija, pisaće riječi odjelito ili zajedno, pisaće riječi s velikim slovom, odvajanje slogova, poređanje riječi po nekim pravilima itd.« (usp. Kušar 1889: VII).

Također, zbog činjenice da na ovom mjestu razmatramo pravopisnu problematiku u užem smislu riječi, nećemo se posebno osvrnuti na Kušarova slovopisna rješenja. Ipak, spomenimo (barem u onoj mjeri u kojoj su slovopisni odabiri korespondirali s pravopisnima), da Kušar – kao dobar poznavatelj povijesti i hrvatske i srpske pismenosti – izričitu prednost daje jednoslovima, dok dvoslove (a primjerima to i dokazuje) smatra smetnjama u slovopisnom sustavu. U tom smislu on hvali Karadžićevu ćirilicu, prigovara Gaju što je odstupio od spretnijih rješenja i u drugoj se fazi svoje slovopisne reforme ipak odlučio za neke dvoslove te zdušno prihvaća Daničićeve intervencije u hrvatsko latiničko pismo: slova *đ*, *l*, *ń*, *ǵ* (usp. Kušar 1889: V-VII).

53 Očito, svjestan je Kušar nužnosti postavljanja ograničenja fonološkome (»fonetičkome«) pisanju: u pismu se ne bilježe promjene na granicama riječi »kad su vezane u rečenici«; potkrijepimo to Kušarovim primjerom *usprkos*, ali *uz prkos*.

vi hrvatski pravopis zasnovan na (pretežito) fonološkom načelu, a njegov autor – Ivan Broz – nesebično ističe Kušarove zasluge za uspjeh obavljenog posla te, u tom kontekstu, posebno naglašava važnost (pred)pravopisne djelatnosti svog prethodnika.⁵⁴ Ukratko možemo reći da je Kušarova *Nauka o pravopisu* poslužila kao dragocjeno teorijsko (pa i metodološko) uporište za izradu pravopisnog priručnika, a i nama danas može posvjedočiti koji su to jezikoslovni razlozi – uz one tradicijske, pa i političke – išli u prilog *pravopisnom raspletu* u korist fonološkoga pravopisa, koji se dogodio upravo u zadnjem desetljeću XIX. stoljeća (više o Kušarovoj pravopisnoj djelatnosti v. u Vince 1991; Badurina 2009; Badurina 2011).

Nakon svega moramo priznati: teško da bi se mogao i poželjeti bolji završetak naše teme od onog koji smo prepoznali u Kušarovoj pravopisnoj raspravi. Naime našavši se – upravo simbolično – na prekretnici između dviju pravopisnih koncepcija, Kušar je na najbolji mogući način najavio početke kodifikacije hrvatske pravopisne norme. Taj teorijski vrlo dobro potkovan, a samozatajan hrvatski filolog⁵⁵ ne samo da je zacrtao visoke standarde u bavljenju hrvatskom pravopisnom normom i uspostavio pouzdane temelje fonološkog pravopisnog tipa već je predstavio i čitav niz drugih pravopisnih problema koji će ubuduće – dopunjeni i razrađeni – redovito nalaziti svoje mjesto u hrvatskim pravopisnim knjigama.

Zaključno slovo

Koliko god opširan, uvijek nužno i nepotpun, pregled slovopisnih i pravopisnih prilika u predstandardizacijskome razdoblju trebao bi nam pružiti koliko-toliko pouzdan uvid u višestoljetni razvoj hrvatske (pravo)pismenosti. Ako bismo pak željeli u tom poprilično burnu razvoju, koji su obilježile nerijetko i divergentne slovopisne/pravopisne prakse, prepoznati neke *ujedinjujuće* značajke, to bi s jedne strane bila težnja da se hrvatski slovopis i pravopis urede na način koji ponajbolje odgovara naravi hrvatskoga jezika, a s druge sklonost (ili barem uočena potreba) za prihvaćanje (i) kompromisnih rješenja. Time se na najbolji mogući način – *u praksi* – pravopisna norma potvrdila kao po mnogo čemu specifična jezična norma: u specifičnu odnosu spram jezičnih normi (fonološke/morfonološke, morfološke, leksičko-semantičke, sintaktičke), ona je – u konačnici – ipak stvar

⁵⁴ U predgovoru *Hrvatskome pravopisu* Broz je naime zapisao i ovo: »Dužan sam spomenuti na ovome mjestu, da sam se uvelike koristovao Naukom o pravopisu, koju je štampao u Dubrovniku vrstan znalac jezika hrvatskoga, g. M. Kušar: priznajem, da bez njegove knjige ne bi u koječemu bila moja knjiga onakova kao što jest« (Broz ²1893: VIII).

⁵⁵ Spomenimo i ovo: cijeli je radni vijek Marčel Kušar proveo kao gimnazijski profesor. Pisao je i objavljivao mnogo, bavio se poviješću hrvatskoga jezika, dijalektologijom, standardologijom, narodnom književnošću i folkloristikom, proučavao je jezik hrvatskih pisaca itd. Iako nije bio pripadnik škole hrvatskih vukovaca, vrlo je argumentirano i s dobrim uvidom u relevantnu teorijsku literaturu zastupao njihove stavove, i što se tiče književnojezične i što se tiče pravopisne koncepcije.

društvenog dogovora (napokon, često je isticana tvrdnja kako je pravopis stvar kompromisa!). U tom kontekstu, uostalom, možemo razumjeti i činjenicu da su neki ključni slovopisni i pravopisni odabiri nužno bili predmet (i) političkih odluka (pri čemu će se *mudrom* političkom odlukom smatrati dakako ona koja će uvažiti stav struke, u podjednakoj mjeri kao i tradiciju određene pisane kulture).

Bilo kako bilo, *odabiri* su učinjeni i Hrvati se već stotinu i dvadeset godina diče kodificiranom pravopisnom normom. To, dakako, ne znači da je *poglavlje* o hrvatskom pravopisu doista i zaključeno! I ne samo da se – očekivano – postojeća fonološko-morfonološka pravopisna norma razvija i nastoji na što prihvatljiviji način (pr)opisati (eklatantan je dokaz tomu i veći broj supostojećih pravopisnih priručnika) nego uvijek ima mjesta za *spekulacije* kako bi izgledala suvremena hrvatska pismenost da su se neke stvari u prošlosti drukčije odigrale. Primjerice, nerijetko se čuje da bi bio bolji (ili barem praktičniji) rasplet da je prihvaćen slavonski slovopis, da bismo, posebice u eri računalne pismenosti, imali manje problema s dvo-slovima nego sa slovima *nagrđenima* dijakriticima. Možda tome doista i jest tako, ali – čini mi se – odveć je komotno razmišljati na taj način danas kada se vrlo elegantno (softverski) može riješiti problem različitih grafema (ne zaboravimo, koje stoljeće ranije kreatori su hrvatskih slova muku mučili s *hardverom*: morali su voditi računa koja tiskara raspolaže odgovarajućim *teškim* olovnim slovima). Nadalje spekulira se i o tome kakav bi bio hrvatski pravopis da nije bilo *vukovskog obrata* u zadnjem desetljeću XIX. stoljeća. Jedno je sasvim izvjesno: u manjoj bi mjeri bio fonološki. Naposljetku, upravo ovakvi kakvi jesu suvremeni su hrvatski i slovopis i pravopis *rezultanta* svih slovopisnih i pravopisnih programa i reformi iz prethodnih stoljeća te nepobitan dokaz kontinuiteta hrvatske pismenosti.

Izvori i literatura

- Babić, Stjepan (1992), »Jurišićeva razmišljanja o pravopisnoj problematiki«, *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Blaža Jurišića*, Matica hrvatska – Ogranak Zadar, Zadar, 61–65.
- Babić, Stjepan (1992/93a), »Jezično povjerenstvo MH i hrvatski pravopis«, *Jezik*, 40, 3, Zagreb, str. 65–76.
- Babić, Stjepan (1992/93b), »O pripremama pravopisnih načela«, *Jezik*, 40, 4, Zagreb, str. 97–102.
- Badurina, Lada (1990), »Hrvatska (orto)grafija prije pojave prvoga pravopisa«, *Dometi*, god. 23, sv. 10, str. 657–665.
- Badurina, Lada (1996a), *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja: Metodologija rada na pravopisu*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka.
- Badurina, Lada (1996b), »Kurelčeva ortografija spram Brozova Hrvatskoga pravopisa«, *Riječki filološki dani 1*, ur. Marija Turk, Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 163–172.
- Badurina, Lada (2002), »Počeci hrvatske pravopisne norme«, pogovor uz pretpisak Josip Partaš, *Pravopis jezika ilirskoga* (1850), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, str. 37–72.
- Badurina, Lada (2009), »Pravopisni nazori Marčela (Marcela) Kušara«, pogovor uz pretpisak Marčel Kušar, *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)* (1889), Pergamena, Zagreb, str. 83–141.
- Badurina, Lada – Ivo Pranjković (2009), »Hrvatski pravopisni kompleks: Novi Sad i hrvatski pravopis danas«, *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti: Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*, ur. Lada Badurina, Ivo Pranjković i Josip Silić, Disput, Zagreb, str. 307–318.
- Badurina, Lada (2010), »Standardizacijski procesi u 20. stoljeću«, *Povijest hrvatskoga jezika / Književne prakse sedamdesetih: Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 69–101.
- Badurina, Lada (2011), »Knjiga zvana pravopis: u čemu je Marcel (Marčel) Kušar utjecao na Ivana Broza«, *Hrvatski bez kompleksa: Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću*, ur. Timea Bockovac, Filozofski fakultet Sveučilišta u Pečuhu, Katedra za kroatistiku – Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, str. 12–18.
- Bratulić, Josip (1992), *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*, preveo i protumačio Josip Bratulić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Broz, Ivan (1893), *Hrvatski pravopis: Po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb.
- Brozović, Dalibor (1985), »Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće«, *Jezik*, 33, 1, Zagreb, str. 1–15.

- Brozović, Dalibor (1987), »O grafijskim pitanjima u hrvatskome narodnom preporodu«, *Zadarska revija*, XXXVI, IV-V, Zadar, str. 335-344.
- Brozović, Dalibor (1992/93), »Uz odgovore na pismo Jezičnoga povjerenstva MH«, *Jezik*, 40, 5, Zagreb, str. 129-135.
- Brozović, Dalibor (1995), »Stanje i zadatci jezikoslovne kroatistike«, *Jezik*, 43, 1, Zagreb, str. 23-34.
- Damjanović, Stjepan (2002), *Slovo iskona: Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2010), »Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika«, *Povijest hrvatskoga jezika / Književne prakse sedamdesetih: Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Mićanović, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, str. 11-28.
- Džamanjić, Rajmund (1639), *Nauk za dobro pisati latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitjem svojijem jezikom zlužij*, Venecija [pretisak Fach slavische Philologie der Universität Bamberg, Bamberg, 1991].
- Farkaš, Loretana (2010a), »Fonološko i morfonološko pravopisno načelo u slavonskih dopreporodnih pisaca«, *Lingua Montenegrina*, III, 6, Cetinje, str. 119-138.
- Farkaš, Loretana (2010b), *Od slovosloxnosti slavonske*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek.
- Gaj, Ljudevit (1830), *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa*na, Budim [pretisak Sveučilišna naklada Liber - Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, 1983].
- Gaj, Ljudevit (1835), »Pravopisz«, *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, I, 10, str. 38-40; 11, Zagreb, str. 41-43; 12, str. 46-48.
- Ham, Sanda (1998), *Jezik zagrebačke filološke škole*, Ogranak Matice hrvatske Osijek, Osijek.
- Hercigonja, Eduard (2006), *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Ivšić, Stjepan (1938/39), »Etimologija i fonetika u našem pravopisu«, *Hrvatski jezik*, Zagreb, str. 3-13.
- Jagić, Vatroslav (1864), »Naš pravopis«, *Književnik*, I, 1 i 2, Zagreb, str. 1-34 i 151-180.
- Jonke, Ljudevit (1971), *Hrvatski književni jezik u 19. i 20. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Kapetanović, Amir (2005), »Hrvatska srednjovjekovna latinica«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 31, Zagreb, str. 463-471.
- Katičić, Radoslav (1986), »Lingvistički argumenti u Jagićevoj polemici s Veberom«, *Jagićev zbornik*, ur. Ivo Frangeš, Aleksandar Flaker, Riccardo Picchio, Nullo Minissi, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 93-126.

- Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol* (1779), Ofen (Budim) [pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2003].
- Kušar, Marćel (1889), *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom ili etimologijskom)*, naklada pišćeva, Dubrovnik [pretisak Pergamena, Zagreb, 2009].
- Malić, Dragica (1997), *Žića svetih otaca*, Matica hrvatska - Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Malić, Dragica (priredila) (2004), *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine XV. stoljeća)*, Stari pisci hrvatski, knjiga 43, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Mandić, Antun (1779), *Uputjenje k'slavónskómú pravopisanju za pòtrébu nàrodnieh ucsionícah u Kràljestvu Slavónie*, Ofen (Budim) [pretisak Matica hrvatska Osijek, Osijek 1998; dostupno i na <http://hazu.arhiv-pro.hr/popsilverlight.php?docid=1932>; zadnji posjet 6. srpnja 2011].
- Maretić, Tomo (1889), *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, Zagreb.
- Moguš, Milan - Vončina, Josip (1969), »Latinica u Hrvata«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 11, Zagreb, str. 61-81.
- Moguš, Milan (1982/83), »O pisanju fonema /l/ i /ń/ u staroj hrvatskoj latini«, *Filologija*, 11, Zagreb, 93-98.
- Moguš, Milan (1993), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Nosić, Milan (1991), *Josip Završnik*, Matica hrvatska Rijeka, Rijeka.
- Partaš, Josip (1850), *Pravopis jezika ilirskoga*, Tiskom bratje Županah, Zagreb [pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002].
- Pintarić, Ana (1998), »Antun Mandić i Uputjenje k'slavonskomu Pravopisanju za potrebu narodnieh ucsionica h u Kraljestvu Slavonie 1779«, pogovor uz pretisak Antun Mandić, *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnieh ucsionica h u Kraljestvu Slavonie* (1779), Matica hrvatska Osijek, Osijek, str. 63-119.
- Pranjković, Ivo (1996), »Kurelac i Veber«, *Riječki filološki dani 1*, ur. Marija Turk, Filozofski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 17-24.
- Pranjković, Ivo (1997), »O jednom dopisu Jezičnog povjerenstva Matice hrvatske«, *Jezikoslovna sporenja*, Konzor, Zagreb, str. 51-57.
- Pranjković, Ivo (priredio) (1999), Fran Kurelac, Bogoslav Šulek, Vinko Pancel, Adolfo Veber Tkalčević, *Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (priredio) (2005), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu - HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo.

- Pranjković, Ivo (2008), *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Samardžija, Marko (priredio) (2001), Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Nikola Andrić, Dragutin Boranić, *Jezikoslovne rasprave i članci*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Samardžija, Marko (²2004), »Doprinos budimskog franjevačkog kruga oblikovanju tzv. slavonskog slovopisa«, u: Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 14–19.
- Tafra, Branka (1995), *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Twardzik, Waclaw (1985), »Malo poznati preteča Ljudevita Gaja«, *Croatia*, 22/23, Zagreb, str. 7–22.
- Twardzik, Waclaw (1987), »Opis Rijeke s početka 19. stoljeća iz pera Josipa Završnika«, *Dometi*, XX, 4, Rijeka, str. 265–278.
- Vajs, Nada – Vesna Zečević (2003), *Kratki navuk za pravopiszanye horevatzko za pòtrebnozt nàrodnih skol* (1779), pogovor uz pretisak, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Vince, Zlatko (1991), »Mjesto i značenje Kušarove knjige *Nauka o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga* (fonetičkom ili etimologijskom), *Jezik*, 38, 4, Zagreb, str. 97–105.
- Vince, Zlatko (1993), »Život i rad Marcela Kušara«, uvodna studija uz pretisak Marcel Kušar, *Narodno blago*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. V–XXXIX.
- Vince, Zlatko (³2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Vončina, Josip (1985), »Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme«, *Filologija* 13, Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Zagreb, 7–88.
- Žagar, Mateo (2009), »Hrvatska pisma u srednjem vijeku«, *Povijest hrvatskoga jezika: 1. knjiga: Srednji vijek*, Croatia, Zagreb, str. 107–219.

Osamnaesto stoljeće u hrvatskoj jezičnoj povijesti: standardološka perspektiva

0. Povijest slavenskih standardnih jezika potvrđuje da je oblikovanje zajedničkoga jezika, uz pomoć kojega se nadvladava dijalektalna raznolikost i konstituira simbolička zajednica, dugotrajan i mukotrpan proces. Prihvatimo li da su polivalentnost, kodificirana norma, općeobvezatnost i stilistička diferenciranost temeljne značajke standardnoga jezika (Isačenko 1958, Keipert 1999), tada i jezičnu standardizaciju možemo prikazati kao proces, kao rad na jeziku s ciljem da se osposobi za preuzimanje funkcija u javnoj komunikaciji. Moderni standardni jezik, koji posjeduje čvrstu jezgru i difuznu periferiju te su njegove granice neoštre (Daneš 1988), bez većih teškoća razgraničujemo od susjednih i uglavnom nedostatno mu konkurentnih idioma. U raščlambi procesa oblikovanja standardnih jezika treba razlikovati moderni polifunkcionalni standardni jezik, na što su već upozoravali praški lingvisti (Kretschmer 1993), od prednacionalnih, predstandardnih idioma. U literaturi se za imenovanje predstandardnih idioma, koji se ponekad interpretiraju i kao »raniji stadiji standardnog jezika« (Hill 1992), rabe različiti termini, a terminološka neujednačenost utoliko je zbunjujuća jer se isti termini rabe i u značenju standardnog i u značenju predstandardnog idioma. Za imenovanje modernoga jezičnog standarda u literaturi postoji niz manje-više sinonimnih termina (književni jezik, standardni jezik, spisovný jazyk, Schriftsprache, Hochsprache) od kojih je u slavistici najprošireniji termin književni jezik (Literatursprache, литературный язык).¹ Ali terminom književni jezik identificira se i idiom koji je u razdoblju prije postojanja standardnog jezika obavljao njegove funkcije (Škiljan 1988), jezik kakav se rabi u knjigama, jezik iz ko-

¹ U literaturi se često tematizira terminološka neusklađenost uvjetovana različitim lingvističkim tradicijama (v. Mićanović 2006: 92–94), a u domaćoj filologiji prednost angloameričkog termina standardni jezik i nedostatke termina književni jezik posebno je isticao Dalibor Brozović (1970). Termin standardni varijetet po svojoj proširenosti uopće ne može konkurirati dvama spomenutim terminima (posebice u domaćoj filologiji), no njegovom se uporabom jasno naznačuje da je standardni varijetet tek jedan od jezičnih varijeteta. Razlikovanje pojmova jezik i varijetet osvještava činjenicu da smo i u vlastitom jeziku kompetentni poznavatelji ograničenog broja njegovih varijeteta, a među njima bi povlašten status trebao pripasti standardnom varijetetu.

jega se razvio standardni jezik (Katičić 2009).² Da bi se imenovali predstandardni idiomi, rabe se, među ostalim, i termini literarni jezik/literary languages (Kuna 1974, Hill 1992), Schriftsprache (Kretschmer 1993), a Isačenko (1958: 42) jezike donacionalnog razdoblja naziva pismenim jezicima (письменный язык) smatrajući da do pojave suvremenih nacionalnih jezika ni jedan od jezika koji su se upotrebljavali na teritoriju slavenskih naroda nije posjedovao sva obilježja koja posjeduje književni jezik (литературный язык) u suvremenom značenju toga termina.

1. Prijelomno značenje koje se u povijesti hrvatskoga jezičnoga standarda počinje pridavati osamnaestom stoljeću rezultat je drugačijeg vrednovanja jezičnoga značenja hrvatskoga narodnog preporoda, koji se i u hrvatskoj filologiji dugo smatrao ključnim razdobljem u oblikovanju standardnoga jezika.³ Revidiranje gledišta tradicionalne hrvatske filologije, onako kako je izvedeno prije svega u Brozovićevim raspravama, ključne postavke kojih je podupro Katičić u svojim tekstovima objavljenim 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća, značilo je drugačije vrednovanje filološkog značenja hrvatskoga narodnog preporoda, premještanje početka hrvatskoga jezičnoga standarda u sredinu 18. stoljeća te s tim u vezi i donošenje nove periodizacije hrvatske jezične povijesti, koja uključuje tri predstandardna i tri razdoblja razvoja standardnog jezika.⁴ Pomicanjem granice između standardnoga i nestandardnog razdoblja duboko u 18. stoljeće dovedena je u pitanje i teza da je preporod ostvario hrvatsko-srpsko standardnojezično jedinstvo te zasluge preporoditelja i, osobito, zasluge Vuka Stefanovića Karadžića u standardizacijskim procesima. U vezi s poviješću standardizacije, pa tako i Karadžićevom ulogom, hrvatskim je autorima osobito stalo do razlikovanja dviju jezičnih standardizacija, hrvatske i srpske, i do toga da je izbor novoštokavštine za osnovicu hrvatskoga standardnog jezika bilo rješenje uvjetovano hrvatskim unutarjezičnim prilikama. Brozović je uvjeren da bi »i jedna i druga strana donijela istu odluku sve da one druge strane i nije bilo, tj. da se radilo o dva naroda s lingvistički različitim jezicima« (1970 [1965]: 98). U standardizacijskim procesima Karadžićeva se uloga vrednuje ovako: on se nalazi na početku procesa oblikovanja srpskoga standardnog jezika kao njegov »heroj osnivač«, a što se tiče hrvatske jezične standardizacije – njegova su djela imala utjecaja u zadnjoj fazi standardizacije kada je »već stvorenom i uspješno razvijenom standardnom jeziku trebalo dati punu stabilnost« (Katičić 1974: 246). U vezi s tezom da je standardni jezik u Hrvata nastao u tridesetim godinama 19. stoljeća Brozović je u tekstovima *Jezično značenje hrvatskoga narodnog preporoda* (1966) i *O početku hrvatskoga jezičnog standarda* (1970) (v. Brozović 1970) ustvrdio da izgradnja op-

2 Upotreba termina književni jezik onemogućuje, smatra Kretschmer (1997: 289), »neophodnu podjelu na različite faze istorijskog razvoja standardnog jezika odn. njegovih predstadija«.

3 Vidi npr. natuknicu »Jezik, srpskohrvatski (hrvatskosrpski)« u četvrtom svesku Enciklopedije Jugoslavije (1960).

4 Podrobnije o konstituiranju standardologije u domaćoj filologiji v. Mićanović 2006.

ćehrvatskoga standardnog jezika nije započela s preporodom, da se nije ni dovršila s preporodom te da promjene u tridesetim godinama 19. stoljeća u jezičnom pogledu nisu ni nagle, ni bitne, ni revolucionarne. Hrvatski narodni preporod je, prema Brozoviću (1978: 51–52), važniji u kulturnom, društveno-političkom i općenacionalnom smislu, ali u čisto jezičnom pogledu preporod je značio »proširenje već postojećega novoštokavskog pismenog jezika u teritorijalnom (na kajkavsko područje) i funkcionalnom smislu« i reformu grafije, uz stvaranje uvjeta da ta nova grafija ubrzo postane općehrvatskom.

Brozovićeva periodizacija, razrađivana u nizu rasprava (v. Brozović 1973, Brozović 1975, najpodrobnije u Brozović 1978), hrvatsku jezičnu povijest dijeli na tri »predstandardna razdoblja«⁵ i tri »razdoblja razvoja jezičnoga standarda«, pritom se granica između tih dvaju razdoblja smješta u sredinu 18. stoljeća koje se stoga i vrednuje kao »velik(a) i možda najvažnij(a) prijelomn(a) točk(a) hrvatske jezične povijesti« (Brozović 1978: 44). U prvome razdoblju (druga polovica 18. stoljeća i prva desetljeća 19. stoljeća) razvoja jezičnog standarda odvijaju se »počeci standardizacije« novoštokavštine te »proces standardizacije kajkavskoga pismenog jezika«, u drugome (hrvatski narodni preporod i razvoj do konca 19. stoljeća) ostvaruje se »bitan napredak novoštokavskoga standarda kao jedinoga hrvatskog standardnog jezika«, a treće razdoblje (20. stoljeće) donosi konsolidaciju standarda (Brozović 1978: 22). Slično Brozoviću i Katičić (1974: 235; 1984: 275) određuje »zrelo osamnaesto stoljeće i prva desetljeća devetnaestoga« kao »početno razdoblje u povijesti hrvatskoga štokavskog standarda«, nakon kojega slijedi razdoblje ilirskoga pokreta i zagrebačke filološke škole te razdoblje njegove konačne izgradnje, »neposredno poslije »pobjede hrvatskih Vukovaca« do pred prvi svjetski rat« (Katičić 1992 [1978]: 125).⁶

2. Brozovićeve rasprave o hrvatskoj jezičnoj povijesti i u njima iznesene ključne teze, u teorijskom smislu neodvojive od njegova tumačenja i shvaćanja standardnog jezika, što je uvelike oblikovano pod utjecajem praške standardologije, imale su znatnog utjecaja među hrvatskim filolo-

5 Prema Brozoviću prvo predstandardno razdoblje obuhvaća razvoj od prihvatanja glagoljice pa sve do konca 15. stoljeća, drugo je razdoblje nastanak i razvoj hrvatskih pokrajinskih književnosti u 16. stoljeću, a treće razdoblje, 17. stoljeće i prva polovica 18. stoljeća, razdoblje je »evolucija i umnažanja broja hrvatskih pokrajinskih književnosti i pokrajinskih pismenih jezika« (Brozović 1978: 21).

6 U polemici s Pavlom Ivićem vođenoj 80-ih godina prošloga stoljeća Katičić (1987: 116) ponovit će da se od polovice 18. st. može govoriti o novoštokavskom standardnom jeziku u Hrvata u razvoju, koji ne ispunjava sve uvjete razvijene standardnosti; da je taj jezik poslije preporoda u fazi stabilizacije, a da se od kraja 19. st. može govoriti o standardnom jeziku »bez rezerve i pridržaja«. Drugim riječima, da u 16. st. (novo) štokavska ili kakva druga standardizacija nije bila ni zacrtana, da je u 17. st. i u prvoj polovici 18. st. standardizacija tek zacrtana i usmjerena, a praktički nikakva, da je standardnost jezika u drugoj polovici 18. st. i prvim desetljećima 19. st. u usporedbi s razdobljem ilirskog pokreta manja i nepotpuna, ali da se razvija te da se može reći da od kraja 19. stoljeća doista postoji izgrađen standardni jezik (1987: 114).

zima. U sintetskim se prikazima tako prihvaća podjela na »predstandardno razdoblje« i na »standardno razdoblje«, koje započinje sredinom 18. stoljeća (Moguš 1991), slijedi se podjela »povijesnog razvoja« koja uključuje šest razdoblja od kojih se četvrto razdoblje, od polovine 18. stoljeća do 30-ih godina 19. stoljeća, opisuje kao razdoblje oblikovanja hrvatskoga novoštokavskog standarda, tj. oblikovanja novoštokavštine kao jezičnog standarda većine Hrvata (Barić i dr. 1995).⁷ Izravnim se pozivanjem na Brozovića u tekstovima hrvatskih filologa ističe da je sredinom 18. stoljeća »štokavski književni jezik već prilično ujednačen i na istoku i na jugu, počinje se standardizirati, već je u raznolikijoj upotrebi« (Vince 1990: 60), odaje mu se dužno poštovanje (»[d]uboku je brazdu zaorao«) zbog tvrdnje da se Hrvati današnjim standardnim jezikom služe od sredine 18. stoljeća (Vončina 2002: 21).

Granicu između predstandardnih idioma i jezičnoga standarda Brozović smješta u 18. stoljeće smatrajući da upravo ono ima ključnu ulogu za »fizionomiju i sudbinu pojedinih slavenskih standardnih jezika« (Brozović 1972–1973: 23). Ključnim za opstojnost jednoga standardnog jezika smatra se njegova »kontinuiran[a] i evolucion[a] razvojn[a] linij[a]« (Brozović 1970: 136), »egzistencija jednoga standardnog jezika računa se otkada on postoji kao pismeni jezik, sa svojom današnjom supstancijom i strukturom, uz evolucioni razvoj (dakle bez skokova i bez revolucionarnih promjena svoje materije) i otkada se u njemu izgrađuje iznadregionalna norma, spontano ili kodifikacionim zahvatima« (Brozović 1978: 48). Obvezatnom značajkom standardnog jezika Brozović smatra evolucijski karakter važnijih promjena u supstanciji i strukturi (misli se na dijalektalnu osnovicu), a »[s]kokovite, »revolucionarne« promjene, izuzev u (orto)grafiji, znače veću ili manju smjenu standardnog jezika – nakon njih nemamo novu razvojnu fazu istoga jezičnog standarda«.⁸ Važna značajka jest i nadregionalnost po kojoj se jezični standard, odnosno pismeni jezik u procesu standardizacije, odvaja od regionalnih, pokrajinskih pismenih jezika (Brozović 1978: 52).⁹ U minipolemici sa Stjepanom Babićem Brozović će, opovrgavajući točnost Babićeve tvrdnje da Hrvati imaju svoj današnji književni jezik od kraja 15. stoljeća, ponoviti da se jezični izrazi pokrajinskih raznodijalektnih pismenosti ne mogu smatrati standardnim jezicima upravo zbog pokrajinskog i raznodijalektnoga karaktera te da je, osim toga, nestandardnost pokrajinskih jezičnih izraza određena i njihovom te-

⁷ Novu periodizaciju povijesti hrvatskoga književnog jezika predlažu Tafra-Košutar (2011).

⁸ Na važnost dijalektalne osnovice standardnoga jezika upućuje i Katičić (1992 [1978]: 125): »Da bi se odredio početak razvoja jednog standardnog jezika, potrebno je odrediti dokle seže kontinuitet njegova dijalekatski obilježenog jezičnog materijala i od kada se taj materijal upotrebljava na način karakterističan, makar u najbitnijem, za standardni jezik.«

⁹ »Historija standardnog jezika računa se dakle od momenta kad je obuhvaćen *uglavnom cio teritorij* i kad je uglavnom utvrđena supstancija i struktura« (Brozović 1970 [1967]: 45).

matskom ograničenošću, tj. da nisu polifunkcionalni, što je bitna osobina jezične standardnosti (v. Babić 2005, Brozović 2005).¹⁰

3. U 18. stoljeću pisana praksa na čakavskome u usporedbi s kajkavskom i štokavskom postaje marginalnom, što je rezultat procesa započelih još u 17. stoljeću kada u književnosti Dalmacije šesnaestostoljetna čakavska osnovica uzmiče pred štokavštinom (Dukić 2003). U hrvatskoj književnosti 18. stoljeća najmanji je dakle udio čakavaca, prema procjeni koju donosi Lisac (2007: 197) manje je od 10% čakavaca u ukupnom broju pisaca, a pisanje je na čakavskom u drugoj polovici 18. stoljeća »bilo iznimno, uglavnom kvarnersko«.¹¹ Na književnojezičnom poprištu ostala je dakle kajkavska i štokavska pisana praksa, pri čemu je kajkavska u usporedbi sa štokavskom – uzme li se u obzir broj pisaca (manji je i broj govornika kajkavskoga) i zemljopisno područje koje pokriva – manja.

Kajkavski pismeni jezik, koji se u literaturi različito naziva, dijelom i stoga što se različito vrednuje njegov status i različito određuje njegova standardnost,¹² uglavnom se opisuje kao dobro normiran i stilistički diferenciran (Duličenko 1982), kao jezik koji je od samoga početka kajkavske književnosti u najvećem broju svojih realizacija jedinstven, brižno njegovan, stilski uzoran, leksički i terminološki veoma bogat (Šojat 2009).¹³ U vezi s kajkavskim književnim jezikom ustvrđuje se da mu je osnovica bila razgovorni jezik grada Zagreba, po svojoj naravi međudijalekatski i iznaddijalekatski razgovorni jezik, što znači da je jezik u djelima pisaca pojedinog razdoblja u bitnim svojim osobinama jedan te isti bez obzira na to iz kojega kajkavskog kraja pisac potječe (Šojat 2009). Jezična ujednačenost i normiranost ne počiva na eksplicitnoj kodifikaciji. Posto-

10 Neslaganje s Brozovićevom tezom o polovici 18. stoljeća kao početku jezičnoga standarda značilo je, zadržimo li se samo na hrvatskim autorima, da početke treba tražiti i prije sredine 18. stoljeća. Tako se iznosi prijedlog da se početak standardnog razdoblja pomakne u 17. stoljeće zbog iznadregionalnog karaktera jezika tada objavljenih djela (Gabrić-Bagarić 2010), ili se »geneza fenomena do danas sačuvane povijesne trojdnosti hrvatskoga jezika« traži u 16. stoljeću (Sesar 2004). Babić (2005) tvrdi da Hrvati imaju svoj današnji standardni jezik od kraja 15. stoljeća, a također da je hrvatski književni jezik od 16. stoljeća bez velikih skokova došao do današnjeg stanja (Babić 1989).

11 Prema Liscu (2007: 197) u hrvatskoj književnosti 18. stoljeća djeluje »osjetno više« od dvjesto pisaca, među kojima je štokavaca oko 70%, udio je kajkavaca veći od 20%, a čakavaca je manje od 10%. Brozović (1978: 34, 35) navodi da će čakavština »tiho i polako nestati iz književnosti i pismenosti do sredine 18. stoljeća« i da se otada ne javlja »kao pisani hrvatski jezik« sve do 20. stoljeća. U Enciklopediji Jugoslavije (1960: 526) Mate Hraste konstatira da se u 18. i 19. stoljeću ne može govoriti o književnom radu na čakavskom književnom jeziku.

12 U starijim se radovima rabe nazivi kajkavski dijalekt, kajkavski književni dijalekt, kajkavski govor, kajkavski književni jezik, u novijim raspravama nazivi kajkavski književni jezik, kajkavski standardni jezik, kajkavski književnojezični tip, književni jezik stiliziran na kajkavskoj osnovici, hrvatskokajkavski jezik, hrvatskokajkavski književni jezik, hrvatski kajkavski književni jezik, književna kajkavština (Stolac 1995: 331).

13 Kuna (1972a: 26) smatra da se do kraja 18. stoljeća na kajkavskom teritoriju nije razvio jedan opći literarni koine.

jali su doduše tiskani rječnici (Juraj Habdelić, *Dictionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane*, 1670, Ivan Belostenec, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, 1740, Andrija Jambrešić – Franjo Sušnik, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, 1742), no prva se tiskana kajkavska gramatika – u kojoj se daje vrlo iscrpan i precizan gramatički opis svih važnijih grafijskih, fonetskih i morfoloških osobina kajkavskoga književnog jezika – pojavljuje tek 1783. godine, i to kao udžbenik kajkavskoga za Nijemce, pisan na njemačkom jeziku, goticom (Ignacij Szentmártony, *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*, 1783).

U zemljopisnom smislu uporaba kajkavskoga pismenog jezika ograničena je (uglavnom) na područje Banske Hrvatske, a u 18. stoljeću znatno je prošireno funkcionalno područje njegove uporabe. Na njemu se više ne piše pretežno nabožna literatura utilitarnog karaktera, nego se tiskaju povijesna djela, udžbenici za školske potrebe, popularnoznastvene knjige i članci iz područja medicine, veterinarstva, poljoprivrede; kajkavski ulazi postupno i u službene i pravne dokumente, na kajkavski se prevode književna djela s talijanskog, francuskog i njemačkog jezika (Šojat 2009: 4).¹⁴ U vrednovanju kajkavskoga kao književnog jezika u današnjem smislu nije problematična toliko njegova zemljopisna ograničenost koliko njegov skroman društveni prestiž u usporedbi s drugim jezicima – prije svega s latinskim i njemačkim jezikom – kojima se kao prestižnim jezicima služila malobrojna feudalna i intelektualna elita toga doba (Kessler 1982).¹⁵

4. Štokavska pisana praksa u usporedbi s kajkavskom i čakavskom prisutna je na znatno većem području koje u 17. i 18. stoljeću obuhvaća Dubrovnik, (štokavsku) Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju s južnom Ugarskom (Brozović 1978: 35), područje koje su presijecale državne granice dviju republika i dvaju carstava – Dubrovačke Republike, Mletačke Republike (do njezina nestanka koncem 18. stoljeća), Turskog Carstva, Habsburške Monarhije, sastavni dio koje je Kraljevstvo Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, »simbol političkog subjektiviteta Hrvatske i cjelovitosti njezina teritorija« (Rapacka 2002: 110), područje na kojemu je u 18. stoljeću postojalo nekoliko administrativno-teritorijalnih jedinica različita političko-pravnog statusa. Osamnaesto stoljeće razdoblje je u kojemu je daleko štokavština dobila golemu i prostornu i brojčanu prevagu, u kojemu je »štokavština kao književnojezični tip« nadvladala »čakavski književnoje-

¹⁴ Georgijević (1969: 186) navodi da je u posljednjim dvama desetljećima 18. st. tiskano 76 kajkavskih knjiga, od toga 30 religioznog sadržaja, 16 školskih knjiga, 9 poljoprivrednog i općekorisnog sadržaja, 7 prigodnih govora, 8 prigodnih pjesama i 3 knjige različita sadržaja.

¹⁵ Osim toga njegova je proširenost bila vrlo mala i stoga što je na kraju 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj bilo, kako to Krivošić (1978) procjenjuje, oko 93,5% nepismenih ljudi, broj onih koji su bili u stanju čitati knjigu kretao se od 35.000 (1735. godine) do 65.000 (1785. godine). Stipčević (2005: 340) ističe nepismenost kao glavnu zapreku »prodoru pisane riječi među narod«.

zični tip« na jugu i ograničila prostor kajkavskom književnom jeziku na sjeveru (Vončina 1988: 80).

Kada je riječ o ukupnosti štokavske pisane prakse, u domaćoj se literaturi ističe integrativni učinak djelovanja franjevačkih pisaca koji su, zahvaljujući i tome što je njihova redodržava nadilazila granice triju država,¹⁶ u kulturno-jezičnom smislu objedinjavali prostor od dalmatinskog zaleđa preko Bosne i Slavonije do Ugarske, pa su se tako u okvirima franjevačke redodržave nalazili »svi štokavski Hrvati« (Brozović 1973: 43) ili »gotovo svi Hrvati štokavci« (Pranjeković 2008: 10). U standardno-jezičnom smislu od posebne je važnosti usmjerenost franjevačkih pisaca na čitatelja/slušatelja, nastojanje da budu što razumljiviji na što širem području, motivirano utilitarnim karakterom tekstova koje pišu, što je u konačnici značilo da je franjevačka književnost¹⁷ postala književnost s najbrojnijim čitateljstvom i slušateljstvom, a pisana jezikom kojem se pridaju određene značajke standardnosti i koji se u literaturi naziva i/ili opisuje kao standardnojezični uzus (Pranjeković 2008), književno-jezični manir (Kuna 1971), koine franjevačke literature, koine štokavskog dijalekta zapadnog tipa s ikavskim ili ikavsko-ijekavskim dvojstvom, bosansko-hercegovački franjevački koine, hrvatski štokavski književni koine (Ku-

16 Završetkom Velikoga bečkog rata (1683–1699) franjevačka će se redodržava Bosna Srebrena naći na području triju država (Mletačke Republike, Habsburške Monarhi-je i Turskog Carstva). Do sredine 18. stoljeća Bosna Srebrena svest će se u granice Turskoga Carstva, današnje Bosne i Hercegovine: 1735. odvojit će se dalmatinski franjevci u novu provinciju (Sv. Kaja, od 1743. Presvetog Otkupitelja), a prekosavski franjevci 1757. (Ivana Kapistrana) (Karamatić 2011: 12). Uzajamnost i povezanost franjevačkih pisaca, kontinuitet književnoga stvaralaštva nisu organizacijskim preustrojem prekinuti: »O tome govori kolanje knjiga po franjevačkim bibliotekama, rasprostranjenost i popularnost pojedinih pisaca na susjednim, pa i daljim teritorijama, preuzimanje tema, pa i jezički uticaji, miješanje i suodnosi grafijskih škola i sl.« (Kuna 1972b: 42). Gabrić-Bagarić (2007) dokazuje da se franjevačka književnost 18. stoljeća može i mora promatrati kao cjelina te da je koine kojim su pisali bosanski franjevci 17. i 18. stoljeća temelj i osnova književnoga jezika dalmatinskih franjevaca 18. stoljeća. Među dalmatinskim fratrима piscima posebno mjesto pripada fra Andriji Kačiću Miošiću (1704–1760) kao jedinom epiku koji je probio granice vlastite regije i čiji se utjecaj brzo proširio Slavonijom, a koncem stoljeća osjetio i u kajkavskoj Hrvatskoj (Dukić 2002).

Vrednujući ulogu bosanskohercegovačkih franjevaca u oblikovanju jezika hrvatske književnosti, Brozović (1973: 43, 48), držeći se svoje teze o sredini 18. stoljeća kao prijelomnici standardnojezičnog razvoja, ključnim dobom franjevačkog kulturno-jezičnog djelovanja smatra 17. i prvu polovicu 18. stoljeća, što ipak ne znači da »bosanskohercegovački franjevački pisci druge polovice 18. stoljeća i prvih desetljeća 19. st. nisu utjecali na jezični razvoj u Dalmaciji i Slavoniji i u Hrvatskoj uopće«.

17 Franjevačka književnost po svome je podrijetlu, »po impulsima koji su je izazvali«, kako prikazuje Kuna (Kuna 1971; Kuna 1972a; Kuna 1972b; Kuna 1997), vezana za djelatnost na hrvatskom čakavskom i kajkavskom području, bosanski su franjevci također »morali poznavati hrvatsku glagoljsku književnost«, franjevački književni koine apsorbirao je leksik starije hrvatske književnosti čakavskog područja, pretežit to one iz crkvenoslavenske tradicije. Franjevačka se književnost s jezičnog gledišta vrednuje i kao najjača poluga širenja i prestižnosti štokavskog kao hrvatskog književnog jezika (Kuna 1997).

na 1972b; Kuna 1989; Kuna 1997; slično i Gabrić-Bagarić 2007), jedan od predstandardnih štokavskih jezičnih tipova (Lukežić 2007: 205).

U 18. stoljeću afirmirat će se Slavonija kao nova »književna regija«, pridružujući se Dubrovniku, Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj, trima glavnim književnim regijama 16. i 17. stoljeća: prvu polovicu slavonskog 18. stoljeća obilježava književni rad svećenika koji pišu nabožne knjige za puk, a razdoblje druge polovice stoljeća obilježava snažniji prodor svjetovne tematike i stanovito žanrovsko obogaćenje (Dukić 2003: 492), u njemu se javljaju pisci svjetovnjaci, osobito oni koji su, kako piše Matić (1945: 5), »u naprednijim zapadnim zemljama imali prilike upoznati, kako je njihov za- vičaj zaostao i intelektualno i gospodarski«.

5. Druga polovica 18. stoljeća razdoblje je u kojemu su očita nastojanja oko uređivanja jezika koja se mogu vrednovati kao različiti oblici standardizacijske prakse. U tome razdoblju slavonski autori objavljuju tri gramatike. Prva je među njima gramatika njemačkoga i »ilirskog« jezika Blaža Tadijanovića (*Svaschta po mallo illiti kratko sloxenyne immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik*, ¹1761, ²1766), zatim gramatika Matije Antuna Relkovića (*Nova slavonska, i nimacska grammatika – Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*, ¹1767, ²1774, ³1789) te gramatika Marijana Lanosovića, nastala pod izravnim utjecajem Relkovićeve, pisana njemačkim jezikom (*Neue Einleitung zur slavonischen Sprache...*, ¹1778, ²1789, *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre...*, ³1795).¹⁸

Primjer je tipične standardizacijske prakse koja se odvija »odozgor«, što znači da kodifikatorski priručnici nastaju kao rezultat institucionalne narudžbe, kodifikacija »horvatske« i »slavonske« (orto)grafije u drugoj polovici 18. stoljeća. Do kodifikacije dolazi u sklopu tadašnje reforme školstva koja je imala za cilj i da se osigura svim narodima nastava na materinskom jeziku, što je značilo i tiskanje udžbenika, među njima i pravopisnih priručnika.¹⁹ Jedan je priručnik tiskan za narodne škole »im Königreiche Kroatien«, a drugi za škole »u Kraljestvu Slavonie«. Priručnikom naslovljenim *Kratki navuk*²⁰ kodificirana je za školske potrebe grafija i ortografija uobičajena kod hrvatskih kajkavskih pisaca.²¹

18 V. o tim trima gramatikama Tafrá (1991), pregled i kraći opis temeljnih jezičnih priručnika 17. i 18. stoljeća donosi Frančić (2010).

19 Nakon što je 1774. donesen *Opći školski red (Allgemeine Schulordnung)*, kojim je uređena struktura osnovnog školstva u austrijskim i češkim nasljednim zemljama, donesen je 1777. *Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, temeljni dokument o uređenju državnog školstva u Ugarskoj (Horbec 2009). Jedan od ciljeva toga dokumenta bio je da se osigura nastava na materinskom jeziku za svih sedam glavnih naroda koji žive na području Ugarske, koji se u dokumentu imenuju kao: »a) Hungaros proprie dictos, b) Germanos, c) Slavos, d) Croatos, e) Ruthenos, f) Illyrios, g) Valachos« (Király 1980: 309).

20 *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzsko za pòtrebnozt nàrodnih skol = Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien*, 1779.

21 Dvojezični pravopisni priručnik nepoznata autora smatra se »dokazom izgrađenosti hrvatskokajkavskoga standarda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, pravopis iz kojega su

Školama »u Kraljestvu Slavonie« namijenjeno je *Uputjenje k'slavón-skómu pravopisánju*,²² priručnik u kojem je kodificirana slavonska grafija i ortografija znatnim dijelom usustavljena i općeprihvaćena među slavonskim piscima u drugoj polovici 18. stoljeća (Ptičar 1994; Pintarić 1999), autorstvo kojega se pripisuje Nikoli Mandiću (npr. Pintarić 1999). Primjer osamnaestostoljetne standardizacijske prakse jest i oblikovanje slavonske grafije, treće hrvatske latiničke dopreporodne grafije koja je u usporedbi s kajkavskom i dalmatinskom (dalmatinsko-dubrovačkom) najmlađa, no koja je, kako to prikazuje Hadrovics (1965), u posljednjim desetljećima 18. stoljeća »u neku ruku« zadobila središnje značenje spram kajkavske i dalmatinsko-dubrovačke grafije koje da su imale samo periferan karakter.²³ Svojevrni primat slavonske grafije potvrđen je i odlukom, kako se u literaturi manje-više uobičajilo navoditi, pravopisne komisije koja je na poticaj vlasti zasjedala u Beču,²⁴ a koja je trebala »odlučiti kakvim se jedinstvenim pravopisom imaju izdavati ilirske knjige, prema tome i Stullijev rječnik« (Brlek 1987: 93).²⁵ S tim u vezi u literaturi se navodi da je pobijedila slavonska grafija kao jednostavnija (npr. Georgijević 1969: 188), odnosno da su nakon zasjedanja državne komisije »dobrim dijelom« bile otklonjene »dubrovačke specifičnosti u grafiji« te se sugerira da je time postignut i znatan »stupanj dubrovačko-slavonske grafijske ujednačenosti« (Moguš 2009: 141). Ipak, konkretan i lako mjerljiv učinak pravopisne komisije jest to da je, kako pokazuju Brlekova istraživanja, dubrovački fratar Joakim Stulli izmijenio grafiju svoga rječnika. Stulli je prihvatio slavonsku grafiju nakon što mu je temeljem dekreta Josipa II. Mađarska dvorska kancelarija zapovjedila da prema Mandićevim smjernicama izmijeni grafiju rječnika (Brlek 1987: 77).²⁶ Da je Stulli smatrao slavonsku

participirali kasniji autori sličnih pravopisa štokavske osnove u drugoj polovici 19. stoljeća« (Jembrih 2003: 443).

22 *Uputjenje k'slavónskómu pravopisánju za pòtrébu nàrodnieh ucsionícah u Kràljestvu Slávonie* = *Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien*, 1779.

23 O oblikovanju slavonske grafije v. i Samardžija (2004).

24 U literaturi se navode različite godine zasjedanja pravopisne komisije (npr. 1782, 1783, 1784, 1785), ali prema Brleku (1987: 77–78), koji je podrobno istražio leksikografski rad Joakima Stullija, u »dokumentima nema ni spomena o nekim pravopisnim komisijama«, no da je sastanak pozvanih jezičnih stručnjaka mogao biti jedino »između 26. rujna i 19. listopada 1785«.

25 Na sastanku su se, prema studijama mnogih autora, pod predsjedanjem biskupa Nikole Mandića, kraljevskog inspektora ili nadzornika narodnih i trivijalnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji, okupili dubrovački fratar i autor trojezičnog rječnika Joakim Stulli, Ličanin Joso Krmpotić, pjesnik i dvorski kapelan, te Slavonac Marijan Lanosović, profesor na franjevačkim filozofskim i teološkim studijima i autor gramatike (Brlek 1987: 78).

26 Nikola Mandić je u svome »Mnijenju od 26. rujna 1785.« o sporu između Joakima Stullija i Jose Krmpotića utvrdio da Dalmatinci i Dubrovčani imaju Della Bellinu grafiju, »Hrvati opet drugu, sličnu mađarskoj«, a Slavonci »slijede također različnu i vlastitu ortografiju«. Glavni prigovor koji Mandić upućuje Stulliju jest da je i »od Della Bellina pravopisa prilično odstupio te novi način pisanja, koji još ni u jednom

grafiju jednostavnijom i boljom u usporedbi sa svojom, ne bi bilo ni potrebe za institucionalnim rješavanjem spora između Stullija i njegovih kritičara. Istraživanja bi također trebala pokazati jesu li i u kojoj mjeri grafiju Stullijeva rječnika, dakle slavonsku, slijedili i drugi dubrovački i dalmatinski autori toga doba, koji, naravno, nisu bili izloženi institucionalnom pritisku poput Stullija.²⁷ Zasjedanje pravopisne komisije u Zadru 1820. pokazuje da unifikacija grafije nije bila dovršena. Vince je, istražujući rad pravopisne komisije koja se sastala sa zadatkom da »ukine nesuglasnosti u nekim bitnijim razlikama između dalmatinske i dubrovačke latiničke grafije«, ustvrdio da su se u konačnici novom grafijom tiskale knjige u Dalmaciji, a da su Dubrovnik i Kotor ostali pri svojem načinu pisanja (v. Vince 1990: 131–139).

6. Brozović, kao što je već izloženo, odredio je sredinu 18. stoljeća kao prijelomnicu jezičnoga razvoja od koje se hrvatski književni jezik sastoji od dvaju pismenih jezika, novoštokavskoga na jugoistočnom kompleksu i kajkavskoga na sjeverozapadnome (1978: 48). »Novoštokavski pismeni jezik« ili »pismena novoštokavština« pismeni je jezik s ijekavsko-ikavskim dvojstvom oblikovan na jugoistočnom teritorijalnom kompleksu, na prostoru Like, Dalmacije, Dubrovačke Republike, Bosne i Hercegovine te Slavonije i južne Ugarske, u razdoblju od dalmatinskog fratra Andrije Kačića Miošića i Slavonca Matije Antuna Relkovića pa do hrvatskog narodnog preporoda u 19. stoljeću. Brozovićeva je procjena u vezi sa štokavskim pismenim jezikom da je riječ o jednom »standardnom jeziku u nastajanju« za sve Hrvate osim za kajkavce, da je riječ o jeziku koji se nalazi u početnoj fazi standardizacije, da su gramatička, leksička, glasovna i frazeološka ujednačenost daleko uznapredovale (Brozović 1978: 43). Novoštokavski je pismeni jezik, kojega su glavna obilježja nadregionalnost i funkcionalna polivalentnost, kao jedini pismeni jezik naslijedio i potisnuo dotadašnje pokrajinske pismene jezike, među njima i štokavske pismene pokrajinske jezike 17. i prve polovice 18. stoljeća (bosanski, dubrovački, slavonski i dalmatinski).²⁸ Podrobna bi jezična analiza štokavskih tekstova objavljenih u drugoj polovici 18. stoljeća trebala, s jedne strane, pokazati do kojeg je stupnja postignuta jezična unificiranost na fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj, leksičkoj i (orto)grafijskoj razini. Usporedba sa štokavskim tekstovima objavljenim u prvoj polovici 18. stoljeća trebala bi, s druge strane, pokazati je li prema dostignutu stupnju jezične unificiranosti opravdanije govoriti o jednom novoštokavskom pismenom jeziku ili o više štokavskih »književnih idioma« (jezik Dubrovnika, bosan-

dijalektu nije prihvaćen, u mnogim slučajevima primijenio, čitatelju to stvara mnoge teškoće, čak da ne razumije ni riječi kao takve, a još manje pod kojim će ih slovom tražiti« (Brlek 1987: 75–76, izvornik Mandićeva teksta na latinskom na str. 165–167).

27 Rječnik je tiskan u tri dijela, sveukupno u šest svezaka: *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*, Budae 1801; *Rjecsoslóxje slovinsko-italijansko-latinsko*, Dubrovnik 1806; *Vocabolario italiano-illirico-latino*, Dubrovnik 1810.

28 Brozović terminom pismeni jezik identificira idiome koji pripadaju predstandardnom razdoblju, ali i idiome koje uvrštava u prvo razdoblje jezičnoga standarda.

ski jezik i jezik slavonskih pisaca) koji s kajkavskim čine četiri varijante u kojima je hrvatski jezik »živio« prije preporoda (Auty 1982: 19). Drugim riječima, dobiva li se veći stupanj dostignute jezične unificiranosti kada uspoređujemo tekstove bosanskih franjevaca iz prve polovice 18. stoljeća s tekstovima bosanskih franjevaca iz druge polovice 18. stoljeća (tako i dubrovačkih, i slavonskih, i dalmatinskih) ili kada uspoređujemo tekstove bosanskih franjevaca druge polovice 18. stoljeća s tekstovima i slavonskih, i dalmatinskih, i dubrovačkih autora.

7. Procjena standardnosti nekoga jezika, koja se dostiže u dugotrajnom standardnojezičnom procesu neodvojivom od društveno-povijesnog konteksta, pa tako i procjena standardnosti hrvatske kajkavske i štokavske pisane prakse u 18. stoljeću, čin je vrednovanja kojim se određuje u kojoj se mjeri jeziku mogu pripisati značajke tipične za moderne standardne jezike. Vrednuje se dakle u kojoj mjeri jezik može poslužiti jednoj zajednici za ispunjenje svih komunikacijskih potreba, odnosno u kojoj je mjeri jezik funkcionalno diferenciran da bi se njime mogla pokriti sva područja uporabe (književnost, znanost, crkva, školstvo, državna uprava, vojska itd.). Također se vrednuje dostignuti stupanj kodificiranosti i općeobvezatnosti norme sadržane u jezičnim priručnicima. Kada se raspravlja o početku jezične standardizacije, nerijetko se u prvi plan ističe rad na oblikovanju standardnojezične norme.²⁹ Tiskanje gramatike ili rječnika uvijek je potvrda nekog vida standardizacijske prakse, no u standardnojezičnom smislu od presudne su važnosti oni priručnici koji su služili kao izvor preskripcije većem/velikom broju pisaca te imali stvarni normativni učinak na određeni društveni sloj. S tim u vezi ključna je institucionalna podrška (država, školstvo) širenju i promoviranju standardnojezičnih normi i u teritorijalnom i u socijalnom smislu. Istraživanja o udjelu pismenih u ukupnom broju stanovništva i o socijalnoj strukturi obrazovanih ljudi, o mehanizmima oblikovanja komunikacijskih zajednica te istraživanja socijalne povijesti knjižarstva/čitanja i povijesti školstva (npr. o tome koji jezici služe kao nastavni jezik te koji su jezici i nastavni predmet) umnogome bi pridonijela tome da se dobro procijeni proširenost i prihvaćenost »standardnoga jezika u nastajanju«. U procjeni standardološkog statusa nekoga jezika treba uzeti u obzir i njegov sociolingvistički status spram drugih jezika, to znači uzeti u obzir u kojoj su mjeri osamnaestostoljetni hrvatski kajkavski i štokavski uznapredovali u osvajanju funkcija i

29 Tako npr. Škiljan (2002: 121) predstandardizacijsko razdoblje određuje kao onu fazu u kojoj eksplicitna norma nije ujednačena jer nerijetko ima više izvora, a to je prije svega zbog toga što nema jedinstvenog institucionalnog mehanizma koji bi omogućio primjenu i širenje jedne eksplicitne norme. U standardizacijskom se razdoblju eksplicitna norma »širi među pripadnicima jezične zajednice jednoobrazno kroz institucije« i u tome središnju ulogu ima edukacijski sustav koji je gotovo u pravilu pod nadzorom države. Sesar (1996: 79) pak početke normativne djelatnosti, u cilju oblikovanja zajedničke, interdijalektalne baze književnog jezika, smatra početkom procesa standardizacije, bez obzira na to koliko je taj normativistički pokušaj u konkretnom trenutku bio djelotvoran.

zadobivanju statusa koji su imali latinski te njemački i talijanski. U konačnici, kada je o standardnom jeziku i njegovim funkcijama riječ, pa tako i o povijesti oblikovanja standardnog jezika, treba uzeti u obzir da se izgradnjom nadregionalnog jezika nadvladava dijalektalna rascjepkanost i osigurava učinkovit komunikacijski medij, ali i promiče povezanost i osjećaj pripadanja određenoj zajednici. S tim u vezi od posebne je važnosti identificirati u kojem odsječku standardnojezične povijesti jezik počinje doista vršiti funkciju ujedinjavanja i funkciju razgraničavanja, i to prije svega spram srodnih i susjednih idioma koji pripadaju istome dijalektalnom kontinuumu, te služiti kao dokaz pripadnosti i posebnosti jedne zajednice (nacije) spram druge.

Literatura

- Auty, Robert (1982), *Kajkavski književni jezik u svjetlu jezičnoga preporoda kod Slavena*. U: Božidar Finka (ur.), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6. Zagreb: JAZU. 19–21.
- Babić, Stjepan (1989), *Gundulićev jezik prema suvremenom hrvatskom književnom jeziku*. Forum, 28, 5–6: 534–548.
- Babić, Stjepan (2005), *Hrvati Srbima uzeli ili čak ukrali književni jezik*. Jezik, 52, 3: 112–113.
- Barić, Eugenija i dr. (1995), *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brlek, Mijo (1987), *Leksikograf Joakim Stulli (1730–1817)*. Zagreb: JAZU.
- Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, Dalibor (1972–1973), *Sociolingvistička situacija i problemi jezične standardizacije u slavenskom svijetu XVIII stoljeća*. Radovi. Razdio lingvističko-filološki, 7, 11: 17–35.
- Brozović, Dalibor (1973), *Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture – od Divkovića do fra Grge Martića*. Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu, II, 35–53.
- Brozović, Dalibor (1975), *Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću*. U: Franjo Grčević – Mladen Kuzmanović (ur.), *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 3: 75–85.
- Brozović, Dalibor (1978), *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*. U: Aleksandar Flaker – Krunoslav Pranjić (ur.), *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber. 9–83.
- Brozović, Dalibor (2005), *O početku hrvatskoga jezičnog standarda*. Jezik, 52, 5: 186–192.
- Daneš, František (1988), *Herausbildung und Reform von Standardsprachen*. U: Ulrich Ammon – Norbert Dittmar – Klaus J. Mattheier (ur.), *Sociolinguistics/Soziolinguistik. Second Volume/Zweiter Halbband*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1506–1516.
- Dukić, Davor (2002), *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*. Split: Književni krug Split.
- Dukić, Davor (2003), *Hrvatska književnost. Neke temeljne značajke*. U: Ivan Golub (ur.), *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Svezak III. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII – XVIII. stoljeće)*. Zagreb: HAZU – Školska knjiga. 487–499.

- Duličenko, A. D. (1982), *Kajkavskij literaturnyj jazyk i ego mesto sredi drugih slavjanskih literaturnyh mikrojazikov*. U: Božidar Finka (ur.), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6. Zagreb: JAZU. 135-155.
- Enciklopedija Jugoslavije (1960), s. v. Jezik, srpskohrvatski (hrvatskosrpski). Sv. IV, Hil – Jugos. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ. 500-528.
- Frančić, Anđela (2010), *Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću*. U: Krešimir Mićanović (ur.), *Povijest hrvatskoga jezika / Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagrebačka slavistička škola. 29-47.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2007), *Književnojezična norma franjevačkih pisaca 18. st. – sastavnica jezičnostandardizacijskih procesa*. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 33: 133-145.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2010), *Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika*. *Fluminensia*, 22, 1: 149-162.
- Georgijević, Krešimir (1969), *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hadrovics, László (1965), *Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine*. *Analiz Filološkog fakulteta*, 5: 267-272.
- Hill, Peter (1992), *Language Standardization in the South Slavonic Area*. *Sociolinguistica*, 6: 108-150.
- Horbec, Ivana (2009), *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*. Sveučilište u Zagrebu (doktorski rad).
- Isačenko, A. V. (1958), *Kakova specifična literaturnoga dvujazyčija v istorii slavjanskih narodov?*. *Voprosy jazykoznanija*, 4: 42-45.
- Jembrih, Alojz (2003), *Prvi dvojezični hrvatski pravopis*. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 29: 440-443.
- Karamatić, Marko (prir.) (2011), *Franjevačka književnost u Bosni u XVIII. stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Katičić, Radoslav (1974), *Nešto napomenâ o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga*. U: Franjo Grčević – Mladen Kuzmanović (ur.), *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2: 225-257.
- Katičić, Radoslav (1984), *The Making of Standard Serbo-Croat*. U: Riccardo Picchio – Harvey Goldblatt (ur.), *Aspect of the Slavic Language Question. Volume I: Church Slavonic – South Slavic – West Slavic*. New Haven: Yale Concilium on International and Areas Studies. 261-295.
- Katičić, Radoslav (1987), *Radi se baš o onome*. *Jezik*, 34, 4: 107-120.
- Katičić, Radoslav (1992), *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katičić, Radoslav (2009), *O standardnom i književnom jeziku*. *Jezik*, 56, 2: 50-53.

- Keipert, Helmut (1999), *Geschichte der russischen Literatursprache*. U: Helmut Jachnow (ur.), *Handbuch der sprachwissenschaftlichen Russistik und ihrer Grenzdisziplinen*. Wiesbaden: Harrassowitz. 726–779.
- Kessler, Wolfgang (1982), *Društvena podloga upotrebe hrvatskog kajkavskog jezika u prvoj polovici XIX. stoljeća*. U: Božidar Finka (ur.), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6. Zagreb: JAZU. 217–222.
- Király, P. (1980), *Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht*. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26: 307–324.
- Kretschmer, Anna (1993), *Zur Entstehungsgeschichte slavischer Standardsprachen. (Einige methodische Überlegungen)*. *Die Welt der Slaven*, 2: 254–264.
- Kretschmer, Anna (1997), *Problemi tipologije slovenskih standardnih jezika*. U: Stjepan Damjanović (ur.), *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 289–296.
- Krivošić, Stjepan (1978), *Pokušaj kvantificiranja književnog stvaralaštva u sjevernoj Hrvatskoj u 18. st.* *Forum*, 17, 36, 10–11: 895–900.
- Kuna, Herta (1971), *Jezik bosanske književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira*. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIV/1: 33–52.
- Kuna, Herta (1972a), *Štokavski u funkciji literarnog i standardnog jezika na kajkavskoj jezičkoj teritoriji. (Kulturno-historijska analiza)*. *Književni jezik*, 1–2: 22–36.
- Kuna, Herta (1972b), *Udio franjevačke književnosti XVIII vijeka u stvaranju literarnog jezika zapadnog srpskohrvatskog područja*. *Književni jezik*, 3–4: 41–61.
- Kuna, Herta (1974), *Istorija literarnog (književnog) jezika – standardni jezik, njegova istorija i predstandardni idiomi*. *Izraz*, 10: 421–438.
- Kuna, Herta (1989), *Bosansko-hercegovačka franjevačka koine XVII i XVIII v. i njena dijalekatska baza*. *Filologija*, 17: 69–79.
- Kuna, Herta (1997), *Hrvatska književnost u 18. stoljeću u Bosni i Hercegovini*. U: Stjepan Damjanović (ur.), *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova II*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 169–178.
- Lisac, Josip (2007), *Hrvatski jezik 18. stoljeća i Andrija Kačić Miošić*. U: Dunja Fališevac (ur.), *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*. Zagreb: HAZU. 197–202.
- Lukežić, Iva (2007), *Gramatička norma u jeziku proznih dijelova Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga Andrije Kačića Miošića*. U: Dunja Fališevac (ur.), *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*. Zagreb: HAZU. 203–227.
- Matić, Tomo (1945), *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*. Zagreb: HAZU.

- Mićanović, Krešimir (2006), *Hrvatski s naglaskom. Standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Moguš, Milan (1991), *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika*. U: Stjepan Babić i dr., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb: HAZU, Globus. 15-60.
- Moguš, Milan (2009), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Pintarić, Ana (1999), *Utjecaj Mandićevog Uputjenja na Relkovićev Kuchnik*. Jezikoslovlje, 2-3: 157-169.
- Pranjeković, Ivo (2008), *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ptičar, Adela (1994), *Prvi slavonski pravopis*. Rasprave ZHJ, 20: 273-280.
- Rapacka, Joanna (2002), *Leksikon hrvatskih tradicija*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Samardžija, Marko (2004), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Sesar, Dubravka (1996), *Putovima slavenskih književnih jezika. Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Sesar, Dubravka (2004), *Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli*. Fluminensia, 16, 1-2: 65-76.
- Stipčević, Aleksandar (2005), *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stolac, Diana (1995), *Standardizacijski procesi u kajkavskome književnom jeziku*. Filologija, 24-25: 331-338.
- Škiljan, Dubravko (1988), *Prolegomena našoj jezičnoj politici*. U: Milorad Pupovac (ur.), *Jezici i politike. Jezična politika u višejezičnim zajednicama*. Zbornik. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad »Vladimir Bakarić« - »Komunist«. 17-34.
- Škiljan, Dubravko (2002), *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden marketing.
- Šojat, Antun (2009), *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Tafra, Branka (1991), *Slavonski gramatičari u 18. stoljeću*. U: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*. Osijek: JAZU - Zavod za znanstveni rad Osijek. 133-140.
- Tafra, Branka - Petra Košutar (2011), *Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika*. Filologija, 57: 185-204.
- Vince, Zlatko (1990), *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

- Vončina, Josip (1988), *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug Split.
- Vončina, Josip (2002), *Hrvatski jezik u 18. stoljeću*. U: *Uvodna izlaganja. Treći hrvatski slavistički kongres, Zadar, 15. – 19. listopada 2002*. Zagreb, Zadar: Slavistički komitet Hrvatskog filološkog društva. 21–36.

II.

Književnost i kultura devedesetih

Tvrtko Jakovina

Imamo Hrvatsku!

Skica raspada Jugoslavije i prvih deset godina Republike Hrvatske

Kraj Titove Jugoslavije - svijet

Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), kolektivni šef jugoslavenske federacije, na sjednici 25. studenoga 1987, kojom je predsjedao prvi među jednakima, makedonski političar Lazar Mojsov, raspravljalo je o predstojećem posjetu sovjetskog vođe Mihaila Gorbačova.¹ Susreti s prvim čovjekom SSSR-a, druge svjetske supersile, uvijek su bili važni, a zbog sve veće međunarodne vidljivosti novog gospodara u Kremlju i poteškoća jugoslavenske države, pa i neugodnih poteškoća usuglašavanja datuma dolaska, ovaj je dobivao na težini. Zaključeno je kako položaj SFRJ i dalje traži »pojačanje vanjskopolitičke aktivnosti«, a sve u cilju »ekonomske stabilizacije i jačanja ekonomske suradnje s inozemstvom«. »Glavna zadaća predstavlja osiguranje naših vitalnih ekonomskih interesa u inozemstvu, ne zapostavljajući ni naše političke interese«, napisano je u zaključcima, u jednoj od brojnih rečenica koje su bile nesporne, ali i toliko općenite da su značile malo. Takva se politika mogla osigurati većim angažmanom na multilateralnom planu: u pokretu nesvrstanih, napose s onima s kojima postoje »uvjeti za svestranu ekonomsku suradnju«, OUN-u, jačanju »kontakta i dijaloga« s Europom. Gotovo posve nerealno, u svjetlu rasprava koje su vođene u državi, zvučao je zahtjev da se »poduzmu mjere zaustavljanja negativističkih napisa« u tisku o unutar-njoj situaciji u zemlji.

Potom je, početkom 1988, Predsjedništvo SFRJ primilo izvještaje o tek završenom susretu na vrhu američkog predsjednika Ronalda Reagana i Mihaila Gorbačova. Očito smanjenje tenzija u svijetu vlasti u Beogradu je veselilo. Naglašeno je da: »SFRJ kao nesvrstana zemlja, ovim kretanjima daje svoj pozitivni doprinos kroz intenzivnu međunarodnu aktivnost i aktivnost u pokretu nesvrstanih zemalja« kako bi se odnosi demokratizirali i umanjile mogućnosti bilateralnog odlučivanja i dominacije dviju sila.

¹ JV, Predsjedništvo SFRJ, Zp. br. 175, DT-531/5, 16. decembra 1987, Zapisnik sa 175. sednice Predsedništva SFRJ, održane 25. novembra 1987. godine.

U takvim je okolnostima, nakon što je potvrdio svoj status apsolutne međunarodne zvijezde, Gorbačov u ožujku 1988. došao u Beograd i na Brijune. Posjet šefa Sovjetskog Saveza SFRJ bio je jednako spektakularan kao i ostala putovanja na Zapad. Raisa Gorbačova, supruga sovjetskog vođe, tražila je da se susretne s glumcima jugoslavenske humoristične serije »Vruć vetar« koja se tih mjeseci prikazivala u SSSR-u. Glumca Ljubišu Samardžića pohvalila je kao »zgodnog«, što je, među ostalim, potvrđivalo koliko se atmosfera u Moskvi promijenila. Novi je sovjetski vođa ovoga puta iskreno obećao poštovanje načela jednakosti, neupletanja i prava na neovisnost u kreiranju vlastitog puta u socijalizam, mada uz očuvanje »socijalističke zajednice« naroda.² Deklaracijom koja je tada usvojena SSSR je preuzeo odgovornost za sukob 1948, što je također bilo novo. Pravi početak perestrojke zapravo su i bile Gorbačovljeve riječi izrečene u SFRJ. Ono što je izgledalo kao konačno stvarno priznanje demokratskijem socijalističkom modelu došlo je tako kasno da je prošlo neprimijećeno, gotovo bez ikakvog utjecaja na poodmakle procese u SFRJ. Procesi koji su u SSSR-u stremili tek reformi prerasli su u nešto drugo, u prestanak hladnoratovske povijesne epohe.³

Gorbačovljev posjet hvaljen je na 189. sjednici Predsjedništva SFRJ 23. ožujka 1988. »To što smo danas govorili oko Gorbačova, vidjeli smo kako se može jedan čovjek i njegov ugled dizati«, rekao je Josip Vrhovec, hrvatski član Predsjedništva. Istovremeno se u SFRJ čini sve da se »ugled rukovodstva sruši«. Predsjedništvo, a jednako je bilo sa svim saveznim institucijama, bilo je suočeno s udarom na dotadašnji sustav vrijednosti, probijanjem »malograđanskog koncepta demokracije« koji se, rekao je Vrhovec, »ostvaruje još na balkanski način«.⁴

U SFRJ je stvorena »atmosfera promjena u društvu«, republike su se međusobno napadale, napadani su glavni fundamenti režima. Promjene koje su se u SFRJ trebale dogoditi lakše i brže bile su sporije i krvavije nego u ijednom dijelu socijalističkog svijeta. Društvene znanosti to nisu predviđele, a Mihail Gorbačov prešutno je odobravao, odbivši silom poduprijeti istočnoeuropske komunističke režime, pa su se oni počeli urušavati. SFRJ, uz SSSR najsloženija od svih ne-kapitalističkih zemalja, činilo se, izbjegavala je taj trend. Neki su smatrali da je riječ o historijskom paradoksu jer je još 1948. doživotni jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito raskinuo sa Staljinom i Jugoslaviju učinio najliberalnijih dijelom komunističkog svijeta. Dio svjetskih ekonomista, politologa i stručnjaka za komunističke zemlje smatrao je da će Jugoslavija prva među bivšim soci-

² Kramer 2005: 181; JV, SSIP, Pov. br. 431832, 27. V. 1988, Izveštaj o poseti člana Predsedništva SFR Jugoslavije Josipa Vrhovca SAD, 5. i 6. maja 1988. godine; Zabeleška o razgovoru člana Predsedništva SFRJ Josipa Vrhovca sa predsednikom SAD Ronaldom Reaganom 6. maja 1988. godine.

³ Kramer 2005: 181.

⁴ JV, Stenografske beleške sa sastanka Predsedništva SFRJ održanog 3. juna 1987. godine sa početkom u 18.00 časova u Palati Federacije – Beograd /Veza sastanak članova Predsedništva SFRJ 29. V. 1987. Karađorđevo/.

jalističkim zemljama pristupiti Europskoj ekonomskoj zajednici. Jugoslavensko je gospodarstvo već desetljećima funkcioniralo po polutržišnim uvjetima, bilo je otvoreno Zapadu, brojni njezini građani radili su kao »gastarbajteri« u najrazvijenijim zemljama Europe. Milijuni stranaca posjećivali su jadransku obalu, a festivali na Jadranu, poput Dubrovačkog, bili su desetljećima mjesto susreta najboljih umjetnika iz oba svijeta. Životni je standard u zemlji bio viši, a infrastruktura bolja nego u svim drugim komunističkim zemljama. Prva jugoslavenska televizijska postaja osnovana u Zagrebu 1956. koristila se zapadnom tehnologijom. Strojevi Westinghousea pokretali su nuklearnu centralu u Krškom, koju su zajednički izgradile socijalističke republike Slovenija i Hrvatska. Stanovnici SFRJ bolje su govorili zapadne jezike, desetljećima su slobodno putovali na Zapad, gledali su zapadne televizijske emisije i filmove. Putnici iz istočnoeuropskih zemalja za putovanje u Jugoslaviju trebali su posebne putne isprave, drugačije od onih koje su važile za međulagerska putovanja. Samostalnost, samouvjerenost i bolja startna pozicija, kao i optimizam nekih o budućnosti zemlje, jasno pokazuju kako je određeni povijesni razvoj samo moguć, nikako ne i zadan ili neizbježan.

Paradoks da se komunizam u Jugoslaviji teže ruši nego u zemljama realnog socijalizma Istočne Europe, čijim se dijelom Jugoslavija nije ni smatrala, često je komentiran s ironijom. Da se Tito nije tako rano posvađao s Rusima, možda bi do 1990. i komunisti u Jugoslaviji pali s vlasti. Dio konzervativnih političara, pogotovo visokih časnika Jugoslavenske narodne armije (JNA), smatrao je da je to upravo dokaz logičnog razvoja. Jugoslavenska je socijalistička revolucija, kao i sovjetska, bila autentična pa će se tamošnji komunistički režimi održati. S tim je ciljem uspostavljena suradnja dijela jugoslavenskog vojnog vrha s vrhom sovjetske Crvene armije, onima u KGB-u i vojsci koji su u ljeto 1991. i pokušali svrgnuti Gorbačova. Procjene da se raspad komunističkog poretka može zaustaviti silom obilježile su djelovanje JNA kao važnog, a nakon Titove smrti 1980. gotovo samostalnog čimbenika jugoslavenske države. Umjesto optimističnog, liberalnog i širokog, u jugoslavenskom je slučaju prevladao drugi, daleko negativniji niz koji je rezultirao raspadom Federacije u krvavim ratovima.

Na zatvorenom dijelu sjednice Predsjedništva SFRJ 23. ožujka 1988. Josip Vrhovec još je jednom ponovio kako napadi i klevete na kolektivnog šefa države nisu zaustavljeni te da se oni od napada nisu mogli ni braniti. Nešto slično događalo se iz sjednice u sjednicu, pokazujući zorno rasap vrhunskih državnih institucija. »... Totalno smo kapitulirali, što je tragično i ljudski i politički« ... »Što misliti o državnom suverenu, koji od našeg tužioca traži izjašnjavanje dva mjeseca, a on bježi od toga da se izjasni...«. »... ako treba da idemo s tim i na CK SKJ da upozorimo da je to došlo do krajnjih granica i da se međusobno »raskusuramo« tko će snositi odgovornost za sudbinu revolucije«, bio je gotovo patetičan Vrhovec. Njegov kosovski kolega Sinan Hasani bio je još oštriji: »I ja mislim ... da je kontra-revolucija prisutna... mislim da je jedan od najozbiljnijih uzroka za takvo stanje, rukovodeći kadar naše zemlje i to u svim sredinama. Mislim da je

on dobio na snazi s deetatizacijom, odnosno bolje reći s etatizacijom republika i pokrajina. Jer, ne postoji više samo ekonomska zatvorenost nego i politička, došlo je do toga da svatko vodi politiku svoje republike ili pokrajine. Ukoliko se nešto ne podudara s interesima određenih sredina, mi kao federacija više nismo sposobni poduzeti određene mjere da bi se promijenilo stanje. Jer ljudi se pozivaju na samostalnost, na nemiješanje». ⁵

Hasani je, u osnovi, točno prepoznao da su dominantni upravljački krugovi u zemlji bile republičke elite, s vlastitim interesima. S Ustavom iz 1974, inače najduljim dokumentom toga tipa na svijetu, proces federalizacije bio je tako temeljit da je za svako savezno imenovanje bila potrebna suglasnost republika. Savezni sekretarijat za vanjske poslove nije bez pozitivnog mišljenja republičkih vlasti mogao imenovati veleposlanike. Savezno ministarstvo kulture ili prosvjete nije ni postojalo. Savezno izvršno vijeće, kako se službeno zvala vlada SFRJ, nije imalo ovlasti pravog kabineta, pa su se nastojanja da se duboka, dugotrajna gospodarska kriza riješi suočavala sa sve većim problemima. Republičke su elite, bez obzira na komunističku ideologiju, sve jasnije zastupale stavove vlastitih sredina i, napose u Srbiji, igrale se s nacionalizmom. Nacionalna majorizacija u nekim je službama od sedamdesetih godina dalje postajala sve izraženija. Povezavši se s dijelom srpske intelektualne i često nekomunističke elite, predsjednik srbijanske partije Slobodan Milošević spretno je manipulirao zatumljenim nacionalizmom. To je predstavljalo najjasniji udar na »bratstvo i jedinstvo« kao jednu od osnovnih mantri po kojima je zemlja funkcionirala. Nagrizane su i druge: partizanska tradicija iz Drugog svjetskog rata, samoupravni socijalizam i samoupravni socijalistički gospodarski model, jedinstveni Savez komunista i nesvrstana vanjska politika, Titova ličnost i njezino naslijeđe.

Američka politika, kako je u ožujku 1989. rekao novi, posljednji američki veleposlanik u Beogradu Warren Zimmermann, i dalje je zainteresirana za europski jugoistok. Ali položaj ljubimca Zapada s nestankom geopolitičkog značaja SFRJ, nakon što je Istok Europe ostao bez sovjetskog patronata, više nema. ⁶ Sve ono što je desetljećima bilo manje važno u usporedbi s jedinstvom, neovisnosti, integritetom, jasnom distancom od SSSR-a, a to su bila ljudska prava, slobode vjerskih zajednica, demokracija, najednom je došlo na prvo mjesto. Tako je najprije posve zanemarivano, a onda tek nešto više prisutno pitanje Kosova i prava Albanaca za SAD postalo test jugoslavenske uspješnosti. SAD se oslanjao na saveznog premijera Antu Markovića, za kojeg se činilo da nudi rješenje za cijelu zemlju, da je spreman i voljan do kraja uvesti tržišno gospodarstvo. Marković se u Washingtonu već u listopadu 1989. susreo s predsjednikom Georgeom Bushom, ali je ambiciozni i skupi prijedlog promjena već zaostajao za poljskim i mađarskim. Velik rizik – nizak prioritet, bio je stav američke administracije prema čovjeku koji je ionako imao malu potporu u zemlji i, kao

⁵ JV, 189. sednica Predsedništva SFRJ, 23. III. 1988. (zatvoreni deo).

⁶ Kovačević 2007: 43.

i Gorbačov, još uvijek bio zagovornik reformiranog komunizma.⁷ Amerika za Jugoslaviju ni izdaleka nije učinila koliko je mogla i trebala, a, istovremeno, nikada ranije na najvišim mjestima u administraciji, što uključuje zamjenika državnog tajnika, a kasnije i državnog tajnika Lawrencea Eagleburgera i savjetnika za nacionalnu sigurnost Brenta Scowcrofta, nisu dva stručnjaka za Jugoslaviju bila tako visoko u vlasti Washingtona.

Lawrence Eagleburger još je u srpnju 1990. izjavio kako je: »Jugoslavija jedina zemlja koja ima realne mogućnosti da uspješno provede reformu i riješi ekonomski položaj« u istočnoj Europi. Vlada treba reformirati i državu, ne samo ekonomiju, a »SAD će podržati svaki oblik Jugoslavije u kojoj će biti poštovana nacionalna ... i ljudska prava«. Treba sačuvati mir. O samostalnom putu u Europu, izjavio je u razgovoru sa slovenskim političarima Lojzom Peterleom i Dmitrijem Rupelom u Washingtonu tada drugi čovjek američke diplomacije, »ne može biti govora«.⁸ Lawrence S. Eagleburger je Jugoslaviju, u kojoj je proveo više godina, volio. Vjerojatno nije do kraja shvaćao kako su daleko otišli procesi državnog raspada, vjerojatno je odbijao povjerovati i izvještajima CIA-e.

Budući da je 2. kolovoza 1990. Irak napao Kuvajt, zanimanje SAD-a za Jugoslaviju još se više smanjilo. Vidjelo se to prije svega po ponašanju predsjednika Georgea Busha. »Kaži mi ponovno o čemu se tu radi...«, bile bi obično riječi Georgea Busha nakon što bi ga general Scowcroft pokušao podsjetiti na rješavanje jugoslavenske krize.⁹ S jedne su strane u razgovorima s jugoslavenskim dužnosnicima Amerikanci, Lawrence Eagleburger, pa i George Bush u razgovoru s predsjednikom Predsjedništva SFRJ Borisavom Jovićem, početkom i krajem 1990. govorili o potpori jedinstvu, neovisnosti, reformama Jugoslavije, sugerirali europskim saveznicima da ne podupiru jugoslavenski raspad, a s druge nisu činili dovoljno kako bi se usporili negativni ili ubrzali pozitivni procesi.

Kraj Titove Jugoslavije - republike

Krajem osamdesetih godina osnovni ton zbivanja u Jugoslaviji davale su najveća republika Srbija sa Slobodanom Miloševićem kao njezinim gospodarom i najrazvijenija i najotvorenija Slovenija. Jaša Zlobec u *Teleksu*, prenosio je 18. kolovoza 1989. godine TANJUG, napisao je članak »Karte su na stolu – počnimo najzad igrati« u kojem je istaknuo kako: »Slobodan Milošević sigurno ima izrađen najambiciozniji projekt. Prvenstveno je do pojednostavljenja jasan i konkretan. Istini za volju, izvukao ga je iz stare krame autoritarnog populizma dvadesetih godina ovoga stoljeća, očito je neperspektivan i katastrofičan, ali je tu, ruje kao tenk, melje svoje pro-

⁷ Isto, 45; Zimmermann 1997: 46–47.

⁸ BL, Neki stavovi zamjenika državnog sekretara L. Eagleburgera i Odjela za Istočnu Europu i Jugoslaviju State Departmenta, 25. VII. 1990.

⁹ Jakovina 2008: 11; Kovačević 2007: 79–84.

tivnike i ulizuje se masama«. (...) »Mussolinijev pohod na Rim bio je lud i nerazuman čin ali je usprkos svoj zdravoj pameti Italiju gurnuo za dvadeset pet godina u potpuni fijasko. Naš Rim za sada su Pančevo i Nova Pazova ali već u rujnu obećava nam se velika operetna predstava u Beogradu. Vrijeme uistinu istječe... takve operete nikada nisu donijele ništa dobro.« Koristeći potpunu paralizu jugoslavenske politike, oslanjajući se na »konzervativne krugove« i »dogmatski dio JNA« koji su se odazivali njegovu sirenskom »unitarističkom mitomanstvu«, Milošević je otišao predaleko, »svojom brutalnošću ... pretjerao je i prekršio sva ionako minimalna pravila ponašanja u tom našem nesretnom prostoru«. Nije se posrećio niti manevar sa Slovenijom, već je tamo »višestruko ojačala demokratska javnost, čvršće su postale i pregovaračke pozicije slovenske politike, pa se još jasnije iskristalizirala njezina povijesna dužnost da bez kolebanja stupi na čelo liberalne Jugoslavije i postavi jasnu ofenzivnu političku strategiju za cijelu državu. Bitka je počela i nema više odstupanja«. ¹⁰ Zlobec je bio neobično precizan, kasnije se pokazalo gotovo proročki precizan.

Ono što je kasnije postalo jasno, nije bilo posve vidljivo ili nije bilo vidljivo većini u vremenu kada se odvijalo. Sukob je doskora eskalirao pa je Srbija uvela gospodarski embargo na kupovinu slovenskih proizvoda. Hrvatska, iako druga po veličini i druga najrazvijenija republika, držala se po strani. Bilo je to vrijeme »hrvatske šutnje«. Zbog dramatične smjene najistaknutijih političara nakon propasti nacionalnog i liberalnog pokreta početkom sedamdesetih (Hrvatsko proljeće), nedovoljno sigurno, često i prilikama nedovoljno doraslo vodstvo povećavalo je hrvatske frustracije. Nacionalizmi u drugim sredinama su jačali, a u Hrvatskoj su se oni na vlasti ponašali autistično, otvarajući prostor za druge, daleko konzervativnije i desnije snage.

Jedan od prijelomnih trenutaka u raspadu SFRJ bio je onaj kada su tijekom 14. izvanrednog kongresa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) početkom 1990. predstavnici SK Slovenije napustili zasjedanje. Hrvatski su ih kolege, na čelu s Ivicom Račanom, slijedili, odbijajući se izjašnjavati i tražeći prekid kongresa. Sastanak je bio prijeloman i za JNA, jer je i njihovo partijsko izaslanstvo, predvođeno admiralom Petrom Šimićem, tražilo da se postigne jedinstvo. Tako je 1990. vodeća politička organizacija, jedina partija, prestala postojati. Predsjednik SIV-a, hrvatski političar Ante Marković, u hodnicima beogradskog Doma Sava gdje je zasjedanje trajalo, bio je samouvjeren, nasmijan, govoreći da država mora i dalje funkcionirati bez obzira na to što se Partija raspala. No nije bio u pravu. Zemlja mimo socijalističkog plašta i izvan nadzora Partije, dakle vlasti, nije imala integrativnih elemenata. Omladinske organizacije republika i pokrajina od 1987. više nisu organizirale nošenje Štafete mladosti, proslavu rođendana Josipa Broza koja je završavala velikim sletom u Beogradu. Ta je manifestacija bila jedini zajednički događaj Saveza socijalističke omladi-

¹⁰ JV, Teleks: Karte su na stolu – počnimo najzad igrati. (bez godine, 18. kolovoza, TAJUG-DTS).

ne Jugoslavije u kojoj je, procjene su, svaki treći omladinac pratio ili nosio palicu s rođendanskom porukom Titu po svim dijelovima zemlje. Društvo književnika Jugoslavije raspalo se još ranije. Razlike između pojedinih dijelova zemlje postojale su i u sintezama jugoslavenske povijesti s obzirom na podrijetlo autora, a zajednička jezgra u osnovnoškolskim udžbenicima povijesti gotovo da nije postojala. Prijelaz sa sveučilišta na sveučilište u zemlji nije bio automatski; valjalo je polagati ispitnu razliku.

Kada je nestala i Partija, jedina formalno svezugoslavenska ustanova bila je JNA. Njezin je kadar bio sastavljen od natprosječno velikog broja Srba i Crnogoraca, a inflacija generalskih činova nije pomogla da se pretvori u obrazovanu i modernu, sofisticiranu snagu. Naprotiv, JNA je ostala bastion rigidnog, unitarističkog jugoslavenstva, od kojega je nekim vojnicima samo korak trebao da jugoslavenstvo poistovjete sa srpstvom i konačno se stave u službu ostvarivanja ciljeva Slobodana Miloševića. Rušenjem zajedničkih ustanova i integrativnih elemenata države iz podzemlja i privatnih okupljališta sve glasnije i vidljivije na površinu su izlazili oni koji su nekada smatrani neprijateljima režima, disidentima, nacionalistima, »klasnim neprijateljima«, kako se to davno nazivalo. Titova, socijalistička Jugoslavija išla je prema kraju.

Od višestranačja do završetka Domovinskog rata (1990-1995)

Razlike između pojedinih dijelova SFRJ još je više istaknula odluka Saveza komunista Slovenije i Hrvatske s kraja 1989. da dopuste višestranačku bitku. Tako su u Sloveniji i Hrvatskoj u proljeće 1990. održani višestranački izbori na kojima su izabrana nekomunistička vodstva. U Hrvatskoj je na vlast došla Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) nekadašnjeg partizana, Titova generala, povjesničara, disidenta, inače vrlo odlučnog i radinog dr. Franje Tuđmana. Još u razgovoru za *Polet* 1989. Franjo Tuđman sebe je opisivao kao »hrvatskog čovjeka, marksista i revolucionara, povjesničara«, ali sada je njegova promjena bila rapidna.¹¹ Na izbore je izašla i Koalicija narodnog sporazuma (KNS) predvođena nizom političara koji su nosili Hrvatsko proljeće, reformsku dionicu hrvatske povijesti krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, ali je postigla slabije rezultate. Ivica Račan, predsjednik Saveza komunista Hrvatske – Stranke demokratskih promjena, kako se preimenovala (SKH-SDP; kasnije je postala Socijaldemokratska partija), također je bio aktivan sedamdesetih, ali na tada suprotnoj, protuproljećarskoj strani. Njegova je stranka bila drugoplasirana. Pobjednički HDZ, zahvaljujući izbornom zakonu, s 42% glasova dobio je 57,6% saborskih mandata. Stranka koja je došla na vlast bila je neobična mješavina, zapravo pokret, različitih struja u kojoj su vodeće mjesto imali nekadašnji političari i mnogi bivši članovi Saveza komunista.

¹¹ Baletić 1990: 217.

Zahvaljujući izravnoj vezi s Hrvatima u inozemstvu, od kojih su neki dobili i visoka mjesta u budućoj vlasti, HDZ je manje ili više otvoreno koketirao i s onima koji su imali nedvosmislen proustaški osjećaj. Budući da je članstvo u HDZ-u postalo gotovo nužno za obavljanje bilo kojeg posla u državnoj službi, mnogi članovi SKH-SDP-a prelazili su u HDZ. Osnovni je problem nove elite bilo malo iskustvo u državnim poslovima, kao i nastojanje da odmah, bez previše obzira, raskine sa svime starim. Budući da je velik broj novih političara demokraciju shvaćao tek formalno, kao rušenje komunističke vlasti i slobodu da se pjevaju rodoljubne pjesme ili vijori hrvatska trobojnica bez crvene zvijezde, promjene su bile više površinske nego stvarne. Opijenost nacionalnom slobodom, koja se dijelom mogla razumjeti, postala je olako puni sadržaj hrvatske promjene. Stvarne promjene – gledanje na način privređivanja, odnos prema poduzetništvu, meritokraciji, korupciji, rođaćkim vezama, bile su najsporije, zbog čega je Hrvatska počela naglo zaostajati.

Jugoslavija je među velikim brojem Hrvata, manje ili više opravdano, tumačena tek kao proširena Srbija. Činjenica da su 1991. Hrvati bili na čelu savezne vlade i Saveznog sekretarijata za vanjske poslove (Budiimir Lončar), a Hrvat (Stipe Mesić) trebao je preuzeti i mjesto predsjednika Predsjedništva, smatrana je maskom za činjenicu da je u vojsci, policiji, saveznom ustanovama, nacionalnoj novinskoj agenciji i sl. vladala posve-mašnja podzastupljenost Hrvata. U svjetlu vrlo agresivnog nacionalizma iz Srbije i godina »hrvatske šutnje« frustracije dijela stanovnika izbile su na površinu. Postavljanje stiliziranog povijesnog hrvatskog grba na zastavu, iako je crveno-bijela šahovska ploča bila i u grbovima socijalističke, pa i monarhističke Jugoslavije, ali i na ustaškoj zastavi tijekom Rata, Srbi su doživjeli kao ugrožavanje. Na zagrebačkim su se štandovima prodavale limenke s »čistim hrvatskim zrakom« i portreti ustaških zločinaca. Iako nelegalni, njihovo isticanje nije sankcionirano ni tada ni godinama kasnije. Nisu se tražili ni oni koji su srušili na stotine obilježja Drugog svjetskog rata. Od vrhova hrvatske vlasti, opet, bilo je premalo državničkih gesta koje su možda mogle donekle ublažiti napetosti. Provokacije Srbije, pa onda dijela Srba u Hrvatskoj tako su dobile odgovor većine. Odnosi dviju zajednica postajali su sve ozbiljniji.

U sjevernodalmatinskom gradiću Kninu bilo je glavno uporište Srpske demokratske stranke čija je ideja bila da se Srbi u Hrvatskoj imaju pravo odvojiti od Hrvatske odvoji li se Hrvatska od Jugoslavije. Smatrali su da treba podijeliti Hrvatsku te da oni najprije trebaju dobiti autonomiju. Pokušaji političkih dogovora, koji su ionako bili teški, prestali su, a u Kninu su u ljeto 1990. podignute barikade. Postupna homogenizacija hrvatskih Srba koji su predstavljali većinu u 11 (od 114) općina u Hrvatskoj i 12 posto ukupnog stanovništva Republike dovela je do zahtjeva za punu teritorijalnu autonomiju. Tako su Srbi u Hrvatskoj nakon mitingašenja, početkom ljeta 1990. inscenirali napad na predsjednika SDS-a u Benkovcu. Mladiću Miroslavu Mlinaru kirurški je precizno, ne presijecajući ni jednu veću žilu, nanesena ozljeda vrata. Nož i vrat, govorio je dr. Jovan

Rašković, šef SDS-a, bile su jasne asocijacije na ugroženost kakvoj su Srbi bili izloženi tijekom Drugog svjetskog rata, pa je proglašen ustanak srpskog naroda u Hrvatskoj. Toga su ljeta blokirane prometnice, što je bio početak »balvan-revolucije«. Turisti koji su preko Knina željeli doći do mora, napose stranci, javljali su da su ih zaustavljali i legitimirali drumski razbojnici. Konačno su, 1991, proglašene srpske autonomne oblasti (SAO) u različitim dijelovima Hrvatske (Krajina, Zapadna Slavonija, Slavonija, Baranja i zapadni Srijem), koje su se kasnije, 1992, ujedinile u Republiku Srpsku Krajinu s glavnim gradom Kninom. Tek ujedinjeno sa Srbijom preko Bosne, to je područje, osim krajnjeg, podunavskog dijela Hrvatske, rijetko nastanjeno i vrlo siromašno, imalo male šanse za opstanak. Pomoć Miloševićeve Srbije za svakodnevno funkcioniranje toga prostora bila je stoga znatna.

Tijekom prve etape krize trajali su pregovori predsjednika svih šest republika o budućem uređenju zemlje. Time je još jednom pokazano da savezni državni vrh zapravo nema nikakve ovlasti. Konačno, republička su vodstva nakon serije izbora i u ostalim sredinama imala jasniju demokratsku potvrdu. Otežavalo je to rješavanje krize strancima, jer razgovori sa savezним elitama nisu bili dovoljni.

Američki državni tajnik James Baker u Beogradu je bio 21. lipnja 1991. godine. Nekoliko dana ranije, na sastanku Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS) u Berlinu, izjavio je kako želi dati »gest u prilog jugoslavenskog jedinstva«, a zemljama opijenima nacionalizmom »pružiti inspiraciju, pa i cilj tim narodima koji ponovo otkrivaju nove vrijednosti pluralističkih, demokratskih i tržišnih društava«.¹² Baker se odbio susresti sa srbijanskim predstavnikom u saveznom Predsjedništvu Borisavom Jovićem jer je u svibnju 1991. došlo do blokade izbora hrvatskog predstavnika Stjepana Mesića, što je uvijek bila stvar rutine, nešto o čemu se nije glasovalo. »Ako nas prisiljavate da biramo između jedinstva i demokracije«, za SAD je izbor jasan. Kako je već ranije rekao ambasador Zimmermann, demokracija je bila ono što su u Washingtonu sada najviše željeli vidjeti. James Baker kasnije je napisao kako mu je dan u Beogradu bio posve deprimirajući, »jedan od najviše frustrirajućih«: »U čitavoj svojoj karijeri nikada nisam naišao na tako nepopustljive sugovornike... Vođe su mi izgledali kao mjesečari koji se kreću prema prometnoj nesreći i bez obzira na to koliko glasno vikali... oni jednostavno nastavljaju hodati«. SAD pozivanjem na demokraciju nije mogao usmjeriti rasplet u Jugoslaviji u drugom smjeru. Inspiracija koja je, možda, mogla zaustaviti nasilni raspad bila je tek golema američka vojna intervencija i milijuni dolara, a to SAD nije želio. Za druga je rješenja bilo kasno. Bakerova je misija bila neuspješna. »We don't have a dog in this fight«, rekao je američki državni tajnik po povratku iz SFRJ. Robert Rackmales, jedan od američkih diplomata, prisjećao se kako se Bakerova poruka nije čula: »Znao sam da njegovi ljudi snažno vjeruju da je jugoslavensko pitanje limenka sa crvima,

¹² BL, Najnovije službene izjave o Jugoslaviji.

da je gora od Bliskoga istoka i da ne postoji apsolutno nikakva želja, mislim, od strane Bakera i njegovih ljudi, da Sjedinjene Države imaju glavnu ulogu«. ¹³ Duskora je Washington prepustio krizu Europi. Ako jedan problem Europljani mogu riješiti, to je jugoslavenski. Jugoslavija je europska zemlja, tako nije stvar SAD-a, već Bruxellesa, bile su otprilike riječi luksemburškog ministra vanjskih poslova Jacquesa Poosa. Bilo je to preuzetno, ali Europska je zajednica držala da zna i može zaustaviti nadolazeći rat u SFRJ.

U zemlji su neki bili uvjereni da Amerika čvrsto, po cijenu svega i prije svega, zagovara jedinstvo države. Kako se prisjećao Budimir Lončar, tada savezni sekretar za vanjske poslove, na sastanku Saveznog izvršnog vijeća Ante Marković je nakon posjeta državnog tajnika SAD-a zaključio kako će SFRJ uživati potporu i jedinstvo: »Okrenuo se prema meni i rekao: ›Je li tako, Leko«. Lončar je rekao da to nije istina. »Baker je rekao da on podržava integritet Jugoslavije, da im je stalo, ali da apsolutno neće podržavati silu. I da koliko god je protiv nasilne secesije, da neće podržavati niti nasilno očuvanje integracije. Onda je bio prekid sjednice. U hodniku me je napao (savezni sekretar za obranu, general Veljko Kadijević). ›Ti praktički daješ podršku Sloveniji!«, rekao je. ›Ne, ja dajem podršku mirnom rješenju prilika u Jugoslaviji«, odgovorio sam. I naravno, tada je između nas došlo do verbalnog obračuna. Ja sam mu rekao: ›A kome ti prijetiš? Pa ja i ti se znamo još iz Rata! Ja točno znam tko si ti.‹ On je počeo drhtati i otišao«, sjećao se Lončar. ¹⁴

Slovenija i Hrvatska, koje su predlagale konfederalno rješenje, 25. lipnja 1991. proglasile su suverenost i međusobno se priznale. Slijedila je kratkotrajna i neuspjela intervencija JNA u Sloveniji i nastojanje tročlanog izaslanstva Europske zajednice da se proglasi tromjesečno zamrzavanje odluke o neovisnosti. (Odluka je aktivirana 8. listopada 1991, kada je proglašen raskid državnopravnih veza s ostalim republikama i pokrajinama SFRJ, danas Dan neovisnosti.) Uz argumente nizozemskog, luksemburškog (sic!) i talijanskog ministra vanjskih poslova da su sve jugoslavenske republike premale da bi funkcionirale kao samostalne države, odluka se poštovala, a mirni je dogovor u idućem razdoblju trebao biti postignut. Slovenija je vidjela da je to, u svjetlu povlačenja JNA, put da se mirno ostvari njezin cilj. Hrvatska nije bila u posebno povoljnom položaju. Bila je nenaoružana, s organiziranim srpskim stanovništvom koje je tražilo odvajanje, sa saveznom vojskom na svome području koja je sve češće »razdvajanjem« hrvatskog od srpskog stanovništva u kriznim područjima postavljala crtu razgraničenja i otimala dijelove teritorija ispod jurisdikcije zagrebačkih vlasti.

Već u svibnju 1991. u Borovu Selu kod Vukovara ubijeno je 12 hrvatskih policajaca. U Čelijama i Voćinu, Erdutu i Dalju u Slavoniji dogodili su se masakri. Isto se dogodilo u selu Škabrnji u zadarskom zaleđu. Hrva-

¹³ Jakovina 2001.

¹⁴ Razgovor s Budimirom Lončarom, 18. 3. 2006.

ti iz sela Kijeva kod Knina istjerani su i ubijani. Od ljeta 1991. pa do siječnja 1992, kada je sklopljeno Sarajevsko primirje, prilike u Hrvatskoj bile su tmurne i teške. Zemlja je bila podijeljena, komunikacije otežane. Bombardirani su gradovi diljem zemlje, Slavonski Brod, Osijek, Vinkovci, Sisak, Karlovac, Šibenik, Dubrovnik... Posebno je teško stanje nastalo kada je 18. studenoga 1991. osvojen Vukovar, gdje je iz bolnice odvedeno i pred očima međunarodne zajednice ubijeno više od dvjesto pedeset ranjenika. Teška i spora bitka za Vukovar u pravom je smislu slomila duh JNA, koja je nakon toga posve u službi Slobodana Miloševića. Agresija s elementima građanskog rata dovela je do okupacije jedne trećine hrvatskog prostora i njegova prometnog i gospodarskog sakaćenja. Hrvatske su snage, iako visokog borbenog morala, bile nedovoljno naoružane i jedine pobjedničke operacije provedene su u Zapadnoj Slavoniji.

Usporedo s ratnim operacijama, od 7. rujna 1991. trajala je i Konferencija u Haagu o bivšoj Jugoslaviji. Tri dana ranije Veleposlanstvo SFRJ u Nizozemskoj dobilo je upute o zadnjim protokolarnim pravilima. Govorit će Jacques Delors u ime Komisije EZ-a. Rasprava predstavnika republika, predsjednika Predsjedništva i predsjednika SIV-a ograničena je na deset minuta. »Mole za što manji broj sudionika u pojedinim izaslanstvima«, javljao je Borut Bohte saveznom sekretaru Budimiru Lončaru. Nakon otvaranja i uvodnih govora predsjedatelj lord Carrington vodit će bilateralne razgovore.¹⁵ Međunarodni tisak, napose europski, bio je uvjeren da je početak Konferencije od historijske važnosti. Ministar vanjskih poslova Španjolske Ordonjuez izjavio je nakon sastanka u Haagu da MK o Jugoslaviji može spriječiti građanski rat, koji je već buktio i bjesnio. Njemački šef diplomacije Hans-Dietrich Genscher upozorio je da se primirje mora strogo poštovati, a »zabluda je da vojnim akcijama osvojene teritorije Srba mogu na pregovorima biti priznate«.¹⁶ Istoga dana ministar vanjskih poslova Slovenije Dmitrij Rupel vratio se iz Latvije s kojom su uspostavljene diplomatski odnosi. Tako je konferencija koja je Europi trebala dati još jedan, politički i diplomatski, smisao i jedinstvo te pokazati ohrabrenu i ojačanu zajednicu država bila mrtvorodenče. Neki su to već tada vidjeli. Najjasnije oni koji su tijekom pregovora na terenu stradavali, bivali proganjani i ubijani. Vrijeme koje se njima činilo beskrajno i uludo potrošeno, onima koji su pregovarali izgledalo je nedovoljno dugo da se bilo što dogovori. Konferencija je ostala jedna povijesna epizoda u raspadu SFRJ koji je imao nebrojeno mnogo obrata.

Sarajevsko primirje 2. siječnja 1992, koje su potpisali Gojko Šušak, hrvatski ministar obrane, i Andrija Rašeta u ime JNA, pred Cyrusom Vanceom, UN-ovim posrednikom u Jugoslaviji i bivšim državnim tajnikom SAD-a u administraciji predsjednika Jimmija Cartera, značilo je i dolazak snaga Ujedinjenih naroda na crtu razgraničenja dviju zaraćenih snaga.

¹⁵ BL, SSIP – Kabinet saveznog sekretara, The Hague, 4. IX. 1991.

¹⁶ BL, Kabinet SS, Pregled štampe o sazivanju Međunarodne konferencije o Jugoslaviji, 5. IX. 1991.

Rat nije prestao, ali je izgubio na intenzitetu. Hrvatska (i Slovenija) međunarodno su priznate 15. siječnja 1992. godine, a nekoliko mjeseci kasnije postale su i članice svjetske organizacije. Motor priznanja obiju zemalja bile su diplomacije Njemačke i Austrije, iako su sve zemlje Europske zajednice priznanje uputile istoga dana. Sveta je Stolica učinila presedan diplomatskim priznanjem nekoliko dana prije velikih europskih zemalja. S dolaskom snaga UN-a postojali su strahovi da će podjela biti poput one na Cipru. Hrvatska je nastalu pauzu koristila za naoružavanje i iscrpljivala se u pregovorima koji nisu donosili nikakve rezultate. Istovremeno je trajala i pretvorba društvenog u privatno vlasništvo, ali na način koji je ionako oslabljeno i zastarjelo gospodarstvo Hrvatske, u okolnostima prekinutih komunikacija, posve uništio.

Završetkom rata u Hrvatskoj, u susjednoj Bosni i Hercegovini buknuo je žestok, daleko krvaviji rat, u kojem su Hrvati i Muslimani, koji su se kasnije nazvali Bošnjaci, isprva bili saveznici. Hrvatska je postala prvo utočište za stotine tisuća izbjeglica iz susjedne države i to je ostala čak i nakon što su u Bosni i Hercegovini zaratili Hrvati i Bošnjaci. Odluka o sukobu i nesposobnost da se spriječi rat dvaju naroda koji su po svemu bili upućeni jedan na drugi pokazala se katastrofalnom. Ne samo što su Hrvati na kraju nestali iz velikog dijela središnje Bosne nego je i Hrvatska izgubila imidž žrtve i simpatije što ih je do tada uživala. Smatrana je tek malo drugačijom od Miloševićeve Srbije, kao jedan od predatora spremnih sudjelovati u podjeli bosanskohercegovačkog teritorija. Rat su, ipak, Bošnjaci i Hrvati završili na istoj strani, nakon što je promjena prilika u Hrvatskoj osigurala novu stratešku situaciju na bojištu.

Proces oslobađanja hrvatskog prostora uključivao je isprva nekoliko manjih akcija. Tijekom 1992. i 1993. oslobođen je Miljevački plato, zaleđe Dubrovnika, Medački džep i Maslenica. Akcije su pokazale da su hrvatska vojska i policija sposobne i za navalne operacije. Angažman Sjedinjenih Država na europskom jugoistoku pojačan je nakon što je administracija predsjednika Billa Clintona uvidjela kako su u Bosni i Hercegovini prilike takve da se bez izravne američke intervencije užas rata može beskrajno produžiti. EU opet se pokazao posve nesposobnim, neusuglašenim, s vidljivim različitim interesima Francuske ili Njemačke, primjerice. Stoga je administracija demokratskog predsjednika Clintona najprije prisilila Muslimane-Bošnjake i Hrvate na potpisivanje Vašingtonskog sporazuma 1994, čime je rat tih dvaju naroda u BiH zaustavljen.

Američke su procjene izgleda hrvatskih snaga za oslobađanje zemlje varirale. Tajne službe, pa i vojni krugovi SAD-a, slično kao i neki britanski krugovi, držali su da će hrvatska ofenziva biti neuspješna. Raspoloženje koje je do tada vladalo u utjecajnim političkim krugovima prema gorućem, sve iritantnijem i previše krvavom problemu u Clintonovoj se administraciji promijenilo. Antony Lake, savjetnik za nacionalnu sigurnost Billa Clintona, Madeleine Albright i Richard Holbrooke držali su da je potrebno »karte temeljito promiješati«. Bude li akcija brza i efikasna, Sjedinjene će

se Države suzdržati od žestokih akcija, možda čak donekle i pomoći u lakšoj izvedbi operacije.¹⁷

Nakon još jedne runde propalih pregovora s krajiškim Srbima, u svibnju 1995. došlo je do operacije »Maestral« u BiH, »Bljesak« u Zapadnoj Slavoniji, a u kolovozu do velike operacije »Oluja«. »Oluja« je bila brza i uglavnom besprijeekorno vojno izvedena. Otpor Srpske vojske Krajine bio je iznenađujuće nekoordiniran i slab. Čini se da su visoki krugovi zapadnih zemalja bili posve suglasni s operacijama Hrvatske vojske. Ne samo što je pobjedom riješen osnovni problem Hrvatske nego je olakšano i stanje u Bosni i Hercegovini. »Oluja« je stvorila novu stratešku situaciju za Bosnu i Hercegovinu te uspostavila nove omjere snaga na terenu. Pod američkim je pritiskom zato i mogao biti dogovoren mirovni sporazum u Daytonu, čime je potpisima šefova svih triju država završen rat u BiH.¹⁸

Tako je ponovno utjecaj SAD-a bio ključan za završetak najvećeg vojnog sukoba u Europi nakon Drugoga svjetskog rata. Ratovi za jugoslavenstvo naslijeđe, koji će se još voditi, srušili su mit o srpskoj nepobjedivosti, uzrokujući da se ne samo američka administracija već i dijelovi historiografije, pa i ljudi različitih sentimenata prema bivšoj zemlji, počnu preispitivati. Ono što su godinama mnogi izjednačavali, smatrajući da je Jugoslavija zapravo Srbija i Beograd, više nije bilo tako. Oni stranci koji su bili sentimentalno vezani za bivšu državu postali su nostalgичni za prošlošću, ali ne više i zagovornici pojedinih naroda. Hrvatski je problem bila nemogućnost, zapravo nesposobnost da se ponešto popravljen ugled zemlje nakon završetka rata kapitalizira.¹⁹

Ratne su godine za Hrvatsku bile izuzetno teške. Ukupno je poginulo nešto manje od 18.000 ljudi, deseci tisuća ostali su invalidi, bez doma i posla. Brojna poduzeća propadala su zbog gubitka tržišta, ratnih operacija ili lošeg modela privatizacije. Stotine tisuća ljudi prognane su ili su izbjegle. Manjine, napose srpska, bile su diskriminirane, katkada i životno ugrožene. Dio stanovnika odlazio je iz zemlje, dio u Zagreb, a najveći broj smješten je u hotele duž obale. Idilična su hotelska naselja Opatije, Hvara ili Makarske postala tužna utočišta Slavoncima, od kojih mnogi nikada nisu ni vidjeli more i kojima su hotelske sobe postale košmarni dom. Još je tužnije bilo zimi, kada mala dalmatinska mjesta posve opuste. Komunikacije su bile toliko otežane da se od Dubrovnika do Zagreba putovalo nezamislivo dugo. Budući da je most na Masleničkom ždrilu kod Zadra srušen na samom početku rata, ponekad se zimi jedino velikim brodovima moglo doći do Rijeke, a odatle prema kontinentu. Zbog okupacije Peručkog jezera i raspada energetskeg sustava velik je dio Dalmacije bio pod redukcijama opskrnom struje. Umjesto uobičajenog žamora turista tim su dijelom Hrvatske brujali prijenosni generatori i male centrale. Čak i kasnije, nakon što su ratne operacije zapravo prestale najizravnije prijetiti

¹⁷ Kovačević 2007: 139.

¹⁸ Chollet 2007.

¹⁹ Granić 2005: 144.

gradovima i nekadašnjim turističkim središtima, u Dalmaciju, osim Hrvata, nitko nije dolazio. Ratni vođa Trebinja u srpskom dijelu Bosne i Hercegovine, odakle je napadano dubrovačko područje, govorio je kako je on ministar turizma Hrvatske. Dovoljno je bilo ispaliti koju granatu prema Gradu, o čemu bi izvijestili svi mediji, i propala bi turistička sezona. No u odnosu na ono što je izjavljivao 1991. i tijekom napada na Dubrovnik, bilo je to ipak nešto bolje. Primjerice, komentirajući svjetsko zgražanje zbog srpsko-crnogorskog bombardiranja grada svjetske kulturne baštine, lakonski je odgovorio kako će oni izgraditi »još stariji i ljepši« (sic!) grad! Problemi vidljivi tijekom prve polovice devedesetih nisu se nimalo popravili nakon pobjede u ratu. Nesankcionirani su bili slučajevi paljevine napuštene srpske imovine i ubijanja preostalih civila nakon »Oluje«. Zbog arogantnog ponašanja vlasti i neaktivnog pravosuđa Hrvatska je klizila prema međunarodnoj osudi i izolaciji. Vladavina prava nije uvedena, pravosuđe je bilo neefikasno, arogancija vlasti pojačana.

Agonija tranzicije i izolacije (1995-1999)

Nekoliko dana po završetku operacije »Oluja«, iz Zagreba do Splita organiziran je Vlak slobode kojim je državni vrh obilježio vojne uspjehe i ujedinjenje najvećeg dijela zemlje. Tijekom vožnje dio političara iz oporbe potpisao je pristupnice za članstvo u HDZ-u. Na splitskoj je rivi predsjednik Tuđman oduševljenom narodu, pitajući se što bi još morao obećati, čuo skandiranje »Vukovar, Vukovar«. Krajnji istok Hrvatske ostao je miran tijekom »Oluje«. Srbija nije pomagala Srbima iz Krajine, kao, konačno, ni Republika Srpska u Bosni i Hercegovini. Operacija UN-a u Podunavlju uskoro je postala jedna od rijetko uspješnih misija Ujedinjenih naroda. Pod vodstvom američkoga generala Jacquesa Kleina do 1998. mirno je reintegrirano u ustavnopravni poredak Hrvatske.

Američki je predsjednik Bill Clinton 13. siječnja 1996, za posjeta koji se mogao mjeriti minutama, ipak dodirnuo hrvatsko tlo. U zračnoj luci Pleso susreo se s predsjednikom Tuđmanom. Razgovarali su oko devedeset minuta. Tuđman u odijelu, Clinton u pilotskoj jakni. Aerodromski je salon bio ukrašen slikama izvučenima iz hrvatskih galerija, bez najave kustosi-ma, bez brige za mikroklimatske uvjete. Poruka posjeta bila je slična kao i poruke koje je SAD slao drugim političarima krajem osamdesetih. Hrvatska je ostvarila teritorijalnu cjelovitost; sada se trebala posvetiti učvršćenju demokracije, izgradnji otvorenog i uključujućeg društva za sve građane. Baš kao i desetak godina ranije, poruka u vrhu države nije shvaćena. Tako je umjesto hvatanja koraka sa zemljama koje su desetljećima bile sporije od Hrvatske, postupno došlo do gubljenja daha u tranziciji i reformama i zaoštavanja odnosa s Washingtonom, pa i ostalim zapadnim državama. Hrvatska je, doduše, s jedne strane bila potrebna svima koji su željeli stabilizirati prilike u BiH, ali i zbog neriješenih prilika u Srbiji, gdje je Miloševićev režim postajao sve problematičniji. Svejedno, u SAD-u je

vladalo uvjerenje da Amerika mora »poraziti, istisnuti ili nadživjeti« nacionalističke vođe u nizu država bivše Jugoslavije.²⁰ Tuđman je, zbog vidljivih ili skrivenih pritisaka, sve teže prihvaćao kritike iz Washingtona. Jedna od jasnih poruka Washingtonu bila je odluka da RH kupi Airbus, a ne američki Boeing za nacionalnu zračnu flotu.²¹ Tijekom posjeta 1997. državna tajnica Madeleine Albright bila je posebno oštra, gotovo nediplomatična, bjesneći zbog nepoštivanja ljudskih prava povratnika u Hrvatskoj.²² Hrvatska je sebe često nazivala najsnažnijom zemljom regije, ne shvaćajući koji su prioriteti bili bitni SAD-u.

Rat je mnogo godina bio izgovor za poteškoće kroz koje je zemlja prolazila. Teškoće, sasvim sigurno posve razumljive tijekom najtežih ratnih mjeseci, nisu prestajale niti su bile jednakopravno raspoređene. Dok su neki bili na bojištu, drugi, bliski vladajućoj stranci, dolazili su u posjed tvornica. Još je veći problem bilo nemušto upravljanje tako stečenom imovinom. Pogoni su im propadali, imovina prodavana, a radnici ostajali bez posla. Zemlja je izgubila status žrtve u očima svjetske javnosti. Razlog tomu nije bila samo uloga Hrvatske u ratu u Bosni i Hercegovini, već i selektivno funkcioniranje pravne države, ugroženost manjinskih prava, antieuropsko raspoloženje dijela vlasti. Kritike vladajućem HDZ-u stizale su i zbog posvemašnjeg nadzora nad medijima. Dok je one kritične, posebno *Feral Tribune* iz Splita i Radio 101 iz Zagreba, pokušavao ušutkati ili preuzeti, središnju Hrvatsku televiziju gotovo je posve nadzirao. Demonstracije potpore (i to uspješne!) Radiju 101 da mu se ne oduzme mogućnost emitiranja na središnjem zagrebačkom trgu u studenome 1998. bile su najmasovniji prosvjed protiv vladajuće politike tijekom devedesetih.

Hrvatski identitet i nacionalizam, koji se tih godina snažio u valu obnove konzervativizma, uloge Katoličke crkve i ponašanjem vrhova vlasti, bio je, suprotno vanjskom dojmu, zapravo više odraz nesigurnosti. Tijekom devedesetih neki su jezikoslovci uporno nastojali dokazati da je hrvatski različit od srpskog (što nesumnjivo jest, ali mu je isto tako vrlo sličan), kao da se hrvatski identitet u toliko drugih područja zapravo potvrđuje jedino i samo po razlici sa Srbijom i srpskim. Iz istog je sklopa došla i ideja da se ponovo izvuče, a onda i, mimo matice znanosti, nameće ideja o iranskom podrijetlu Hrvata. Dokazi su slabi, ali se i po tome Hrvatska mogla jasno odvojiti od istočnih susjeda. U umjetnosti su forsirani samo neki slikari, voljeni samo neki novinari, kinematografija je pala osobito nisko.

Hrvatska se neprestano kretala po krajnjim rubovima: isprva po rubu opstanka države i nacije, kasnije po rubu gospodarske propasti, pa po rubu međunarodne izolacije. Dovoljno spretna i sretna da se manje ili više uspješno, brže ili sporije, na kraju ipak odupre svakom od tih pritisaka, zaostala je za zemljama koje je, posve neopravdano, ali u skladu s osjeća-

²⁰ Albright 2005: 312.

²¹ Radoš 2005: 91.

²² Albright 2005: 221; Granić 2005: 157.

jem superiornosti usađenim u vrijeme Titove Jugoslavije, doživljavala gotovo kao siromašne i nedostojne. Postupno je mjera prestao biti zapad, pa i oni koji su desetljećima bili samo »paradajz-turisti« na jadranskoj obali. Nekada daleko siromašnije zemlje Istoka postale su ugledne članice Europske Unije. Hrvatska je zaostala na europskom jugoistoku, što je potencijalno bilo vrlo opasno. Naime dok je s jedne strane odbijala ideju da se na bilo koji način povezuje s tamošnjim prostorima, s druge nije bila prihvaćana u društvu onih više na Zapadu. Budući da je jedno od osnovnih hrvatskih nastojanja bilo dokazati da se ne nalazi na Balkanu, zemlja je jednostavno došla u političku divljinu. Na Balkan, kamo su je gurali oni sa Zapada, nije htjela, a psihološki je to teško i mogla, dok je na Zapadu, kamo je mislila da pripada bez obzira na sva »neeuropska« ponašanja, nisu htjeli ni pogledati. Čak i danas, kada više nitko osim nekolicine desnih i ne osobito talentiranih pojedinaca ne rogobori zbog tehničkog termina kojim se Hrvatska opisuje kao dio Zapadnog Balkana, samo se u političkom diskursu ovaj termin upotrebljava bez dodatnih objašnjenja. U medijima je i dalje češći – »naš dio Europe«. Mudra vodstva rješavaju ili umanjuju nesigurnost naroda. Druga tjeskobe samo produbljuju. Politička opozicija iz toga vremena bila je nedovoljno glasna, a kada je i govorila, nadzirani su mediji sliku donekle iskrivljavali.

Hrvatska je u drugoj polovici devedesetih bila u međunarodnoj izolaciji koja se uglavnom poricala. Vidljivo je to bilo najviše po posvemašnjoj izolaciji Franje Tuđmana, koji jedva da je pozivan u inozemstvo. Već 1993. odbijen je zahtjev Hrvatske za uključenjem u CEFTA-u (Srednjoeuropsko udruženje za slobodnu trgovinu). Osjećaj izoliranosti i izazivanje podsmijeha pojačavalo je i licitiranje s veličinom i snagom zemlje. Tuđman je često govorio o Hrvatskoj kao »regionalnoj sili«, a oduševljeni je aplauz u Saboru dobio kada je obznanio da, računa li se površina teritorijalnog mora u ukupnu površinu zemlje, Hrvatska ide u red – srednje velikih europskih zemalja!? Vjerojatno je takva retorika i bila razlogom što se na Zapadu bijela vojna uniforma »vrhovnika«, koju je odjenuo na nekoliko sati tijekom vojne parade u proljeće 1995. neprestano isticala kao ilustracija koliko je Hrvatska sa svojim vođom slična južnoameričkim režimima iz vremena Hladnog rata.

Iako su u Hrvatskoj, u usporedbi s nekim drugim državama, postojale ne samo brojne stranke već i niz stranih i domaćih nevladinih udruga i organizacija, iako je njihovo djelovanje bilo vidljivo unatoč pritiscima (posebno Otvoreno društvo, Hrvatski helsinški odbor i sl.) te iako su neki hrvatski političari i diplomati bez ostatka zagovarali zapadne vrijednosti, Hrvatska je u svijetu doživljavana kao nesimpatična zemlja. Na pogreb prvom hrvatskom predsjedniku u prosincu 1999. došao je samo jedan šef države, turski predsjednik Sulejman Demirel. Nekoliko godina kasnije, kada su 1. svibnja 2004. u velikom prasku zemlje istočne Europe postale punopravne članice EU-a, Hrvatska, u tome trenutku još i bez *avisa* o početku pregovora, bila je u jednom od najdelikatnijih trenutaka svoje ukupne povijesti. Bila je jedina zemlja zapadnog kršćanskog kruga izvan EU-a, a

posvemašnje isključenje cjelokupnog teritorija iz nekog od oblika zapadnih integracija – prvi put u povijesti – bilo je frustrirajuće. Nasreću, početkom 2000. dogodile su se promjene koje su zemlju ponovo jasno usmjerile na Zapad.

Početak povratka Europi (2000)

Na novinarsko pitanje što će učiniti budu li rezultati izbora 1999. nepovoljni za HDZ i hoće li tada priznati rezultate izbora, dr. Franjo Tuđman odgovorio je: »Ki bi da bi«. Izreka, izgovorena kajkavskim dijalektom, bila je nejasna svima, pa se i danas zapravo mnogi pitaju je li to značilo da je Tuđman odbijao uopće o tome razmišljati. U svjetlu onoga što se događalo tijekom Zagrebačke krize (1995/1996), kada je Tuđman nekoliko puta odbio priznati rezultate izbora ne potvrđujući gradonačelnike glavnog grada uz obrazloženje da se ne mogu najrazličitije stranke grupirati samo na oporbi HDZ-u, takvo pitanje, koje u pravim demokracijama nikome nikada ne bi palo na pamet, nije bilo nerazložno. Tuđmanovo se zdravstveno stanje pogoršalo i on je preminuo krajem 1999. Izbori su stoga održani tek u siječnju 2000. godine. HDZ je teško poražen. Stvorena je koalicijska vlada više stranaka predvođenih SDP-om i HSLS-om. Na predsjedničkim izborima pobijedio je Stjepan Mesić iz HNS-a, političar koji je do 1994. bio jedan od najbližih Tuđmanovih suradnika, a potom se od njega udaljio i pretvorio u njegova žestokog kritičara. Važan adut bila mu je neformalnost i jasno naglašavanje prekida sa stilom svoga prethodnika, koji su neki nazivali »detuđmanizacijom«. Hrvatska je s koalicijskom vladom Ivice Račana započela s reformama i ponovnim širenjem horizonata, rušenjem mentalnih i stvarnih barijera. Otegotni su faktor vlasti, koja je iz krajnje desnih krugova i dijela neformalnih skupina za pritisak bila optuživana za nedovoljno rodoljublje, bili i protestni skupovi podrške visokim časnicima Hrvatske vojske koje je sumnjičilo tužilaštvo Međunarodnog tribunala za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije u Den Haagu. Strah od mogućih težih sukoba navodio se kao jedan od razloga nedovoljno brzih i odlučnih reformi. Kasnije se isticalo da je nedovoljna učinkovitost dijelom bila posljedica i velikog broja stranaka, od kojih su neke pristale na koaliranje sa SDP-om više zbog oporbe Tuđmanu nego zato što su ih povezivali slični programi. Rezultata je ipak bilo. Najvidljiviji su ublažavanje tenzija u društvu i hvatanje koraka s europskim integracijama, depolitizacija medija i, prije svega, izgradnja prometnica.

Izvori

Osobna zbirka Josipa Vrhovca (JV), Zagreb.

Osobna zbirka Budimira Lončara (BL), Zagreb.

Razgovori

Razgovori s Budimirom Lončarom (srpanj 2004–), posljednjim saveznim sekretarom za vanjske poslove SFRJ, ambasadorom u Indoneziji, SR Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama; specijalnim savjetnikom predsjednika Republike Hrvatske Stjepana Mesića (2006–2010)

Literatura

Knjige

Albright, Madeleine 2005. *Memoari državne tajnice. Autobiografija*. Zagreb: Profil International.

Badovinac, Tomislav (ur.) 2008. *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*. Zagreb: Savez društava »Josip Broz Tito« Hrvatske.

Baletić, Milovan (ur.) 1990. *Prekinuta šutnja. Ljudi iz 1971*. Zagreb: Dopunski izdavački program Vjesnik.

Bilandžić, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.

Bilandžić, Dušan 2006. *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.–2005*. Zagreb: Prometej.

Chollet, Derek 2007. *Tajna povijest Daytonu. Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Cupek Hamill, Mirjana 2008. *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslavenske federacije (1991.–1992.)*. Zagreb: Leykam international.

Dizdarević, Raif 1999. *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*. Sarajevo: OKO Grafičko-izdavačka kuća d.d.

Dockrill, Saki Ruth 2005. *The End of the Cold War Era. The Transformation of the Global Security Order*. London: Hodder Arnold.

Glenny, Misha 2001. *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers 1804–1999*. London: Penguin Books.

Granić, Mate 2005. *Vanjski poslovi – iza kulisa politike*. Zagreb: Algoritam.

Jakić, Tomislav 2010. *Nisam zavijao s vukovima. Sjećanja otrgnuta zaboravu*. Zagreb: Plejada.

- Judt, Tony 2007. *Postwar. History of Europe since 1945*. London: Pimlico.
- Kovačević, Živorad 2007. *Amerika i raspad Jugoslavije*. Beograd: Fakultet političkih nauka – IP »Filip Višnjić«.
- Pirjevec, Jože 1995. *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter raspad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa.
- Radoš, Ivica 2005. *Tuđman izbliza*. Zagreb: Profil International.
- Young, John W. i Kent, John 2004. *International Relations Since 1945, A Global History*. Oxford: Oxford University Press.
- Zimmermann, Warren 1997. *Izvori jedne katastrofe*. Zagreb: Znanje – Globus.

Članci

- Jakovina, Tvrtko, Hrvatska izlazi u svijet, Hrvatska/Jugoslavija u svjetskoj politici 1945.-1991. U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću, Zbornik radova*. Zagreb: Matica hrvatska 2006, str. 337-388.
- Jakovina, Tvrtko, Between the Two Worlds – Croatia from 1991 to 2000; Croatia from 2000 to 2006 and onwards. U: *In-Between, A book on the Croatian coast, global processes, and how to live with them*, Venice Biennale 2006, str. 172-177, 180-193, 236-239; 172-177, 180-193.
- Jakovina, Tvrtko, Nekoliko raspada i jedna konferencija. U: Cupek Hamill, Mirjana 2008. *Konferencija o miru u Jugoslaviji i raspad jugoslaven-ske federacije (1991.-1992.)*, Zagreb: Leykam international (predgovor), str. 11-16.
- Jakovina, Tvrtko, Američki predsjednici i europski jugoistok u 20. i 21. stoljeću. U: Graubard, Stephen 2010. *Predsjednici, Povijest vladanja američkih predsjednika modernog doba*. Zagreb: TIM press (pogovor), str. 754-797.
- Kramer, Mark, Gorbachev and the Demise of East European Communism. U: *Reinterpreting the End of the Cold War. Issue, Interpretations, Periodizations* (ur. Pons, Silvio i Romero, Federico), London: Frank Cass 2005, str. 179-200.

Tvrtko Vuković

Čitljivost i nečitljivo

Ratno i stvarnosno pjesništvo u devedesetima: između kanona i *treša*

Otvorenost zatvorene knjige

U tekstu *Elipsa*, s kraja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, Jacques Derrida donosi ovu zagonetnu misao: »problem je pisanja mogao biti otvoren samo ako je knjiga zatvorena« (Derrida 2001: 371). Derrida tu uspostavlja dijalog s *Knjigom pitanja*, transžanrovskim djelom slavnog francuskog književnika Edmonda Jabès-a. U tom je dijalogu Derrida pokrenuo neka važna pitanja – pitanja važna kako za filozofiju tako i za književnost – koja se tiču odnosa između izvornosti i izvedenosti, autentičnosti i ponavljanja, smisla i značenja, bitka i bića, vidljivog i nevidljivog, kanona i nekanoniziranog i slično. O čemu je, dakle, riječ u Derridaovoj zagonetnoj rečenici i kakve to veze ima s pjesništvom devedesetih? – najprije ću to pokušati ukratko pojasniti. Pod zatvorenom knjigom Derrida podrazumijeva onu vrstu zadanosti – poput zadanosti Božjeg postojanja u teologiji ili zadanosti smisla književnog djela piščevom namjerom – čija je *izvornost* neprepoznatljiva bez učinka ponavljanja. To treba ovako razumjeti: Božja se prisutnost ostvaruje samo kao Božja odsutnost ponovljena u pismu Biblije, u riječima molitve ili u našim nesigurnim predodžbama o tome što Bog jest ili nije. Bog je zatvorena knjiga čija se neproničnost javlja u nepreglednoj bujici ponovljenih pisanja i mišljenja o toj neproničnosti. Isto tako, prisutnost smisla nekog književnog djela, neke dovršene i zatvorene knjige, ostvaruje se samo kao odsutnost tog istog smisla u kolopletu ponovljenih i počesto neusuglašenih čitanja. Smisao knjige je konačan, ali ta je konačnost vidljiva samo kao beskonačno dometanje novih čitanja te konačnosti. Takvim tipom argumentacije Derrida ne pokušava pokazati da izvornost ne postoji ili da ništa na ovom svijetu nema smisla. Upravo suprotno, on pokušava reći da je ideja o izvornosti, poput Božje izvornosti, itekako živa i djelatna, ali upozorava da je ona uvijek nužno izgrađena vlastitim ponavljanjem u prikazima i da je na taj način njezina izvornost odgođena, doslovno, neizvorna. Također, ideja smisla, poput smisla kakve knjige pjesama, u književnom polju može neprekidno i snažno izbijati, ali ona uvijek nužno izbija kao razdrtost umnoženih čitanja. Ideja smisla knji-

ge pjesama predložena je nizom svih postojećih i mogućih interpretacija koje, takoreći, ponavljaju njezinu nepredodivost.

Pjesništvo devedesetih, u skladu s izloženim pretpostavkama, razumijevam kao zadanost zatvorene knjige. Korice su sklopljene, sve je napisano, ništa tu ne manjka, doslovno: pjesničke knjige stoje na policama knjižara i knjižnica, ali istodobno one tvore nepregledno i nikada do kraja razumljivo mnoštvo. I paradoksalno, iako je riječ o zadanosti, o nekom broju pjesničkih knjiga koji je doslovno nepromjenjiv, pisanje poetike pjesništva devedesetih počinje od manjkavosti. Drugim riječima, samo pisanje poetike pjesništva devedesetih proizvodi manjak u nesagledivoj potpunosti pjesništva devedesetih – riječ je, dakako, o manjku poetičkog smisla – upravo zato da bi se manjak mogao nadoknaditi, da bi se toj nekoj *cjelovitosti* vratila potpunost. Pitanje je zašto uopće nekoj potpunosti, ako je potpuna, treba vratiti potpunost? Pitanje možda zvuči blesavo, ali je zapravo ozbiljno. Upravo zato što ni sama potpunost pjesništva devedesetih nije potpuna, nego je naknadni proizvod složenih mehanizama upisivanja, zakrivljanja, isključivanja, zaposjedanja, osvjetljavanja kojima se služe različite institucije književnog života. Okolišam jer mi je stalo pokazati kako činjenica da postoje pjesničke knjige još uvijek ne znači da postoji i pjesništvo. Pjesništvo devedesetih nisu pjesničke knjige nastale u devedesetima, nego je ono rezultat rada opisa, selekcije, distribucije, operacionalizacije književne povijesti i znanosti o književnosti – rezultat pisanja po tragovima što ih neke knjige ostavljaju za sobom. Pjesništvo devedesetih upravo je to dvosmjerno pisanje poetike pjesništva devedesetih, dvosmjerno jer u kulturnom polju proizvodi i ideju o njegovoj potpunosti ili estetskoj jedinstvenosti (postoji barem minimalna homogenost pjesništva devedesetih) i ideju o njegovoj manjkavosti (još uvijek ne postoji homogenost pjesništva devedesetih, ali će analitička potraga za njom ispraviti tu grešku).

Netko bi mogao reći pa to su općepoznate stvari. S jedne je strane *finoća* književnosti, pjesništva, a s druge su strane neprecizni mehanizmi njihova opisa, periodizacija, tipologizacija i slično. Međutim, ono što želim naglasiti jest da ne postoji *finoća* književnosti bez *grubih* rezova književne povijesti i znanosti o književnosti. To isto, polazeći doduše od drukčijih pretpostavki, tvrdi i američka teoretičarka Peggy Kamuf, u studiji *Podjela književnosti ili sveučilište u dekonstrukciji*, kada ističe da je književnost institucionalizirana kao podjela (Kamuf 1999). Ona time želi reći da ne postoji znanje, osim znanja koje je i samo literarno ili fikcionalno, o tome što je književnost ili zašto je nešto književnost. To je fikcionalno znanje, točnije, manjak pouzdanog znanja, napuklina koja iznutra podriva instituciju književnosti, ali, paradoksalno, instituciju književnosti istodobno drži na okupu. Zašto je neki tekst pjesma, a drugi bezvrijedna hrpa riječi, reći će nam književni povjesničar, kritičar ili teoretičar, ali su kriteriji na osnovi kojih se sudi također literarni, doslovno pjesnički. Prema Immanuelu Kantu, ali i Derridau, dakle prema misliocima na koje se Kamuf poziva, sud o ukusu nije odredbeni sud, ne postoje zadane kategorije na teme-

lju kojih se takav sud donosi, nego se kategorije moraju svaki put iznova doslovno izmišljati. Točnije: kategorije su konstruirana fikcionalna pretpostavka koja je u naše estetsko odlučivanje utisnuta ritualima, jezicima i institucijama složene književne komunikacije. Fikcionalizaciji u književnoj povijesti i znanosti o književnosti ubrzo ću se vratiti.

Fikcija književne povijesti

Ovaj poduži *detour* trebao mi je poslužiti da premostim jaz između ovog teksta i jednog mog rada koji je nastao prije točno deset godina. Rad je naslovljen *U pjesništvu više od njega samog*, a objavljen je kao pogovor panorami pjesništva devedesetih *Off-line*, koju sam sastavio za dvobroj 5–6 časopisa *Quorum* 2001. U tom sam tekstu, povodom rasprave o statusu pjesništva devedesetih u polju poslijeratnog hrvatskog pjesništva, postavio nekoliko teza koje se manje-više dotiču književne aksiologije i problema kanona. Pokušat ću sada te teze sažeti i pokazati zašto je pjesništvo devedesetih u tom smislu simptomatično. Pošao sam od toga da je u cijelosti pjesništvo devedesetih heteronomno polje bez ijednog stabilnog uporišta. To nije ni nova ni tako radikalna teza i ona se, na ovaj ili onaj način, povezuje sa svim poslijeratnim pjesničkim poetikama, a pojavila se već s oblikovanjem prve poslijeratne pjesničke poetike takozvanih krugovaša pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Međutim, pokušao sam pokazati kako postoje razlozi da se pjesništvo devedesetih u tom smislu promatra kao radikalna ilustracija te teze. Umnoženost i različitost brojnih pjesničkih autopoeitika ili pojedinačnih poetika u devedesetima je eksplodirala do te mjere da je u polju poslijeratnog hrvatskog pjesništva postalo posve nemoguće odrediti neko čvršće regulativno načelo na razini desetljeća.

To sam povezao s nekim društvenim i kulturnim pojavama koje je tematizirao francuski teoretičar Jean Baudrillard. Tome se, dakako, moglo pristupiti i drukčije. Prema Baudrillardovu shvaćanju linearna slika povijesti, pa i književne povijesti, sa svojim logičnim razvojem, gubi bitku s ubrzanim optjecajem događanja u suvremenim zapadnim tržišno orijentiranim i medijaliziranim društvima. Baudrillard ističe da je svaki (...) »događaj, preko poticaja razdvajanja i posvemašnja kolanja, sam za sebe oslobođen – svaka činjenica postaje atomska, nuklearna i slijedi svoju putanju u praznini« (2001: 212). Imajući to na umu, postavio sam tezu da se polje poslijeratnog hrvatskog pjesništva u devedesetima atomizira i ubrzano dijeli tako da ne stiže dohvatiti svoju poetičku referenciju. Evo šture ilustracije. U spomenutoj panorami *Off-line* donio sam pregled pjesničkih radova osamdeset i jednog autora. Svi su se oni pojavili prvom knjigom pjesama devedesetih. Iako sam želio izraditi cjelovit pregled, siguran sam da podosta pjesnika, iz ovih ili onih razloga, nisam uvrstio u knjigu. Pored toga, devedesetih svoje ponajbolje zbirke pjesama pišu pjesnici koji su se javili osamdesetih. Nadalje, ratna su događanja potaknula cijeli niz pjesnika, ali i onih koji se tako ne legitimiraju, na pisanje ratne i rodoljubne

poezije. Usto, stariji, etablirani pjesnici svih generacija nastavljaju vrlo živo pisati i objavljivati. To gomilanje raznorodnih pjesničkih pojava, slijedeći i tu Baudrillarda, tvrdio sam, usporava tijek književne povijesti do točke njezine potpune inertnosti i bezlične neprepoznatljivosti u smislu nekakve razumne projekcije u budućnosti. Evo nekoliko Baudrillardovih misli kao potvrda tome: »Događaji slijede jedni druge i iščezavaju u ravnodušnosti« (2001: 213). (...) »Stječe se dojam da se događaji sami požuruju, da nepredvidljivo skreću prema točki bijega – rubnoj praznini medija.« Događaji (...) »se žure osigurati svoj zaborav (...) i (...) ne ostavljaju nimalo prostora za tumačenje, izuzev za sva odjednom, na osnovi čega izmiču svakoj želji za smislom i teškoj privlačnosti neprekinute povijesti (...) U tim uvjetima, takvi unatoč svemu ipak brojni događaji proizvode neki čudan dojam već-dogodeog, unatragnog odvijanja koje nipošto ne započinje neku značajnu budućnost« (227).

Moja je konačna pretpostavka, postavljena uz pomoć Baudrillarda, bila, dakle, ova: pjesništvo devedesetih preplavljuje događaji koji napuštaju svoje vrijeme i od njega čine praznu sadašnjost gdje se informacije o autopoetikama pojavljuju, smjenjuju, gomilaju i iščezavaju izvan obzora njihova tumačenja i usustavljivanja. U konačnici, želio sam reći da pjesništvo devedesetih ukazuje na onu problematičnost institucije književnosti na koju je upozorila Kamuf. Pjesništvo devedesetih troši zapravo sve moguće i postojeće kulturne i književne, ali i medijske i ekonomske resurse i tako, utkivajući se u tu neiscrpivu mrežu jezika, instituciji književne povijesti i sustavu znanosti o književnosti oduzima moć da ga u potpunosti nadziru. Time, dakako, nisam htio reći da su institucije i sustavi neučinkoviti ili poraženi, ali sam želio naglasiti da će zasigurno morati prekinuti s uvriježenim oblicima oblikovanja i klasificiranja svoga predmeta te da će morati napustiti dosadašnji obzor razumijevanja književnih pojava, u ovom slučaju pjesništva.

To se, dakako, nije dogodilo. Problem sam ovdje pokušao ukratko izložiti upravo zato što su se posljednjih godina javila analitička čitanja pjesništva devedesetih koja su slijedila tradicionalnu podjelu pjesničkih poetika prema načelu desetljeća, a potom su u okviru pjesničke poetike desetljeća ponudila modele u koje su raspoređene umnožene i nepomirljive pjesničke različitosti. Nije mi cilj ulaziti u polemiku s tim čitanjima, ali se moram vratiti tezi o fikcionalizaciji kao prešućenoj strategiji u području književne povijesti i znanosti o književnosti. Problem ću načelno, pojednostavljeno i vrlo šturo predstaviti, a u njegovoj su pozadini brojne studije poput: *Povijest ili književnost* (1979) Rolanda Barthesa, *Povijest seksualnosti* (1982–1988) Michela Foucaulta, *Metapovijest* (1975) Hydena Whitea, *Povijest i kritika* (1985) Dominica La Capre, *Pisanje povijesti* (1988) Michela de Certeaua, *Izvan književnosti* (1990) Tonya Bennetta, *Je li povijest književnosti moguća* (1993) Davida Perkinsa, *Strano tijelo pri/povijesti* (2000) Vladimira Bitija. U njihovim čitanjima prevladava mišljenje da se književna povijest i znanost o književnosti, ustrajući na objektivnom prikazu vlastitog predmeta, nipošto ne uspijevaju otrgnuti utjecaju subjektivizma,

tako pogubnog za znanstvenu vjerodostojnost. S jedne strane, književno-povijesni događaj nije konačan i nepromjenjiv, nego je retoričan, dakle, fluidan, a usto, nužno je posredovan, doslovno oblikovan, retoričkim alatom iz interpretativne sadašnjosti. S druge strane, književnog povjesničara u mrežu subjektivnih odluka najprije hvata sama nedohvatljivost retorike predmeta koja se premješta u retoriku metodologije, a potom i mnogobrojne složene kontekstualne prilike poput odgoja, spola, političkog opredjeljenja, dobi, materijalnog ili bračnog statusa, kulturne tradicije, znanstvenog habitusa i kontakata u znanstvenoj zajednici, zdravlja i slično. Drugim riječima, književna historiografija postaje isuviše *književna* da bi mogla polagati pravo na znanstvenu istinu predmeta, a predmet opet, zbog svoga retoričkog ustroja, onemogućuje neodgođeno ili *nezagađeno* pristupanje svojoj istini. Pitanje koje se u tom smislu nameće jest: treba li književni povjesničar sada, kada je napokon oslobođen jarma apsolutne istine i opijen besmisлом, ili učenije rečeno, kontingentnošću pojava koje proučava, odustati od *prave* znanosti i prepustiti se orgijastičkom čačkanju i čupkanju predmeta iz bilo kojeg smjera i mjesta i s bilo kojim instrumentima. Kao odgovor može poslužiti Barthesov iskaz: »Ovde je prvo objektivno pravilo: objaviti sistem čitanja, jer neutralnog sistema nema« (1979: 132). Ili kao što tvrdi La Capra: »Humanistička disciplina ostaje živom u mjeri u kojoj omogućuje uključivanje gledišta koja postavljaju temeljna pitanja njezinu vlastitu gledištu« (1985: 142). To, dakle, uopće ne znači da je mogućnost spoznaje istine predmeta dokinuta jer je predmet doslovno neistinit, fikcionaliziran, i jer više nitko na istinu ne polaže pravo zato što su metode i tehnike čitanja proizvoljne, izravnije rečeno, nedostatne. Upravo suprotno, ideju o istini predmeta treba ostaviti bezdano otvorenom upravo zato da bi se u procesu analitičkog rada koji toj istini teži mogle dovesti u pitanje sve one institucije književne povijesti i strategije znanosti o književnosti koje svoj predmet petrificiraju i mitologiziraju, a sebe, metaforički rečeno, posvećuju svetom vodom neupitnosti i kade kadilom vječnosti.

Prema mome mišljenju, s obzirom na dosad rečeno, pjesništvo devedesetih idealan je poligon da se naša znanost o književnosti i književna povijest suoče s nekim temeljnim i drugdje već poodavno artikuliranim problemima. Umjesto toga, neki analitičari pjesništva devedesetih napadno okamenjuju postojeće stanje držeći ga zdravim razumom. Pritom ne uviđaju u kojoj je mjeri taj *zdrav razum* utkan u *ludilo* analitičke restriktivnosti, institucionalne moći, nepotističke kritike ili fetišizacije bilo predmeta, bilo znanstvene i kritičke metode. Kada se neki od tih tekstova pomnije pročitaju, stječe se dojam da je jedini njihov cilj dosegnuti što je moguće veći stupanj vlastite vidljivosti te čitljivosti i jasnoće predmeta, nakon čega više neće biti potrebno postavljati zakučasta pitanja o tome: tko govori i s kojim legitimacijama, koje su posljedice takva govora za predmet i za taj tip govora, u kojim okolnostima to što se govori nastaje i tko je sve nadležan za ovjeravanje izgovorenog. Reduciranje složenosti predmeta na razinu modelske, periodizacijske, ideološke ili nekakve

druge čitljivosti u ovom slučaju dovodi do redukcije same metode na nerizičnu nezapitanost. Tako se proces analize zauzdava ovjerenim i osiguranim metodološkim praksama, što se u konačnici svodi na čuvanje ukorijenjenih ideja, očiglednih istina i udobnih položaja. Zbog toga se želim posvetiti oblicima čitljivosti kojima pjesništvo devedesetih, uslijed specifičnih ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih okolnosti naginje ili u njih pristiže. Pokušat ću na koncu, tematizirajući čitljivost pjesništva devedesetih, nešto reći i o potencijalu nečitljivog kako u književnosti tako i u znanosti o književnosti.

Čitljivost

Najprije moram pojasniti što uopće mislim pod pojmom čitljivosti. Pritom ću se, barem za početak, poslužiti tekstovima o politici estetike i politici književnosti francuskog teoretičara Jacquesa Rancièrea. U svojim brojnim radovima Rancièr postavlja tezu da u osamnaestom stoljeću dolazi do radikalnog zaokreta u načinu promišljanja umjetnosti (Rancièr 2004, 2004a, 2004b, 2007).

Ukratko i pojednostavljeno govoreći, Rancièr razlikuje tri režima shvaćanja umjetnosti. U okviru etičkog režima, koji se veže za starogrčku kulturu, umjetnost je bila vrednovana prema stupnju društvene iskoristivosti. Tom režimu Rancièr pripisuje Platonovo ocrnjivanje simulakruma slikarstva ili lirike. Kao što je uvriježeno misliti, Platon time ne zauzdava umjetnost jarmom politike. Razlika između umjetnosti i politike za Platona nema nikakva smisla jer prema njemu ne postoji umjetnost, nego samo različiti načini činjenja i pravljenja slika. Tu je važno znati na koji način neka slika dotiče etos pojedinca ili zajednice, a ne je li ta slika umjetnost ili nije.

U okviru reprezentacijskog režima, koji se javlja već s Aristotelovom kritikom Platonova shvaćanja umjetnosti, dolazi do oslobađanja umjetnosti od morala, religije i društvenih kriterija. Umjetnost se tu, uz pomoć poetičkog pojma mimezisa, odvaja od drugih tehnika i modela proizvodnje tako što se uspostavlja čitav niz aksioma koji definiraju pravu umjetničku formu. Mimezis, prema Rancièreu, nije umjetnički postupak zasnovan na ideji sličnosti, nego je mimezis režim koji umjetnost čini vidljivom kao poseban način činjenja i djelovanja u društvu. Mimezis znači stvarnost izručiti nekome na pravi način, točnije, uskladiti poetička pravila i jezično djelovanje tako da se ne dopusti brkanje znanja i neznanja, identiteta i neidentiteta, namjere i slučaja, ukusa i neukusa, logosa i patosa i slično. Ono što je izrečeno mora se poklapati s onim što se pod tim razumijeva. Mimezis, na koncu, organizira umjetničko djelovanje tako da su neke teme uzvišene, a druge nisu, da su činovi mjerodavniji od ljudi koji ih čine, da se priči uvijek daje prednost pred opisom, a to je, prema Rancièreu, u skladu s hijerarhijskom organizacijom zajednice u kojoj su krajnosti odvojene i nepomiješane. Prema Aristotelu pjesma koja povezuje radnje nadmoćna je

povijesti koja prepričava niz događaja. To je, tvrdi Rancière, slično nadmoći ljudi koji aktivno sudjeluju u svijetu političkog djelovanja nad onima koji su ograničeni na svijet života i obično preživljavanje.

Estetički se režim pak razlikuje od prethodna dva po tome što se esencija umjetnosti više ne može odrediti ni prema jednom pragmatičnom kriteriju: ni prema stupnju društvene iskoristivosti ni prema različitosti modela ili tehnika društvene proizvodnje. Umjetnička modernost, od romantizma dakle naovamo, prekida s ropstvom prikazivanja jer se više ne može svesti na neko sredstvo izražavanja koje je u službi njoj izvanjskog, zbiljskog referenta. Tu dolazi do potpune autonomije umjetničkog jezika: umjetnost se bavi vlastitom materijalnošću, a ne više materijalnošću svijeta. Umjetnost prestaje biti čitljiva na pozadini stvarnosti, a postaje čitljiva na pozadini vlastita raskidanja sa stvarnošću. Rancière zaključuje da je i ta estetska čistoća umjetnosti politična jer omogućuje novu raspodjelu odnosa između uzvišenih i nedostojnih tema, priče i opisa, komunikativne i nekomunikativne upotrebe jezika i slično. Drugim riječima, u estetičkom režimu dolazi do razgradnje poetske hijerarhije: kralj više ne mora govoriti kao kralj, ne postoji granica između lijepih i ružnih tema, a opis može preuzeti prevlast nad pričom. To je pak, prema Rancièreu, u skladu s rastućom dehijerarhizacijom modernoga društva i kulture. Estetski se režim tako temelji na potpunoj dehijerarhizaciji stilova i uopće na brisanju granica između svih mogućih krajnosti. Rezultat je, dakako, najlakše vidjeti u povijesnim avangardama.

U knjizi *Estetičko nesvjesno* Rancière polazi od pretpostavke da se estetičko iskustvo, kao konfiguracija novog načina promišljanja umjetnosti, podudara s pojavom ideje nesvjesnog, najprije u filozofiji, a potom i u psihoanalizi. Prema njemu, upravo estetički režim omogućuje da se oblikuje i da postane vidljiv odnos misli i nemislivog, čitljivog i nečitljivog, odnos svjesnog i nesvjesnog kakav sa svojom teorijom zastupa Sigmund Freud. Već se Kantova estetička teorija, oslonjena o koncept sublimnog, zasniva na pretpostavci o razumu koji u sebe uključuje nerazumljivo. Rancière tako uzima dva klasicistička primjera dramatizacije i problematizacije priče o Edipu, Pierrea Corneillea i Voltairea, kako bi pokazao da je u okviru reprezentacijskog režima umjetnosti upravo neizbježna korekcija Sofoklove drame. Klasični dramatičari smatraju da Edipova sudbina pokazuje čudovišnu sklonost prema razaranju hijerarhije govora i neizgovorivog. Drugim riječima, s Edipom nije problem u tome što zgrožava nepoćudnim temama incesta i ocubojstva, nego što narušava reprezentacijski sustav umjetničkih pravila. Edip je u klasično doba zazoran junak jer je njegovo svjesno djelovanje obilježeno nesvjesnim. Edipovo znanje uključuje neznanje – tu su znanje i neznanje združeni na način koji reprezentacijski režim umjetnosti ne može obuzdati.

Edip je junak estetičkog režima umjetnosti jer je on i onaj koji zna i onaj koji ne zna, aktivan je i pasivan, svjestan i nesvjestan istodobno. Ono što je Rancièreu tu važno pokazati jest da u estetičkom režimu paradoksalna politika jedinstva različitosti definira ono što se naziva pravom

umjetnošću. Estetička revolucija tako u polju umjetnosti otvara procjep u koji se uvlači ideja o misli koja ne misli. Još radikalnije, ta nemisao omogućuje i održava svaku drugu misao. Kada je o književnosti riječ, estetička revolucija pokreće proturječnu ideju pisanja koja više nije odraz žive riječi i čovjeka, nego je takoreći odraz vlastite nedostatnosti kada je o odražavanju riječ, odraz vlastite impersonalnosti i nesvjesnog kao uvjeta žive riječi i čovjeka. Upravo se zato Freud poziva na ona književna djela, poput Hoffmannove novele *Pješčani čovjek*, koja su već zauzela tu neprikazivu domenu nemislećih misli.

Imajući Rancièereove teze na pameti, pojam čitljivost koristim kao onaj program mišljenja o književnosti, onu politiku književnosti koja ne dopušta da se u umjetnički prikaz uvuče nečitljivo, nesvjesna misao koja ne misli. Čitljivost zapravo razumijevam kao estetičku politiku koja spreže književnost i druge društvene prakse tako da se one međusobno, postavljajući granice, potvrđuju i podupiru, a da se ni na koji način ne osporavaju. Moja je teza da se uslijed smjene društvene, ekonomske i kulturne paradigme u pjesništvu devedesetih afirmira nekoliko oblika čitljivosti. Ti oblici čitljivosti imaju veze s promjenom funkcioniranja kulturnog tržišta, ali i s nasilno i bolno promijenjenim povijesnim prilikama.

Ratno pjesništvo

Početak i sve do konca devedesetih nastaje pjesništvo kojem je izravan povod Domovinski rat. Nazivat ću ga ratnim pjesništvom jer su mu rat, posljedice rata i osjećaji koje rat potiče tema i osnovna motivacija. Moram odmah napomenuti da, iako je riječ o pozamašnom i rekao bih zbog više razloga zanimljivom korpusu, njegovo sustavnije proučavanje zasad izostaje. Prema mojem mišljenju, najpregledniji rad o tome još uvijek je nedovršen i u rukopisu je, a izradile su ga dvije studentice koje su pohađale moje seminare iz pjesništva, Sanja Peršić i Lucijana Pendo. Već i sama činjenica da se o tome dijelu pjesničke produkcije devedesetih u domaćoj znanosti o književnosti govori rijetko ili se uopće ne govori ukazuje na to da je riječ o pojavi koja je više izgređ ili slučaj, a ne pravilo u polju suvremenog hrvatskog pjesništva. Zanimljivo je da, na primjer, Pavao Pavličić, u svojoj *Maloj tipologiji moderne hrvatske lirike*, pišući o pjesništvu devedesetih, ratno pjesništvo samo spominje, ali ga u okviru tipologije ne analizira. Drugim riječima, ratno pjesništvo Pavličić ne smatra *pravim* pjesništvom (2008). Na sličan način problemu pristupa i Sanjin Sorel u studiji o pjesništvu devedesetih *Pjesništvo devedesetih (muke periodizacije)*. On, naime, napominje da je ratno pjesništvo svojevrсни ideološki procjep u kontinuitetu suvremenih pjesničkih poetika. Zbog toga ni u njegovoj shemi periodizacijskih modela za ratno pjesništvo nema mjesta (2006). Tome ću se kastriranju ratnog pjesništva iz institucije književnosti još vratiti.

Ovdje, pak, zastupam stav da se ratnim pjesništvom, bilo ono zamišljeno kao visoka književnost ili ne, uspostavlja čitljivost koja je u složenom

odnosu prema čitljivosti kakva se obično danas pripisuje uracima popularne kulture. Usto, mislim da je to simptom stanja većeg dijela pjesništva u devedesetima. Istodobno, upravo s ratnim pjesništvom, tvrdim, suvremeno hrvatsko pjesništvo počinje iznova tražiti svoju čitljivost. Nakon četiri desetljeća modernističkog raskidanja s idejom reprezentacije, raskidanja s društvom, politikom i poviješću, nakon četiri desetljeća afirmacije onoga što Rancière naziva nečitljivom misli koja ne misli, pjesništvo se, barem jednim dijelom, vraća idejama etosa i mimezisa. U tom smislu, dakle, ratno pjesništvo potiče problematizaciju odnosa visoke i popularne književnosti i kulture. No prije negoli nastavim, želim ukratko predstaviti korpus o kojem govorim.

Ratno je pjesništvo poput cjelokupnog pjesništva devedesetih izuzetno heteronomno. Ono nastaje u tijeku i nakon Domovinskog rata. U prvoj polovini devedesetih u više je važnih književnih časopisa, poput *Zrcala*, *Republike*, *Quoruma* i *Dometa*, velik prostor posvećen ratnom pjesništvu. Također, u to vrijeme nastaju i prve antologije i pregledi ratnog pjesništva kao što je *Najljepša moja* (Briznej 1992), *Nad zgarištima zvijezde* (Rosandić 1993), *Haiku iz rata* (Čekolj 1995) i vrlo vjerojatno najpoznatija knjiga toga tipa *U ovom strašnom času* (Sanader, Stamać 1994). Nešto poslije, 1998, objavljena je knjiga hrvatskog rodoljubnog pjesništva *Mila si nam ti jedina* u koju su uvrštene i neke ratne pjesme (Bratulić i dr. 1998). Samostalne zbirke ratnih pjesama objavljuju se također u prvim godinama rata, tako da već 1991. nastaje po mnogima najbolja takva knjiga *Put u dalj* Zvonimira Mrkonjića. Heteronomnosti ratnog pjesništva pridonosi činjenica da ga pišu i već kanonizirani autori, i oni koji se kanonizaciji tek nadaju, ali i oni koji od institucije književnosti ne očekuju nikakav oblik potvrde. Zaključno, ratno pjesništvo piše osamdesetak već priznatih pisaca, a barem je jednak broj onih, ako ne i veći, koji su kao pisci nepriznati.

Moje je mišljenje, dakle, da ratno pjesništvo, u onom smislu u kojem te pojmove tumači Rancière, pjesništvo približava etičkoj i reprezentativskoj književnoj politici. Neovisno o tome je li riječ o pjesmama koje potiču na rat, koje se protive ratu ili koje, iz intimističke perspektive, govore o ratnim stradavanjima, smrti, nepravdi i strahu kao posljedicama rata i slično, sve one preuzimaju na sebe društvenu ulogu artikulacije i oblikovanja onoga što Simone Fatherstone, britanski analitičar ratnog pjesništva, naziva *kulturom ratnog doba* (1995). Ratno pjesništvo prestaje biti samo pjesništvom u modernističkom smislu, prestaje, dakle, biti nečitljivo i u sebi otvarati nečitljivost, ono što je Lyotard jednom prilikom nazvao neprikazivo u samom prikazivanju, i postaje svojevrsnim medijem rata. Ratno pjesništvo, barem jednim dijelom i kratkotrajno, prekida s politikom isključivanja književnosti iz društva i vraća se politici njezina izravnog uključivanja u društvo. Koliko god to svetogrдно zvučalo, ona to čini na isti način na koji to čini, primjerice, govor političara. Uzmimo jedan očigledan primjer. U sonetu *Hrvatski sonet* Milivoja Slavičeka iz 1991. prvi katren ide ovako: »Van iz muzeja vječne hrvatske zastave ratne / Na ulice, na polja, na naše rijeke, naše more! / Sad il više nikad – sve nam je uči-

niti da se drznik satire / da se jednom zauvijek povijesne naše oslobodimo more!« (1991: 34–35). U pozivu na obranu domovine od 5. listopada 1991. prvi hrvatski predsjednik Franjo Tuđman na isti način kao što se to artikulira u pjesmi ukazuje na prijetnju i poziva na opću mobilizaciju.¹

Takva politika pjesništva, u određenom smislu, poništava granicu između umjetničkih i neumjetničkih prikazivačkih praksi, dakle, poništava osnovni uvjet modernističkog pjesništva: krajnji društveni eskapizam i upućenost na vlastite svjetotvorne modele. Pjesnike ratnog pjesništva Platon ne bi istjerao iz Države jer su oni u tom času gradili, zastupali i prikazivali etos zajednice i većine pojedinaca koji tu zajednicu čine. S tim u vezi čini mi se posve razložnim postaviti jedno naizgled banalno pitanje: zašto je od svih književnih rodova baš pjesništvo odigralo tu etičku ulogu? Odgovor bi mogao biti jednako banalan: za napisati pjesmu je, u najtežem slučaju, dovoljna jedna noć, a za roman ili dramu treba nešto više vremena. No, iznenađuju silina i ustrajnost proizvodnje ratnog pjesništva, za što se, u ponuđenom odgovoru, ne može naći opravdanje. Meni se čini da ratno pjesništvo potvrđuje raširenu kulturnu predrasudu o shvaćanju samoga roda: pjesništvo dotiče istinu života na neposredan način. To potvrđuju i riječi Dragutina Rosandića, priređivača zbirke ratnog pjesništva *Nad zgarištima zvijezde*. On smatra da će se na temelju pjesama moći »rekonstruirati stvarna zbivanja (životna zbilja)« (1993: 6).

Međutim, paradoksalno je što ratno pjesništvo i dalje želi ostati pjesništvo, ono se odbija izjednačiti sa zbiljom. Ako ratno pjesništvo na jednoj strani poništava granicu između književnosti i stvarnosti, na drugoj to poništavanje osjeća kao prijetnju, pa zato, opet, tu granicu iznova uspostavlja. Ratno pjesništvo, u tom smislu, postaje reprezentacijsko, imajući u vidu način na koji Rancière koristi taj pojam. Ono se od drugih društvenih praksi, napose jezičnih, odvaja tako što slijedi manje-više uhdana pravila institucije književnosti. Premda je osnovna poruka spomenutih iskaza, Slavičekova i Tuđmanova, gotovo ista, nitko Tuđmanov govor neće proglasiti pjesmom, premda bi neki Slavičekovu pjesmu mogli proglasiti političkim iskazom. No, prema mome mišljenju, važnije je to što ratno pjesništvo nastoji da se u konačnici izrečeno preklopi s mišljenim, da u odnos jezika i referenta ne uđe nečitljivo, misao koja ne misli. Ono želi biti čitljivo kao sadržaj i kao forma, dok je u modernizmu sama forma sugerirala dvostruku nečitljivost: nečitljivost za većinu publike i nečitljivost kao temeljni odnos jezika i stvarnosti. Čak i kada je riječ o najhermetičnijim, iskazno složenim uracima ratnog pjesništva, veza između jezika i referenta u konačnici mora biti jednoznačna. Riječ je naprosto o ratu. Pjesma referira na točno određenu stvarnost i tu nema dileme.

S ratnim pjesništvom u devedesetima nisu, dakle, nastupile važne promjene u načinu oblikovanja pjesničkog jezika, nego se naprosto promijenila pjesnička politika. Pjesništvo iz dvostruke modernističke nečitljivo-

1 Snimka govora može se naći na YouTubeu: www.youtube.com/watch?v=K17BtCjY14Q [17. 2. 2012]

sti prelazi u dvostruku čitljivost. Ono se ponovno oblikuje tako kao da je sposobno čitati stvarnost, a ne kao da gradi vlastitu stvarnost, kao da ga se može čitati, kao da je ono što govori izravno spojeno s onim čemu je taj govor upućen. Pojednostavljeno govoreći, ono što se u modernizmu nije smatralo politikom pjesme, u ratnom pjesništvu postaje pjesničkom politikom. Nešto je od toga u skladu, ranije sam to natuknuo, s funkcioniranjem popularne književnosti i kulture. Čini mi se da u slučaju ratnog pjesništva, ali i pjesništva devedesetih općenito, odnos visokog i popularnog postaje kompliciraniji nego prije. Tome ću zato posvetiti djelić pažnje.

Nedvojbeno je da se u okviru korpusa ratnog pjesništva, iako, ponavljam, njegov sustavni opis ne postoji, jasno razlikuju uraci koji po nekim svojim odlikama pripadaju visokoj književnosti i oni koji se u visoku književnost ne mogu ubrojiti. Zanimljivo je primijetiti da etablirani književni časopisi s početka devedesetih uglavnom u svoj prostor ne puštaju nekanonizirane autore ratnog pjesništva. Evo jedne pjesme koja je ušla u već spominjani pregled ratnog pjesništva *Nad zgarištima zvijezde. Molitva za poginule hrvatske ratnike*, napisala Ljubica Kolarić-Dumić: »Bili ste prvo cvijeće, / Koje je Hrvatska Zemlja / U zagrljaj primila. Vaše je ime ostalo / Na usnama uplakane majke, / Na raširenim rukama Domovine. / Spomenici Vaši / Naši svjedoci će biti / Kako se ginulo za slobodu. / Neka Vam Gospodin bude milostiv / I neka vas nagradi« (1993: 89). Općenito govoreći, moglo bi se reći da pjesme poput ove nitko tko se pjesništvom bavi iole ozbiljno ne drži pjesništvom. Pitanje je, naravno, zašto neka druga pjesma koja govori o smrti u ratu, o smrti kao bolnoj, ali nužnoj žrtvi za pravedan cilj, o pamćenju i poštivanju te žrtve, o roditeljskoj tuzi i o samilosnom Bogu ulazi u korpus visoke književnosti. Razvidno je da je u ovoj pjesmi riječ o jednom tipu očigledne jednoznačnosti ili očigledne očiglednosti: pjesnički je jezik isuviše konvencionaliziran, motivi su istrošeni, riječi ispisane velikim početnim slovom još više pojačavaju dojam ionako zajamčene neupitnosti. Iako je i tu iskorišten metaforički potencijal jezika, to što je u pjesmi rečeno poklapa se s mišljenim. Poruke su jasne i ne zavode na krivi trag. Čitatelj se tu nalazi u situaciji u kojoj se nalazi netko tko gleda klišeiziranu dirljivu scenu u nekoj sapunici. Tema je komplicirana, ali je izvedba pojednostavljena. Tekst ne pruža spoznajni otpor ili ne potiče kritičku svijest, mislim da bi to mogla biti teza zastupnika visoke modernističke umjetnosti kao sile otpora svakom obliku zdravog razuma i očiglednosti. No, u slučaju nekih posve istančanih ostvarenja ratnog pjesništva može se također zaključiti da je poruka očigledna. Referent je smrt, tuga, patnja ili svetost žrtve, ali je izvedba složena. Potiče li ta složenost izvedbe kritičku svijest, nije posve jasno, ali je jasno da je složenost izvedbe, što se, dakle, veže uz visoku književnost, u suprotnosti s politikom ratnog pjesništva: oblikovanje i zastupanje etosa pojedinaca i zajednice, jednosmjernan odnos iskazanog i mišljenog, jednostavnije rečeno, s politikom pjesništva da više ne bude samo pjesništvo. Ono što želim istaknuti jest činjenica da ratno pjesništvo unutar sebe komplicira odnos visokog i niskog upravo zato što je politika tog pjesništva u pravilu čitljivost i vidljivost: čitljivost re-

ferenta i vidljivost pjesme kao specijaliziranog umjetničkog iskaza usklađenog s određenom materijalnom stvarnošću.

Stvarnosno pjesništvo

Ta usklađenost pjesništva sa stvarnošću u ratnom pjesništvu nešto je što se krajem devedesetih ili, točnije je kazati, na prijelazu tisućljeća javlja kao pjesnički program ili čak moguća poetika. Upravo taj tip pjesničkog izraza, nazvan stvarnosnim pjesništvom, jasnije upućuje na probleme o kojima sam malo prije govorio. Dopustite mi da opet, prije njihove artikulacije, predstavim spomenuti dio korpusa.

Najistaknutiji predstavnici stvarnosnog pjesništva su Tatjana Gromača (*Nešto nije u redu?*), Rade Jarak (*Demon u pari kupaonice*), Drago Glamuzina (*Mesari*), Krešimir Pintarić (*Divovski koraci*), a njima se može pribrojiti u osamdesetim godinama prošlog stoljeća afirmirani Simo Mraović (*Između usana*; ciklus *Lui, Laku noć Garbo*). Središnje su značajke njihova pisma na razini izraza: kolokvijalnost, komunikativnost, dijalogičnost, eliptičnost, ekonomičnost, upotreba žargonizama, vulgarizama, konektora, govorne fraze i slično. Na tematsko-motivskoj razini riječ je o bilježenju svakodnevice, bilo da je riječ o intimi ili javnim događanjima: ljubav, brak, izvanbračna veza, seksualnost, posao, dokolica, socijala, međuljudski odnosi u najširem smislu, politika i tako dalje. Evo jedne kraće stvarnosne pjesme koja to ilustrira. Pjesmu je napisala Tatjana Gromača, a naslov je *Cura koja je sjebana*: »Odlazi ujutro, vraća se nešto prije TV dnevnika. / Zapadno radno vrijeme. / Dugačak crni kaput, siva svjetlost na njenom licu. / Kosa zatakuta iza uha. / U njenom sandučiću nema ničeg / osim reklama za besplatnu dostavu pizze / i računa za vodu i grijanje. / Otključava vrata, baca stvari na pod. / Umiva se i dok se briše mekim fro-tirom / dugo gleda svoje lice u ogledalu. / Oblači staru isfucanu trenirku i sjeda pred TV. / Podgrijava jelo od jučer. / Gleda kroz prozor, pere zube. / Napokon odlazi spavati« (2000: 89).

I iz ovog je primjera razvidno da se stvarnosno pjesništvo temelji na posebnom obliku realizma. Ono je gotovo redovito narativno, a svoju građu doslovno pretače kao priču koristeći sve prednosti pripovjednog žanra, poput zapleta i opisa. U tom se smislu približava prozi čiji smjer diktira skupina pisaca okupljena oko FAK-a, koji su svoj *alternativni* kulturni položaj izborili izgradnjom neformalne udruge te ga učvršćivali jakim medijskom kampanjom.

Takvo je stanje stvari u uskoj vezi s u nas tada tek uspostavljenim kulturnim tržištem. Književnost u cijelosti, a potom i pjesništvo, počinje se sve tješnje povoditi načelima konzumerističke žudnje. Ako želi preživjeti, pjesništvo si na neki način, u kulturnom polju, mora priskrbiti i ekonomsku čitljivost, drugim riječima, u određenom smislu ono mora postati trošivo. Svjedoci smo da se danas čak i posve neprobavljivim umjetničkim djelima, povratno, medijskim i reklamnim osnaživanjem, može priskrbi-

ti prohodnost. U tom slučaju, čitljivost umjetnosti osigurava izvanjšteno referencijalno mjesto smisla: npr. javno eksponiran lik autora, pohvalna kritika uvaženog kritičara ili institucija nagrade. Stvarnosno pjesništvo, na određeni način, u pjesništvo ugrađuje denotativnost, što je, tvrdim, u skladu s Rancièreovim shvaćanjem reprezentacijskog, a rekao bih i etičkog režima umjetnosti. Pjesništvo želi ostati pjesništvom, ali ne želi više kao prije zamućivati odnos jezika i zbilje, ne želi čitatelja, zapravo konzumenta, nepotrebno odvlačiti od privlačnosti lake probavljivosti i pitkosti. Stvarnosno se pjesništvo tako svojom politikom, tvrdim, prilagođava funkcioniranju kulturnog tržišta koje, doduše, lako usisava i najsloženija umjetnička djela, ali mu u načelu pretjerana konotativnost manje odgovara od denotativnosti i jasnoće.

Ovdje ne tvrdim da je stvarnosno pjesništvo čitano. Poput ratnog pjesništva i stvarnosno pjesništvo, s obzirom na stupanj popularnosti, zadržava rubni kulturalni status. Međutim, stvarnosno pjesništvo, kao i ratno, odbija politiku ekskluzivizma modernističke lirike, politiku nesvjesnog koja će zamutiti odnos jezika i smisla. Namjerno pojednostavljujem stvar. Želimo li nešto lako i brzo *konzimirati*, to nam mora biti ponajprije brzo razumljivo i lako dostupno. I upravo je zbog toga stvarnosno pjesništvo još više stvarnosno. Dakle, ne samo zato što je njegovo referentno polje u svakodnevlju, što odustaje od autorefleksije i zamućivanja smisla jezikom, što njegov protagonist ne razgovara s oblacima i gusjenicama nego zato što njegova politika odgovara politici suvremenoga kulturnog tržišta. U tom se smislu može govoriti o približavanju stvarnosnog pjesništva popularnoj književnosti i kulturi.

Ponavljam, ne tvrdim da stvarnosno pjesništvo ima važan ili čak povlašten medijski tretman poput prevladavajućih popularnih umjetničkih formi – npr. američkoga srednjostrujaškog filma, pop-glazbe, TV-spotova, videoigara, pa i trivijalne književnosti. To bi doista bilo izvrtanje stvarnog stanja stvari. Međutim, kao što sam već kazao, stvarnosno pjesništvo mijenja književnu politiku, pa se, unatoč nepopularnosti svojstvenoj pjesništvu uopće, jednim dijelom doista oslanja o tekstualne strategije popularne književnosti. Pozvat ću se ovdje na knjigu britanskog teoretičara Antonya Easthopea *Književnost u kulturalnim studijima*, točnije, na poglavlje *Visoka kultura/popularna kultura: Srce tame i Tarzan među majmunima*. Prema Easthopeu tekst popularne kulture naspram teksta visoke kulture odnosi se kao konkretnost naspram apstraktnosti, vizualnost naspram verbalnosti, radnja naspram refleksije, značenjska jasnoća naspram složenosti i slično. To pridonosi njegovu doslovnom, a ne prenesenom čitanju. Denotacijsko čitanje – naspram konotacijskog na koje nukaju tekstovi visoke kulture – polučuje specifičnu ugodu koja je suprotna napornome mišljenju i suočavanju s problemima. Rečenu hipotezu Easthope izvodi čitanjem vizualne prirode popularnog diskurza. Uvođenjem u pravu distinkciju koju Freud uspostavlja između reprezentacije svjesnog i nesvjesnog te Pierceove analize ikoničnih znakova autor dolazi do zaključka da se vizualno prikazivanje (...) »okreće od kritičkog prosuđiva-

nja i dopušta želji da prijeđe preko proturječnosti«. Prema njemu diskurs popularne književnosti slijedi vizualizacijski kod i (...) »ima formalnu predispoziciju za ispunjenje želje, a ne dužnosti« (2006: 235). Easthope u tom smislu naglašava da se u ponudi ugodnog i dužnosnog prednost može dati i prvome, dakle popularnom, a ne, kako je uvriježeno, visokom. Što ćemo i kako vrednovati, stvar je kulturne distribucije opreka, a ne stvar prirode. Složili se s Easthopeom ili ne, u tekstu popularne kulture dolazi do brisanja označiteljske razine teksta, iskaz ne želi sugerirati višak značenja koji se nalazi *onkraj* rečenoga, iskaz želi reći, zapravo želi pokazati, upravo ono što govori. To se, dakako, poklapa s onim što Rancière naziva reprezentacijskim režimom umjetnosti. Prema tom načelu nastaje i stvarnosno pjesništvo koje nastoji biti katalogom zbilje, a tu svako poigravanje dvosmislenošću samo otežava posao. Prikazivanje materijalnog svijeta gomilanjem takozvanih stvarnosnih referencija, napućivanjem predmetnog sloja pjesme transparentnim odnosima i jednostavnim radnjama, istodobno posve razgolićuje prikazano i pridonosi njegovu osiromašenju i pojednostavljivanju, jer mu u procesu čitanja oduzima mogućnost preobrazbe. Uspostavljeni su odnosi konačni i stoga lako prihvatljivi. Nelagoda semantičke nečitljivosti lako se premošćuje čitljivošću uloga i opreka: pisac-čitatelj, priča-značenje, važno-nevažno, poetika-nepoetika i tako dalje. Politika čitljivosti stvarnosnog pjesništva pruža ugodno zadovoljstvo u jednoznačnosti.

U tekstu *S/Z* (1976) istaknuti francuski teoretičar Roland Barthes postavlja tezu da postoje ispisivi tekstovi koje on razlikuje od čitljivih. Ispisivi tekstovi mjesto su trajnog preoznačavanja i isprepletanja intertekstualnih i intermedijalnih silnica. Pregibanjima, cijepanjima, rezovima i slijepim pjegama takvi bi tekstovi trebali polučiti tjelesni užitek u čitanju i razoriti ustaljene kulturalne prikazbe. Nasuprot njima, čitljivi tekstovi proizlaze iz vladajuće kulture i legitimiraju se njezinim institucijama te proizvode očekivane receptivne kodove podilazeći ukusu publike i pružajući, u ekonomiji ugođe, tek manje vrijedno zadovoljstvo. Moja je teza, izvedena i iz tog Barthesova uvida, da stvarnosno pjesništvo proizvodi čitljive tekstove ne bi li vlastitu književnu politiku uskladilo s logikom kulturnog tržišta. Njihova se čitljivost, spomenuo sam, dodatno osigurava privođenjem lirskog modusa epskom. Pjesništvo postaje pripovijest razlomljena u stihove, a posljedica te rodovske ili žanrovske mutacije nije samo tekstualne, nego je i političke naravi. Ako postoji nekakva kritičnost pjesništva, ona se onda ovdje iz jezika premješta u sadržaj. Obrat koji se pritom dogodio nije, dakle, samo formalne naravi. Umjesto jezične provokacije javljaju se *nepoćudne* i *provokativne* stvarnosne teme poput: ljubavnog trokuta što razara brak, eksplicitne seksualnosti, života na rubu siromaštva, brutalnosti kapitalizma, preciznog opisa dnevne rutine i tako dalje. No, smatram da te teme nisu u stanju uzdrmati moralnu uspavanost nezabrinuta čitatelja. Naprotiv, on ih troši poput svake druge (vizualne) senzacije. Ekonomska logika kapitalističkoga kulturnog tržišta *šokantno* umjetničko djelo integrira u vlastiti sustav, stabiliziranjem njegova zna-

čenja sofisticiranim reklamnim i objasnidbenim tehnikama, prodajući ga kao dobru robu. Ne bi li se održao, suvremeni kulturni aparat upravo mora poticati proizvodnju uvijek novih *ekscesa* koji su već u trenutku nastanka ekscesi s etiketom. Modernističko pjesništvo, svojim isključivanjem iz smisla vladajućeg režima stvarnosti, čuva, dakle, barem kao književnu politiku, prostor za taktičku podvalu. Ona poput de Certeauova anonimnog radnika u uredu, koji mimo pravila i znanja vlasnika troši radno vrijeme i zajedničku imovinu za vlastiti užitak i privatne potrebe, svojom politikom ekonomske neisplativosti staje nasuprot tržišnoj logici (2002). Svjestan sam u kojoj mjeri pojednostavljujem problem, posebno ako se imaju na pameti Bourdieuove rasprave o uzajamnom prožimanju režima umjetnosti i ekonomije, ali naprosto želim istaknuti kako stvarnosno pjesništvo, u tom smislu, ne želi biti samo pjesništvo. Ili, još zaoštrenije rečeno, ne želi uopće biti pjesništvo ako pod pjesništvom podrazumijevamo književnu politiku nečitljivog i nesvjesnog.

De Man je u više navrata tvrdio da pjesništvo, koliko god bilo hermetično, zapravo nikada ne prestaje biti reprezentativno, usmjereno na materijalnu zbilju (1975). Tu svoju tezu izvodi iz dalekosežnijeg zaključka da je sav jezik prije svega figurativan, a tek potom mimetičan i da upravo pjesništvo, ogoljujući vlastitu retoričnost, dakle pokazujući da ne može dosegnuti neku stabilnu predjezičnu stvarnost, utjelovljuje zadatak samoga kritičkog mišljenja. U tom se smislu razumijeva i njegova tvrdnja da »je ono što nazivamo ideologijom baš to brkanje lingvističke i prirodne stvarnosti, ili referencije i fenomenalnosti (samih objekata)«. Lingvističnost pjesništva »moćno je i neophodno oruđe za razotkrivanje ideoloških zastranjenja, kao što je i određujući čimbenik na koji moramo računati prilikom njihova pojavljivanja« (de Man 1986: 11). Mimetizam aktualiziran u suvremenoj hrvatskoj poeziji kao da želi pokazati kako je prostor stvarnosti moguće *osvojiti* neposrednim ulaženjem u njega. Jezik je tek puko sredstvo, izravni medij koji nas povezuje s *pravim događajima*. Nezabrinutost za načine posredovanja stvarnosti postaje novom politikom pjesništva koja sebi ne želi postavljati škakljiva pitanja o nečitljivom, nesvjesnom i neprikazivom. Stvarnost pjesništva je, prema de Manu, u neprekidnom premještanju granica, a ne u njihovu povlačenju i učvršćivanju, i u tom je smislu središnji politički zahtjev obaveza ustrajnog kritičkog propitivanja odnosa rečenog i mišljenog, svijeta i teksta, vidljivog i nevidljivog i slično.

Razvidno je da politika stvarnosnog pjesništva u nekoj mjeri slijedi politiku tržišne kulture, ako se ta kultura temelji na zahtjevima za lakotom i brzinom dostupnosti sadržaja povezanima s masovnošću i konzumerizmom. Budući da, barem donekle, nastoji zadovoljiti ta načela, politika stvarnosnog pjesništva poklapa se i s etosom kapitalističke žudnje. Ono što je tu zanimljivo primijetiti činjenica je da se, unatoč mnogim različitostima, politike ratnog i stvarnosnog pjesništva podudaraju. I jedno i drugo pjesništvo ne želi više biti samo pjesništvo, nego želi biti i sama stvarnost (ratno: djelovati u zajednici, stvarnosno: biti roba) i umjetnički odgovor na stvarnost (ratno: usklađenost jezika i ratne zbilje, stvarnosno:

usklađenost jezika i društvene zbilje). S druge strane, u sada već brojnim antologijama i pregledima koji obuhvaćaju i pjesništvo devedesetih, a istodobno nastoje biti u registru visoke kulture, rijetko kada će se naći mjesta za ratno pjesništvo, dok će se redovito uvrštavati pjesme stvarnosne orijentacije. Premda su im književne politike identične, naša kritika i znanost o književnosti u ratnom pjesništvu, za sada, rijetko kad vide potencijal za kanonizaciju, ali u stvarnosnom pjesništvu vide ga redovito.

Tu izbija uznemirujuća narav estetičkog koja se vidi kao iznimna ratutost polja pjesništva devedesetih, o čemu sam govorio negdje na početku rada, pa ću time i završiti. Ponovit ću, sud o ukusu nije odredbeni sud, ne postoje zadane kategorije na temelju kojih se takav sud donosi, nego se kategorije moraju svaki put iznova doslovno izmišljati. Točnije: kategorije su konstruirana fikcionalna pretpostavka koja je u naše estetsko odlučivanje utisnuta ritualima, jezicima i institucijama složene književne komunikacije. Uznemirujuća estetička narav, kako je definira Kamuf, mora biti smirena poetičkim modelima, sustavima i pravilima ako znanost o književnosti želi nastaviti svoje postojanje. Pjesništvo devedesetih tako ukazuje na fikcionalnu narav djelovanja institucije književnosti: činjenica da je književna vrijednost proizvedena u masovnim medijima, u novinskim redakcijama, u kabinetima fakulteta i na *neformalnim* kavama *ljudi od struke* mora biti zakrivena ne bi li se *lijepa knjiga* pokazala kao lijepa-posebi. Kada je o uspostavljanju kanona i kategorija vrednovanja riječ, kao što napominje Kamuf, učinci stabilizacije i zatvaranja neizbježni su (1999: 45). Ali, s druge strane, ona stalno naglašava da je književnost institucionalizirana kao podjela i da, uslijed toga, njezin institucionalni status nikada nije u potpunosti osiguran. To pomanjkanje sigurnosti odmjerava rizik njezina mogućeg iščezavanja (75). Pjesništvo u devedesetima svojom podijeljenošću, nesvodljivošću i pomanjkanjem sigurnosti ukazuje na to da se prilikom postavljanja granica uvijek mora biti na oprezu, uvijek moramo paziti što činimo da se naše analitičko djelovanje ne bi posvetilo i počelo doživljavati kao zdrav razum.

Literatura

- Barthes, Roland (1976): *S/Z*, Paris.
- Barthes, Roland (1979): *Istorija ili književnost*. U: *Književnost, mitologija, semiologija*, Beograd, 113-132.
- Baudrillard, Jean (2001): *Simulacija i zbilja*, Zagreb.
- Bennett, Tony (1990): *Outside Literature*, London – New York.
- Biti, Vladimir (2000): *Strano tijelo pri/povijesti*, Zagreb.
- Bratulić, Josip; Brešić, Vinko; Damjanović, Stjepan; Petrač, Božidar (pr.) (1998): *Mila si nam ti jedina...*, Zagreb.
- Brinzej, Slavica (ur.) (1992): *Najljepša moja*, Slavonski Brod.
- Čekolj, Marijan (pr.) (1995): *Haiku iz rata*, Zagreb.
- De Certeau, Michel (1988): *The Writing of History*, New York.
- De Certeau, Michel (2002): *Invencija svakodnevice*, Zagreb.
- De Man, Paul (1975): *Problemi moderne kritike*, Beograd.
- De Man, Paul (1986): *The Resistance to Theory*, Minneapolis.
- Derrida, Jacques (2001): *Ellipsis*. U: *Writing and Difference*, London – New York, 370-378.
- Easthope, Antony (2006): *Visoka kultura/popularna kultura: Srce tame i Tarzan među majmunima*. U: *Politika teorije* (pr. Dean Duda), Zagreb, 221-246.
- Fatherstone, Simone (1995): *War Poetry*, London – New York.
- Foucault, Michel (1982-1988): *Istorija seksualnosti I, II, III*, Beograd.
- Gromača, Tatjana (2000): *Nešto nije u redu?*, Zagreb.
- Kolarić-Dumić, Ljubica (1993): *Molitva za poginule hrvatske ratnike*. U: *Nad zgarištima zvijezde* (pr. Dragutin Rosandić), Zagreb, 89.
- Kamuf, Peggy (1999): *Univerzitet u dekonstrukciji ili podela književnosti*, Beograd.
- La Capra, Dominic (1985): *History and Criticism*, Itaca – London.
- Mrkonjić, Zvonimir (1991): *Put u Dalj*, Zagreb.
- Pavličić, Pavao (2008): *Mala tipologija moderne hrvatske lirike*, Zagreb.
- Perkins, David (1993): *Is Literary History Possible?*, Baltimore – London.
- Rancière, Jacques (2004): *Malaise dans l'esthétique*, Paris.
- Rancière, Jacques (2004a): *The Politics of Aesthetics*, London – New York.
- Rancière, Jacques (2004b): *The Flesh of Words*, Stanford.
- Rancière, Jacques (2007): *Politique de la littérature*, Paris.
- Rancière, Jacques (2009): *The Aesthetic Unconscious*, Cambridge.
- Rosandić, Dragutin (pr.) (1993): *Nad zgarištima zvijezde*, Zagreb.

Sanader, Ivo; Stamać, Ante (pr.) (1994): *U ovom strašnom času*, [2. prošireno izdanje], Zagreb.

Slaviček, Milivoj: *Hrvatski sonet*. U: *Zrcalo*, 1, Zagreb 1991, 34–35.

Sorel, Sanjin (2006): *Pjesništvo devedesetih (muke periodizacije)*. U: *Isto i različito*, Zagreb, 109–215.

Vuković, Tvrtko (2001): *U pjesništvu više od njega samog*. U: *Quorum*, 5–6, Zagreb, 263–289.

White, Hayden (1975): *Metahistory*, Baltimore.

Leo Rafolt

Tranzicijski okvir suvremene hrvatske drame

Stoga se čini da čitatelji moraju znati štošta o stvarnome svijetu kako bi ga mogli uzeti kao ispravan predložak fiktivnom. (Eco 2005: 104)

Kad sam se, prije nekoliko godina, prihvatio sastavljanja antologijskog izbora suvremene hrvatske drame (*Odbrojavanje: antologija suvremene hrvatske drame*, 2007), naime, nisam ni slutio da ću se neminovno morati rukovoditi kriterijima koji ponekad izmiču književnopovijesnom i književnokomparativnom obrascu razmišljanja o dramskokazališnoj suvremenosti. Primjerice, drame s kojima u prvi mah nisam računao nekako su se našle u antologiji, najviše zbog svoje dramskopoetičke paradigmatičnosti. U tom sam slučaju nastojao biti objektivan istraživač koji kritički *procjenjuje* što je u suvremenom hrvatskom dramskom pismu inovativno, problemski intrigantno, odnosno što se uklapa u suvremenija strujanja u (zapadno)europskom dramskom kazalištu. Naravno, prisutni su bili i kriteriji izbora koji su raskrinkavali antologičarev subjektivitet. U tome trenutku nisam još znao da ću nekoliko godina kasnije napisati svojevrsan nastavak antologije, zamišljen kao susretište, a donekle i bojište, na kojem se našlo deset antologijskih tekstova te njima sučeljenih čitanja. Međutim, ako su antologičarski kriteriji polazili od koncepta paradigmatičnosti samih dramskih tekstova, kao što bi, čini mi se, trebao i polaziti svaki ozbiljniji književnopovijesni pregled, njihova naknadna čitanja (s odmakom je to lakše priznati) mogla su biti u potpunosti slobodna. Pobrojat ću, stoga, jedino kriterije koji su bili zajednički. Svi tekstovi u antologiji *Odbrojavanje* mogli bi se na jezgrovit način uglaviti ovom odrednicom: riječ je o *pokušaju* da se između autora koji su uvršteni u izbor uspostavi neki tip generacijskog slijeda, koji potom također postaje svojevrsnom legitimacijom izbora. Književna produkcija rijetko kad zadovoljava sve kriterije koji bi antologičaru ili analitičaru trebali poslužiti kao čvrst oslonac, odnosno koji bi mogli oblikovati jasan ili jednoznačan metodološko-seleksijsko-interpretacijski aparat. Povijest antologijskih izbora suvremene hrvatske drame nije prevelika, no treba svejedno istaknuti nekoliko značajnih antologijskih izbora koji su se pojavili u posljednjih desetak godina – bilo u časopisnom ili knjižnom obliku – a koji su donekle utjecali i na izbor kojeg sam se 2006. prihvatio. Prije svega, riječ je o recentnom antologijskom izboru domaćih dramskih tekstova koji su napisani i objavljeni, a mahom i

izvedeni, u posljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća, izboru koji potpisuje kazališni kritičar Jasen Boko (*Nova hrvatska drama: izbor iz drame devedesetih*, 2002). Korpus koji autor naziva sintagmom *nova hrvatska drama*, a koja zasigurno nastaje kao adekvat, ako ne i pandan, u razdoblju devedesetih godina popularnom dramsko-poetičkom obrascu *nove europske drame*, zapravo je vrlo raznorodan. Posjeduje tek određeni stupanj generacijske solidarnosti, no ne samo između izabranih dramatičara i autora izbora, antologičara, nego, istodobno, i između dramatičara koji su uvršteni u knjigu. Jasen Boko, štoviše, naziva takav izbor antiantologijom, koja zapravo ne pretendira biti antologijski izbor – bez velikih pretenzija ili velikana hrvatske dramske umjetnosti ona to doista i uspijeva – nego predstavlja jednu posve subjektivnu sliku »najzanimljivijih i najizazovnijih drama burnoga razdoblja« koja »pokazuje to generacijsko dramsko pismo u svoj svojoj raznolikosti, popularnosti i širini interesa« (Boko 2002: 28). Dramatičari uvršteni u panoramu hrvatske drame devedesetih takvog (antiantologijskog) tipa, naime, još uvijek su spisateljski aktivni, pa neki od njih, posebice Lada Kaštelan, Mate Matišić i Filip Šovagović, danas zasigurno slove kao prva imena u suvremenom hrvatskom dramskom kazalištu, posebice ako je suditi prema učestalosti izvedbi njihovih tekstova. *Nova hrvatska drama: izbor iz drame devedesetih* pritom ne gubi legitimitet (anti)antologije, kao što to zahtijeva njezin sastavljač. Međutim, valja istaknuti da je Bokin dramski izbor i danas, deset godina poslije, još uvijek antologijski ili, promotreno kroz optiku povijesti suvremene hrvatske drame i kazališta, osobito povijesti drame i kazališta od devedesetih godina naovamo, tek sada *antologijski*, u punom smislu. Odmak od desetak godina omogućuje, zacijelo, nešto objektivniju procjenu, no, s druge strane, ukazuje na činjenicu da se suvremena hrvatska dramska produkcija nije suviše odmakla od toga zatvorenog kruga dramatičara, koji gotovo da posjeduju i ekskluzivno pravo na distribuciju značenja u posljednjih dvadesetak godina. Različite antologije, manje ambiciozno koncipirane, mahom časopisne, u posljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća sastavljali su i teatrolog Boris Senker (*Different voices: eight contemporary Croatian plays*, 2003), a u časopisnom formatu Davor Špišić (*Dragstor: katalog iz nove hrvatske drame, Književna revija*, broj 5–6, 2001) i, ponovno, Jasen Boko (*Nova hrvatska drama, Mogućnosti*, broj 10–12, 1996). Slične časopisne izbore sastavili su drugi autori u različitim hrvatskim književnim i kazališnim publikacijama, pri čemu su se redovito rukovodili žanrovskim, uže poetičkim i generacijskim kriterijem. Takav je, primjerice, časopisni izbor naslova *Najmlađi hrvatski dramatičari* (*Nova Istra*, broj 4, 2001–2002).¹ Ako se usputno pogledaju spomenuti antologijski izbori, odnosno još neki koji su se pojavili na koncu prošlog stoljeća, u njima će se naići na velik broj dramatičara koji su, u poetičkom smislu svakako, krajnje razli-

¹ Za iscrpniji prikaz hrvatske dramske produkcije u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća valja konzultirati bibliografiju kazališne povjesničarke i kritičarke Ane Lederer (2004).

čiti, iako im se nerijetko podmeće jedan jedinstveni poetički ili dramaturški nazivnik. S druge strane, oni su različiti i ako se pogledaju teme kojima pristupaju, koje se kreću od stalnih preokupacija poviješću (prošlošću), identitetom ili zbiljom do eskapizma na granici ambijentalno-eksperimentalne postdramske prakse. Miro Gavran, Boris Senker, Tomislav Zajec, Ivan Vidić, Ivana Sajko i Lada Kaštelan u dramskopoetičkom su smislu različite autorske pojavnosti – čak i kad se zanemari njihov posve različit generacijski *background*. Oni su se, svejedno, nastanili u većini sastavljenih izbora, kao što bi pronašli svoje mjesto u većini zamislivih antologija suvremene hrvatske drame. No ako se usporede njihove tematske preokupacije u dijakronijskom slijedu, u cijelosti njihova stvaralačkog opusa, dolazi se do jednog jedinog zaključka: navedeni autori ne stvaraju u okviru jednog jedinstvenog poetičkog obrasca niti ih povezuje zajednička tematika, nego im se takav tip jedinstva nerijetko nameće izvana, u književno-povijesnim pregledima ili upravo u antologijama. Međutim, valja priznati da postoji neko zajedničko poetičko izvorište koje je generiralo te dramatičare, ili pak njihove tekstove, koji se u nas uglavnom svrstavaju pod značenjsku kapu (ponekad i preširoke) odrednice *nove hrvatske drame*. Godina 1990. postala je, ustvrđuje Ana Lederer, u teatrološkim i kritičkim pregledima najsuvremenije hrvatske drame i kazališta »granična godina *do* koje se sad već prave sinteze o jednom razdoblju hrvatskoga kazališta, a *od* koje započinje novo i drugo/drugačije razdoblje« (Lederer 2004: 7). Tu su godinu, tvrdi autorica, zarana proglasili presudnom u povijesti recentne hrvatske književnosti i kazališta, ne samo zbog ratne zbilje koja je obilježila cijelo to desetljeće i, doduše, zbog specifičnosti repertoara nego i zbog afirmacije jedne generacije dramatičara koji će ostati dominantni i u sljedećim dvama desetljećima, sve negdje do konca 2007. U suvremenih se kazališnih kritičara stoga uglavnom i govori o četvrtom naraštaju hrvatskih dramatičara, poslije rata, od kojih su se neki u devedesetima tek počeli probijati (Pavo Marinković, Milica Lukšić, Mislav Brumec, Ivan Vidić, Asja Srnec Todorović), a drugi su, kao generacija koja se pojavila u osamdesetima, u devedesetima bili afirmirani dramatičari srednje generacije (Lada Kaštelan, Miro Gavran, Mate Matišić). Naravno, u razdoblju o kojem je riječ djeluju i dramatičari različitih interesa od ranije spomenutih, štoviše, i različite poetičke orijentacije, pa se, među ostalim, među najproduktivnijima nalaze Boris Senker, Slobodan Šnajder i Borislav Vujčić – koji teško da se mogu povezati s *poetikom nove hrvatske drame*, ako takvo što uopće i postoji. Drame koje su 2007. ušle u antologijski izbor ne mogu se podvesti pod oznaku nove (hrvatske i europske) drame, iako sve dijele određena tematsko-motivska i problemska čvorišta s fenomenom koji se u europskim akademskim krugovima katkad tako određuje. No interes za probleme identiteta, nasilja, ideoloških aparata i sistemskih imperativa, rubnih ili marginaliziranih skupina, da spomenem samo neke, trajno je prisutan u novijoj dramskoj produkciji, a posebice u dramskih autora koji su biografijama vezani uz tranzicijska društva. Čini mi se, iako to ne namjeravam na ovom mjestu detaljno eksplicirati, da je tranzicijski

okvir suvremene hrvatske drame barem isto toliko važan, ako ne važniji, od njezina tobože prirodnog uklapanja u zapadnoeuropski *novodramski* milje. Za oblikovanje naraštaja mladih hrvatskih dramatičara u tim ratnim devedesetima posebno je zaslužan Miro Gavran, koji je u okviru umjetničkog programa Teatra ITD pokrenuo kulturni projekt simptomatično naslovljen *Suvremena hrvatska drama* s namjerom da se na pozornici tog kazališta kontinuirano te bez ikakvih predrasuda uprizoruju dramski tekstovi tad najmlađih hrvatskih autora. Iako projekt nije bio dugog vijeka, poživio je tek nekoliko godina, stvoren je naraštaj koji će obilježiti sljedeća desetljeća. Jer, ističe Boko, Teatar ITD, isprva zbog svoje konceptijske, a potom i kazališnoprodukcijske otvorenosti, na početku devedesetih generira jedan niz »dramskih djela vrlo mladih domaćih autora [neki su tada još studenti zagrebačke Akademije dramskih umjetnosti ili upravo dovršavaju studij], čime se uspostavlja kao zanimljiv kontrapunkt nemaštovitog repertoarnoj matici bogatijih i moćnijih kazališta« (Boko 2002: 11). Na sceni tog kazališta izvođeni su tekstovi najmlađih autora: među inima Milice Lukšić (*Lov na medvjeda tepišara*) ili Pave Marinkovića (*Filip Oktet i čarobna truba*), zatim Lukasa Nole (*Noćni let*) ili Asje Srnec Todorović (*Mrtva svadba*), Mislava Brumeca (*Francesca da Rimini*) ili Ivana Vidića (*Putnici*), da spomenem tek neke. Radikalno postmodernistička dramaturgija i nova tematsko-motivska izvorišta čine tu generaciju dramatičara poetički bliskom i onodobnom europskom dramskom pismu. Međutim, takva bliskost ne može se tumačiti u smislu kako bi to priželjkivali neki površniji analitičari, kao puko nasljedovanje inozemnih dramaturških modela koje onda omogućuje razvrstavanje hrvatskih dramatičara u točno određene, nipošto heterogene dramskopoetičke ladice. Riječ je o vrlo autohtonim i autonomnim odgovorima na probleme koji su karakteristični za tranzicijska društva, a koje je valjalo u nekoj mjeri pretočiti u dramski tekst. Velimir Visković jednom prilikom ističe, a Ana Lederer njegovu tvrdnju ponavlja i konačno podcrtava, da je Miro Gavran, u svjetlu izbornika reprezentacije najmlađih dramatičara okupljenih oko Teatra ITD, odnosno oko njegove biblioteke, u svojem izboru prečesto bio neselektivan u smislu kvalitete (Visković 1996). Gavranu je zacijelo namjera bila promovirati novu ili dotad nepoznatu generaciju dramatičara, kojima je trebalo pružiti priliku da im tekstovi dođu na scenu te da im budu objavljeni tiskom. Vrijeme će pokazati da velik broj dramatičara okupljenih oko te ideje, ma kako kratkotrajna ona bila, zapravo, čini i jezgru nove hrvatske drame devedesetih godina prošlog stoljeća. Njihov zajednički poetički nazivnik, koji se u književnoj kritici ponajčešće dovodio u vezu s postmodernističkim dramaturškim praksama, socijalnim eskapizmom ili, u ponešto manjem obimu, sa strategijama preispisivanja dramske tradicije, pa kad i na granici hermetizma, osigurao im je mjesto na pozornici Teatra ITD, koja, kako ustvrđuje Ana Lederer, uopće nije nametala obvezu sviđanja široj publici (Lederer 2004: 20). Miro Gavran, sa sličnom namjerom promocije najmlađeg naraštaja domaće dramske produkcije, godine 1993. pokrenuo je časopis *Plima*, koji tad još nema vlastitu institucionalnu infra-

strukturu, ali pruža priliku nepoznatom naraštaju autora da se afirmira u miljeu koji promovira ili potiče suvremeno dramsko pismo, kao i teme i motive koji to pismo prate. U *Plimi* tekstove objavljuju mnogi nepoznati, novi hrvatski dramatičari, poetički različiti, od onih koji su početkom devedesetih ili prije objavljivali u časopisu *Prolog* (Ivo Brešan, Miro Gavran, Ivan Supek, Asja Srnc, Ivan Bakmaz), pri čemu su njihove tematske preokupacije sasvim različite, do, na primjer, novijih generacija, Mislava Brumeca (*Smrt Ligeje, Cid, Otmica*), Pave Marinkovića (*Solumov kraj*), potom Dubravka Mihanovića (*Pingvini, Bijelo*) i Ivane Sajko (*23. mačak, Idući površinom*). Razlika u tretiranju zbilje i individualna zaokupljenost identitetom, kao i njegovim rubovima, u tih je dramatičara itekako vidljiva. Uostalom, u tome će se korpusu problema oni pronalaziti i cijelo desetljeće kasnije. Nakon 2000. funkciju su *Plime* donekle preuzeli i časopisi *Glu-mište* i *Kazalište*, iako se u njima ne nazire onaj oblik dramsko-poetičke monolitnosti koji je ipak bio prisutan kod *plimaša*.² Navedena dva časopisa danas predstavljaju mjesto na kojem najmlađi dramatičari, bez obzira na to koju dramsko-kazališnu poetiku usvajali, mogu objavljivati svoje pr- vijence. Na stranicama tih dvaju časopisa, u razdoblju od 2000. do danas, svoje drame objavili su, i to još uvijek čine, autori vrlo različite generacij- ske pripadnosti, primjerice Filip Šovagović i Pavo Marinković, Asja Srnc Todorović i Tena Štivičić, Matko Sršen, Elvis Bošnjak i Ivan Vidić, ponov- no matica suvremene hrvatske dramske produkcije. Kazališno-teorijski časopis *T&T* ili *Theater & Theory* godine 1998. donosi izbor sastavljen od pet drama tada još studenata zagrebačke Akademije dramskih umjetnosti Tomislava Zajeca (*John Smith, princeza od Walesa*), Pavlice Bajsića (*Na otoku*) i Mislava Brumeca (*Direkt*), Ivane Sajko (*Rekonstrukcije – Komičan sprovod prve rečenice*) i Tene Štivičić (*Na samrti*), čiji je poetički interes uvelike iskakao iz u to vrijeme aktualne problematike. Pored kazališnih časopisa, u kojima se *temati* o suvremenom dramskom pismu, bilo u obli- ku okruglih stolova uglavnom naslovljenih »Najnovija hrvatska drama« ili antologijskih izbora, gotovo i podrazumijevaju, prostor za publiciranje drama u devedesetima se otvara i u književnim časopisima, kao što su, primjerice, *Forum*, *Kolo*, osječka *Revija*, *Republika* i *Nova Istra*. Poticaj mladim dramatičarima, zasigurno, predstavlja još uvijek aktualna Na- grada »Marin Držić« koja je ponajviše namijenjena promociji najnovijeg dramskog stvaralaštva, sukladno tome i novim dramaturškim obrascima. Sličnim se kriterijima vrednovanja rukovodi festivalska komisija Maruli- ćevih dana, i to od 1991. kad je festival utemeljen kao pandan novosadsko-

2 Ana Lederer napominje kako ne postoji neko *poetičko zajedništvo* koje bi autore okupljene oko časopisa *Plima* oblikovalo u koliko-toliko jedinstvenu generaciju (Lederer 2004: 29–30). To je, čini mi se, tek na prvi pogled točno. Njihove su tematsko-motivske preokupacije stripom, televizijom, trivijalnom književnošću i ostalim pro- izvodima popularne ili potrošačke kulture, ipak, nešto što ih donekle povezuje. Valja priznati da je taj časopis uglavnom služio kao »mjesto plasmana« mlađe generacije dramatičara i, zaključuje autorica, kao »dragocjen prostor objavljivanja« (Lederer 2004: 29–30).

me Sterijinu pozorju. Jasen Boko, pomalo ironijski, napominje da se taj festival ubrzo pretvorio u lokalnu kazališnu smotru u kojoj broj nagrada nerijetko nadilazi broj izvedbi i koja nikako da se preoblikuje u relevantan kazališni festival. Ne treba smetnuti s uma da je velik broj antologijskih dramskih tekstova suvremenih autora, zapravo, premijerno izveden na daskama spomenute kazališne manifestacije. Tome se novom naraštaju hrvatskih dramatičara priključuju i autori u čijim se tekstovima ne naziru preokupacije koje su karakteristične za korpus tekstova koji se nerijetko svrstava pod poetički obrazac nove hrvatske drame, primjerice Lada Kaštelan, Mate Matišić, Lukas Nola, Miro Gavran i Dubravko Mihanović, no njihova se dramska poetika može smatrati inovativnom i simptomatičnom za tranzicijske devedesete. Autorica Lada Kaštelan pritom se smatra, valja napomenuti, jednom od inauguratorica *ženskog dramskog pisma* u tome razdoblju, prije Tene Štivičić i Ivane Sajko u čijim su dramama također prisutne slične teme. U devedesetim godinama prošlog stoljeća aktivni su, nadalje, i dramatičari koji su se uvelike afirmirali u osamdesetima, primjerice Milko Valent ili Boris Senker, a koji se, u poetičkom smislu, možda najviše razlikuju od naraštaja *mladodramatičara* – svaki na svoj način, Milko Valent kao zagovornik i ključni predstavnik »grubog kazališta«, negdje na rubu suvremene hrvatske dramske produkcije, a Senker kao zagovornik ludičkog i intertekstualno napetog dramskog rukopisa, o kojem, kao o oazi u suvremenom dramskom kontekstu u nekoliko navrata piše Lada Čale Feldman.³ Na koji način književni povjesničar zainteresiran za hrvatsku dramsku praksu u devedesetima ili za dramsku produkciju na početku novog tisućljeća uopće može govoriti o jedinstvenom dramaturškom rukopisu? Uistinu teško. Naime, razdoblje o kojem je na ovom mjestu riječ posjeduje i generacijsku i dramskopoetičku heterogenost koju je rijetko koje prethodno razdoblje posjedovalo, s tim da i svaki od dosad spomenutih dramatičara posjeduje vlastiti dramaturški obrazac u kojem se kreće, i od kojeg rijetko kad odustaje. Međutim, to je razdoblje moguće disciplinirati na temelju nekoliko dominantnih poetičkih obrazaca, koji nisu nipošto izolirani i monolitni. U kritici se oni imenuju na različite načine, ali ja ću ih ovdje tipologizirati na sljedeći način, označavajući ih već ustaljenim, da ne kažem uobičajenim kategorijama nove hrvatske drame, ženskog dramskog pisma devedesetih godina i nastavljača (dramske) poetike koja je dominirala u osamdesetim godinama. U posljednja dva desetljeća u hrvatskom kazališnom životu itekako su aktivni i dramatičari koji su se u poetičkom smislu oblikovali u osamdesetima. Jasen Boko ih, metaforički, premda nadasve simptomatično, naziva *onima koji opstaju* ili *neslomljivima*. U tu sam grupaciju sklon svrstavati autore poput

3 Iscrpnije o Valentu piše Senker (2006). O poetici, odnosno o pojedinim problemskim čvorištima Senkerova opusa pisala je i Lada Čale Feldman u nekoliko navrata, između ostalog u knjizi *Femina ludens* (2006), kao i u monografiji *Teatar u teatru u hrvatskom teatru* (1997). O dokumentarističkom tipu preispisivanja književne baštine, koji je pak karakterističan za Senkerov dramski opus, u nekoliko se navrata pisalo. Na ovom mjestu skrećem pažnju na studiju Milovana Tatarina (2001).

Ive Brešana, Mire Gavrana, Mate Matišića, Borislava Vujčića, Vladimira Stojšavljevića i Borisa Senkera, možda čak i Ladu Kaštelan, koja se rano afirmirala kao dramatičarka, iako se njezini dramski tekstovi intenzivnije počinju izvoditi u domaćim kazalištima tek u devedesetim godinama. Spomenuti autori također su različiti, kako po tematskim ili svjetonazorskim polazištima tako i po dominantnom poetičkom modelu. S Brešanovom političkom dramaturgijom najmlađi je naraštaj hrvatskih autora već zarana raskinuo, baš kao i s kritičko-polemičkim dramskim rukopisom koji u svojim ranijim dramama zagovara Miro Gavran (*Kreontova Antigona*, *Čehov je Tolstoju rekao zbogom*, *Noć bogova*) i od kojeg je poslije namjerno odustao. Matišićeve drame, posebice *Anđeli Babilona* i *Svećenikova djeca*, premda nipošto ne slijede struju brešanovske dramaturgije, posjeduju snažnu kritičku notu i u modusu groteske i tragigroteske ismijavaju *vrijednosti* novoga režima. Crnohumorno, farzeskno i groteskno u hrvatskih dramatičara koji stvaraju u razdoblju devedesetih godina postaje jedan od osnovnih oblika izražavanja, pa iste dramaturško-retoričke strategije prodiru, gotovo istodobno, u opuse onih koji pripadaju mlađem ili srednjem naraštaju hrvatskih autora i u opuse onih koje svrstavaju u najstariji naraštaj (Vrgoč 1997; Petranović 2004). Dubravka Vrgoč i njezini suradnici okupljeni oko *temata* o suvremenom hrvatskom dramskom pismu (*Kolo*, 2, 1997) za autore koji stvaraju pred kraj osamdesetih godina, bez oklijevanja, rabe oznaku novih hrvatskih dramatičara, odnosno oznaku *nove hrvatske drame*, makar među njima ne pronalaze neko stilsko-retoričko, idejno ili žanrovsko jedinstvo. Spomenuta autorica piše o tekstovima Milice Lukšić, Lade Kaštelan i Asje Srnc Todorović, štoviše, kao o dramama koje obilježava gubitak povijesnih perspektiva i estetika odsutnosti, raspršenih središta, kao što to jednom prilikom formulira Elinor Fuchs (1989). U tome tematskom broju časopisa *Kolo* o politički transgresivnim dramama Mire Gavrana piše Jasen Boko, napominjući pritom kako se u toj ranoj fazi autorova stvaralaštva još uvijek nazire njegov ludizam i sklonost dramaturškom eksperimentu, koji će u kasnijim njegovim tekstovima uglavnom izostajati (Boko 1997). *Onima koji opstaju*, da se poslužim maloprije navedenom Bokinom sintagmom, može se pridružiti još pokoj autor, primjerice Slobodan Šnajder, Fadil Hadžić i Hrvoje Hitrec, a u zasebnu bi skupinu valjalo svrstati *preispisivačku dramaturgiju* Borisa Senkera, bez obzira na to je li riječ o Senkeru kao jednom dijelu autorskog trojca, uz Tahira Mujičića i Ninu Škrabea, ili o autoru koji stvara samostalno. O osobitostima tog dramskog rukopisa, nažalost, na ovom mjestu nije moguće govoriti, no treba istaknuti intertekstualni i metatekstualni potencijal njegova stvaralaštva. Jer Senker u najvećem broju svojih drama, kao i u većini dramskih tekstova koje je pisao s Mujičićem i Škrabekom, zapravo preispisuje, parodira-travestira domaću ili pak europsku književnu tradiciju, stvarajući pritom dramaturški rukopis koji je auto-meta-para-intertekstualno osebujan. Sličnom će se strategijom Senker iznova afirmirati u prvim godinama ovog tisućljeća, kada za tekst *P/lu-tajuće glumište majstora Krona* dobiva prvu Nagradu »Marin Držić« za

2005. Iako stvara daleko od poetičkih rukavaca nove hrvatske drame ili, tobože, njezina pandana, nove europske drame, Senkerov se rukopis može proglasiti jednim od najautohtonijih rukopisa u suvremenom hrvatskom dramskom kazalištu. Prema nekim autorima, na primjer prema Sanji Nikčević, dominantan obrazac suvremene hrvatske dramske produkcije zacijelo je nova europska drama, pojmljena u smislu kako je taj model recipiran u zapadnoeuropskom kontekstu. Autorica je uvjerena da polovicom devedesetih godina taj model preplavljuje i domaće pozornice, kao što ostavlja traga u opusima najmlađe generacije hrvatskih dramatičara. Poetiku, etiku ili estetiku nove europske drame, odnosno njezin stupanj refleksije u hrvatskih dramatičara, pokušala je opisati u knjizi *Nova europska drama ili velika obmana*, koja nosi dulji podnaslov *Kako je krajem dvadesetog stoljeća potreba za piscem iskorištena da se europskom kazalištu nametne jedan britanski trend nasilja*: prvo, objašnjavajući etičku, estetičku i poetičku pozadinu »trenda« *in-er-face* drame, osvrćući se pritom i na njegove britanske zagovornike, primjerice na dramsko stvaralaštvo Sare Kane i na Marka Ravenhilla, odnosno na recepciju takvog britanskog trenda nasilja, krvoprolića, hipertrofirane seksualnosti u naših autora, posebice u dramskom stvaralaštvu Šovagovića i redateljskom opusu Paola Magellija (Nikčević 2005).⁴ Ne ulazeći u raspravu o vrijednosti te monografije, kao i o njezinim mnogobrojnim zabludama, treba istaknuti da je *in-er-face* drama hrvatskim autorima ponudila raznolik spektar tema, pa je njihov interes donekle usmjerila na socijalnu problematiku, kao u slučaju Šovagovićevih najpoznatijih drama, primjerice *Cigle*, *Ptičica* i *Festivala*. No hrvatsko dramsko pismo u devedesetima ne komunicira samo s iskustvom nove europske drame, koja često funkcionira kao sinonim za *dramaturgiju krvi i sperme*, poglavito prisutnu u engleskih (Sarah Kane i Mark Ravenhill) ili u njemačkih dramatičara (Marius von Mayenburg). Oni na pozornicu iznose eksplicitnu brutalnost, nasilje, krvoproliće, kao i različite oblike seksualnih perverzija, prizore kojih u hrvatskih dramatičara gotovo da i nema. Jasen Boko, međutim, u nekoliko suvremenih dramskih tekstova, konceptijski različitih, nalazi elemente koji su specifični i za novu europsku dramu. Spomenuti europski dramaturški fenomen autor, ipak, ne promatra poput Sanje Nikčević, izjednačujući ga posve s *in-er-face* poetikom, odnosno s dramaturgijom *krvi i sperme*, nego ga nastoji tumačiti u skladu s jednim novim osjećanjem svijeta ili zbiljnosti, koje je karakteristično za srednjoeuropsko dvadeseto stoljeće i za tranzicijske kazališne kulture kao što je hrvatska (Boko 2001). S novim osjećanjem zbiljnosti, odnosno s tek probuđenim interesom za socijalne probleme tranzicijskih zemalja, probleme marginaliziranih društvenih skupina, domaća se kazališna publika susrela sredinom devedesetih godina, posebice u drami *Dobro došli u plavi pakao* (1994) Borivoja Radakovića, koja se

⁴ Pojam su *in-er-face* drame ili *dramaturgije krvi i sperme* kasniji europski teatrolozi, tako i Sanja Nikčević, uzeli od Aleksa Sierza (*In-Yer-Face Theatre: British Drama Today*, 2000), koji donosi prvi usustavljeni opis tog europskog dramskog trenda.

pojavljuje u vrijeme kad se u britanskim kazališnim krugovima afirmirala Sarah Kane. Zbiljnost će od sredine devedesetih zaposjesti hrvatsku dramsku produkciju, no ne jedino u smislu zagovora rubnih ili alternativnih egzistencija i supkulturnih grupa na sceni, nego i u smislu »odbijanja« postmodernističkih eksperimenata. O tom trendu, uz prije spomenuti Radakovićev *Pakao*, svjedoče dramski tekstovi Ivana Vidića (*Bakino srce*), Elvisa Bošnjaka (*Otac*), Davora Špišića (*Jug II*), u konačnici i neke drame Lade Kaštelan i Nine Mitrović (*Komšiluk naglavačke*). Na isti način zbilju će problematizirati Miro Gavran u drami *Kako ubiti predsjednika* (2003), doduše, s angažirano-političkim pretenzijama (Lederer 2004). Najstrašnji simptom koji je obilježio hrvatsku zbiljnost devedesetih godina, Domovinski rat, rijetko će se kad (izravno) tematizirati u suvremenih hrvatskih dramatičara. U intrigantnom dramskom komadu Renata Orlića *Između dva neba* (1999), koji Nagradu »Marin Držić« osvaja već 1997, prvi se put na dramaturški razrađen način, bez ustručavanja, problematizira hrvatska poslijeratna zbiljnost, nelagode, bolesti ili traume koje poraće proizvodi, primjerice posttraumatski sindrom. Darko Lukić tvrdi da su se dramski tekstovi s ratnom tematikom počeli pisati ubrzo poslije agresije na Hrvatsku, a izvođeni su, na primjer, isključivo u radijskom mediju. S ratnom su se problematikom domaći dramatičari stoga mogli uhvatiti u koštac, a »potreba da se umjetnički reagira na agresiju postojala je u javnosti, potreba za tim temama u publici, ali kazališta su bila u financijskim problemima«, pa je i većina tih drama »doživjela zato svoje izvedbe na radiju« (Lukić 1997: 344). Lukić tipološki razvrstava hrvatsko dramsko pismo u nekoliko kategorija, ponajviše na temelju problema kojima se određeni dramski tekst bavi. Razlikuje stoga tekstove u kojima se autor bavi problemima povratnika, prognanih ili raseljenih, žrtava nasilja ili emigranata, zatim tekstove u kojima se autor prihvaća problematike socijalnih promjena prouzročenih ratom te tekstove u kojima se parodira ratna zbilja. Među najpoznatijim autorima koje treba svrstati u korpus tek provizorno nazvan *ratno dramsko pismo* Lukić ističe Ivana Vidića (*Groznica*), Zvonimira Majdaka (*Napad na vojarnu*), Gorana Tribusona (*Doviđenja u Nuštru*), Ladu Kaštelan (*Posljednja karika*), Ivana Kušana (*Tko je Sveti Stefan*), Miru Gavranu (*Deložacija*), Slobodana Šnajdera (*Zmijin svlak*), Ladu Martinac (*Živim*) i Vlatka Perkovića (*Ucjena*). Autor pritom upozorava da bi ratno pismo trebalo promatrati kao autohtoni dramski kompleks unutar suvremene hrvatske dramske produkcije, ili u sklopu one skupine dramatičara koji su se u vlastitim tekstovima odlučili pozabaviti svakodnevnom problematikom ratnih i poratnih trauma ili tegobne zbilje poraća. O problemima traume, prije svega o gorućim problemima terorizma, progovoriti će dramatičarka Ivana Sajko u tekstu *Žena-bomba*, doduše, na sasvim različit način od autora koje Lukić uvrštava u kompleks hrvatskog ratnog pisma, odnosno u kompleks drama koje tematiziraju Domovinski rat. *Žena-bomba* sastavljena je od niza monoloških ili solilokvijskih fragmenata u kojima izostaje prava dramska radnja. Monološki iskaz drame ispresijecan je različitim citatima dokumentarne prirode, novinskim isječcima,

(auto)biografskim i (auto)ironičnim aluzijama i rezultatima istraživanja međunarodnih centara za borbu protiv terorizma. Okosnicu fabule čini monolog u kojem sudjeluje nekoliko različitih grupa likova. Iako postoji jedna provodna fabularna linija, razmišljanja junakinje prije nego što će aktivirati bombu, koja kompozicijom prati odbrojanje eksplozivnoga aparata, na početku drame pričvršćenog na tijelo junakinje, ipak, u središtu je autoričina interesa psihološki portretirati bezimeni lik žene-samo-ubojice, i to ponajprije tehnikama koje nalikuju na romaneskno strujanje svijesti. Riječ je o politički angažiranom tekstu u kojem se otvaraju problemi reprezentacije ženskosti i problemi rodni stereotipa, problem terorizma i političke hegemonije. Sajko se odlučila pristupiti gorućim društvenim problemima rastvarajući i formu tradicionalne predstavljačke komunikacije, zbog čega dramu izvodi samostalno, u formi autoreferencijalnoga čitanja. Tekstu Ivane Sajko ovdje sam posvetio toliko prostora ne samo zato što predstavlja zanimljiv primjer ponov(lje)ne afirmacije, donekle i aktualizacije ženskog pisma u hrvatskome dramskom miljeu na početku dvadeset i prvog stoljeća nego i zato što njezin tekst pokazuje na koji se način kompleksna problematika, koja s pravom ulazi u polje *viška realnosti*, uopće i može dramatizirati. Ne pojednostavljujući pritom njezinu (dramsku) poetiku na već pomodnu koncepciju ženskog dramskog pisma, htio bih, svejedno, upozoriti na potentnost tog tipa dramaturgije u hrvatskom kazalištu devedesetih. Dakle, razdoblje devedesetih u povijesti hrvatske dramske književnosti uistinu je prepoznatljivo po prevlasti dramatičarki, odnosno ne samo ženske tematike, što nije bio slučaj u prethodnom razdoblju. Pogleda li se i *Hrestomatija novije hrvatske drame* (2000–2001), dakle njezin drugi svezak, kojim su obuhvaćeni i neki suvremeni autori, ponajviše oni koji su se već afirmirali u osamdesetima, može se primijetiti kako u njoj nema mnogo dramatičarki. Naposljetku, autorice su se u hrvatskom dramskom kazalištu afirmirale u devedesetima, s pokojom časnom iznimkom, a velik broj drama napisale su upravo dramatičarke. Boko pak upozorava na jedan zanimljiv fenomen koji je obilježio hrvatsku dramatiku u devedesetima. Riječ je pojavi glumaca koji počinju pisati za kazalište, i to uspješno, kao na primjer Elvis Bošnjak, Filip Šovagović, Ljubomir Kerekeš i Zvonimir Zoričić, da spomenem samo neke. Čini mi se da pojava glumaca u funkciji autora nije poetički simptomatična. Jer njihovi se tekstovi ne razlikuju uvelike od matice suvremene hrvatske dramaturgije – ili barem nisu u toj mjeri individualni te u poetičkom smislu monolitni da bi se mogli, ili pak morali, smatrati zasebnim *glumačkim dramskim pismom*. Ono što je u kritičara nazivano pomodnom sintagmom ženska drama, s druge strane, posjeduje puno veći stupanj poetičke, dramaturške ili tematsko-motivske koherencije: na primjer, recentniji dramski tekstovi Lade Kaštelan (*Prije sna*) i Asje Srnec Todorović (*Odbrojanje*), Tanje Radović (*Iznajmljivanje vremena*) i Nine Mitrović (*Ovaj krevet je prekratak ili samo fragmenti*), uz već spomenutu *Ženu-bombu* Ivane Sajko i *Fragile* Tene Štivičić, uistinu posjeduju poetičku matricu koja bi se mogla svesti pod kompleks ženskog pisma. Spomenute su autorice – uostalom,

kao i njihove drame – ipak veoma različite, kako po načinu na koji pristupaju problemima (re)prezentacije ženskosti (Tena Štivičić to čini prikazivanjem trauma koje proizvodi rat ili dubinskim portretiranjem izbjeglica, koje same sebe uvjeravaju da raskidaju s traumatičnim iskustvima, ali im to nikako ne uspijeva, kao i opisivanjem žrtava *traffickinga*, ispraznih avanturista-apatrida, koje životni putovi odnose ili natrag u domovinu, u okrutnu zbilju, ili u smrt, dok Tanja Radović to čini portretiranjem sudbina dvaju bračnih parova u maniri hermetične albeejevske obiteljske dramaturgije, prikazujući hipertrofiranu, obezličenu svakodnevicu bračnog života; Nina Mitrović, naime, problematiku ženske privatnosti uvlači u gotovo melodramatsku fabulu o smrti nepoznatog čovjeka), tako i po žanrovskim obrascima kojima se pritom koriste (drama Ivane Sajko oblikovana je kao odbrojavanje bombe prije konačne eksplozije, dakle kao odbrojavanje koje slijedi i protok misli protagonistice; s druge strane, dramski tekstovi Tene Štivičić, Lade Kaštelan i Nine Mitrović nastaju kao osobito rastvaranje forme, konvencija ili poetičkih polazišta obiteljske građanske drame). O poetičkim je čvorištima ženske dramatike devedesetih godina iscrpnije pisala Dunja Detoni Dujmić. Ona uviđa da spomenuti fenomen, koji bi iza sebe trebao imati i određen korpus dramskih tekstova, zasigurno nije jedinstven, iako su se provizorne oznake ženska dramatika ili žensko dramsko pismo uvriježile u domaćem akademskom diskurzu (Detoni Dujmić 2006). Na sličan način dramsku poetiku Ivane Sajko i Biljane Srbljanović uspoređuje i Nataša Govedić u tekstu *Trauma apatije: dvije dramatičarske postjugoslavenske Nigdine*, u kojem opuse dviju suvremenih dramatičarki razmatra na temelju iskustava tijela-traume koja su u velikoj mjeri obilježila njihovo stvaralaštvo. No etička apatija koju dvije postjugoslavenske dramske dive neprestano tematiziraju i koju pritom tumače kao nezainteresirano sudjelovanje u proizvodnji rata, patnje, nasilja ili agresije zapravo je dijagnoza suvremenosti, u kojoj su pak počinitelji nasilja naši susjedi, normalni ljudi (često žene), spremni na čin globalnog terorizma jer su njihovi životi impregnirani idejom o »konstantnom ratu« koji se s nekim, u nečije ime, negdje blizu vodi i *pro-iz-vodi* (Govedić 2005). Pretpostavka o performativnom karakteru rata, nasilja, agresije i krvoprolića, bez obzira na to je li riječ o internacionalnom problemu terorizma, kao u *Ženi-bombi*, ili o individualnim sudbinama, poluprivatnim traumama, kao u *Četiri suha stopala*, drami koju članak Nataše Govedić previda, ključna je za suvremeno hrvatsko dramsko pismo. Ne samo da se ono u cijelosti može interpretirati na temelju međuodnosa tijela, teksta i traume, da se ovdje poslužim naslovnom sintagmom jedne knjige Andree Zlatar (*Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, 2004), nego se tematski kompleks vezan uz probleme *tjelesnosti* ili *traumatskih iskustava* ispostavlja kao jedan od ključnih za razumijevanje najnovije hrvatske drame. Dakle, problematika koja je isprva bila rezervirana za tranzicijsku dramatiku devedesetih, odnosno za one tekstove u kojima se tematizirala ratna zbilja ili njezine posljedice, koja je, malo modificirana, egzistirala i u autorica poput Lade Kaštelan, Asje Srnec Todorović, Ivane Sajko ili Te-

ne Štivičić, postat će, zapravo, provodna problematika, koje se svi dotiču jer im, istodobno, omogućuje povratak političkoj drami i kazalištu – s kojim su pokušavali raskinuti. No ovaj su se put u središtu interesa našle male teme, dakle obiteljski problemi, individualne ili privatne sudbine, koje *mogu* i *hoće* postati društveno simptomatične, odnosno koje *mogu* i uistinu *hoće* pokrenuti raspravu o gorućim političkim pitanjima o globalnom terorizmu, žrtvama rata i obiteljskog nasilja ili eksploataciji žena. O hrvatskom ženskom dramskom pismu u devedesetima pisala je Lada Čale Feldman, u nekoliko navrata ističući da je dramski i predstavljajući korpus žena-umjetnica u tome razdoblju ponudio nekoliko važnih poetičkih distinkcija, jer je bio »povezan s ekonomsko-političkim fenomenom tranzicije u znaku ratnog kaosa, a ujedno i [...] s propulzivnošću feminističkih teorija identiteta ne samo na svjetskoj nego i na lokalnoj ›sceni« (Čale Feldman 2006: 186). Koliko god provizornom, hipotetičkom i analitički kompromisnom smatrali odrednicu hrvatskog ženskog dramskog pisma, na što upozorava i spomenuta autorica (Čale Feldman 1996), korpusu tekstova koji pod semantiku tog pojma ulaze mora se priznati barem poetički legitimitet, iako ne toliko u smislu tematske monolitnosti, ograničenog korpusa građe, koliko u smislu slične problematike koja suvremene dramatičarke zaokuplja. Usmjerenost na svakodnevne probleme i razračunavanje s političkim kategorijama devedesetih, pri čemu se traume rata ili poraća ispostavljaju kao teme od središnje važnosti, razlikuje najmlađu generaciju hrvatskih dramatičara, koja se afirmirala u krilu kazališnih projekata Teatra ITD, odnosno oko časopisa *Plima*, od dramatičara koji intenzivnije počinju stvarati sredinom devedesetih – i čiji su dramski tekstovi sada postali kanonskima za hrvatsku produkciju na prijelazu stoljeća.

Literatura

- Boko, Jasen. 1997. »Dramsko pismo Mira Gavrana«, *Kolo*, 2.
- Boko, Jasen. 2001. »Nova hrvatska drama – glumci u ulozi pisca«, *Kazalište*, 5–6.
- Boko, Jasen. 2002. »Hrvatska drama devedesetih: povratak monologu«, *Nova hrvatska drama: izbor iz drame devedesetih*. Zagreb: Znanje.
- Car-Mihec, Adriana. 1999. »Postmoderna drama (terminološki aspekti)«, *Fluminensia*, 1–2.
- Čale Feldman, Lada. 1996. »Postoji li suvremeno hrvatsko dramsko žensko pismo?«, *Republika*, 3–4.
- Čale Feldman, Lada. 2001. *Euridikini osvrti: o rodnim izvedbama u teoriji, folkloru, književnosti i kazalištu*. Zagreb: Naklada MD – Centar za ženske studije.
- Čale Feldman, Lada. 2004. »Monolozi za žene koje ponekad govore«, u: Sajko, Ivana. *Žena-bomba*. Zagreb: Meandar.
- Čale Feldman, Lada. 2006. *Femina ludens*. Zagreb: Disput.
- Detoni Dujmić, Dunja. 2006. »Od žene teške sjene do žene bombe ili o prostoru dramske igre«, u: *Krležini dani u Osijeku 2005. Riječ, djelo i prostor u hrvatskoj dramskoj književnosti i kazalištu*, ur. Hećimović, Branko. Osijek – Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – Filozofski fakultet u Osijeku – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku.
- Eco, Umberto. 2005. *Šest šetnji pripovjednim šumama*. Zagreb: Algoritam.
- Fuchs, Elinor. 1989. »Prisutnost i osveta teksta«, *Novi Prolog*, 12–13.
- Govedić, Nataša. 2005. »Trauma apatije: dvije dramatičarske postjugoslavenske Nigdine (Ivana Sajko i Biljana Srbljanović)«, u: *Etičke bilježnice: o revoltu i brižnosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ivanković, Hrvoje. 2004. »Predstava koja će prodrmati publiku naviklu na nježnost«, *Jutarnji list*, 29. III.
- Lederer, Ana. 2004. *Vrijeme osobne povijesti: ogledi o suvremenoj hrvatskoj drami i kazalištu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Lehmann, Hans-Thies. 2004. *Postdramsko kazalište*. Zagreb – Beograd: Centar za dramsku umjetnost – Centar za teoriju i praksu izvođačkih umjetnosti.
- Lukić, Darko. 1997. »Hrvatsko ratno pismo«, *Kolo*, 2.
- Lukić, Darko. 2009. *Drama ratne traume*. Zagreb: Meandar.
- Mrkonjić, Zvonimir. 1985. »Preobrazbe farse«, u: *Ogledalo mahnitosti*. Zagreb: Cekade.
- Nikčević, Sanja. 2005. *Nova europska drama ili velika obmana*. Zagreb: Meandar.

- Petranović, Martina. 2004. »Groteskno i crnohumorno u suvremenoj hrvatskoj drami«, *Kazalište*, 17-18.
- Rafolt, Leo. 2007. *Odbrojavanje: antologija suvremene hrvatske drame*. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola, Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Senker, Boris. 2005. »Veliko svjetsko kazalište u dnevnoj sobi«, u: *Dramski tekst danas u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji i Crnoj Gori: mogućnosti dramaturških čitanja*, ur. Anđelković, Sava; Vojvodić, Radmila. Cetinje – Pariz: Univerzitet Crne Gore – Crnogorsko narodno pozorište – Université Paris IV, Sorbonne.
- Senker, Boris. 2006. »Uz trilogiju *Zero*«, u: Valent, Milko. *Zero: dramska trilogija*. Zagreb: Profil.
- Tatarin, Milovan. 2001. »Tri stranca hrvatske komedije ili kako smo se smijali povijesti«, *Kazalište*, 5-6.
- Visković, Velimir. 1996. »Izazovi pred mladom hrvatskom dramom«, u: *Krležini dani u Osijeku 1995. I. knjiga. Suvremena hrvatska dramska književnost i kazalište od 1968/1971. do danas*, ur. Hećimović, Branko. Osijek – Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti – Filozofski fakultet u Osijeku – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku.
- Vrgoč, Dubravka. 2007. »Nova hrvatska drama: primjeri dramskog stvaralaštva s kraja 80-ih godina«, *Kolo*, 2.
- Zlatar, Andrea. 2004. »Apokalipsa svakodnevice«, *Kolo*, 4.

Feďa Vukić

Crta nejasnog razgranićenja: vizualna kultura devedesetih u Hrvatskoj

Uvod

Tema je ovoga priloga razvoj i mijene vizualne kulture tijekom političke, društvene, kulturne i identitetske tranzicije, koja je započela početkom devedesetih godina prošlog stoljeća u Hrvatskoj, iz konteksta jednopartijskog sustava, društvenog vlasništva i dogovorno-tržišne ekonomije prema višepartijskom sustavu, ideji o privatnom vlasništvu i liberalnoj ekonomiji. To je primarni kontekst za shvaćanje vizualne kulture devedesetih, uz napomenu da je u prvoj polovici desetljeća i rat obilježio društvenu zbilju u Hrvatskoj. Vizualna kultura devedesetih realizirala se kroz ove dionice: komunikacija ideologijske ideologije i stvaranje novog nacionalnog identiteta, komunikacija potrošačke ideologije i otkrivanje liberalnog društvenog modela, vizualnost masovnih tiskanih i elektroničkih medija, vizualnost tradicijske pozicije umjetničkog te masovna kultura i ideja o kulturnoj industriji.

Tranzicija značenja

Potrebno je, prije svega, odrediti značenje pojma tranzicija, iako se o njemu već formiralo nekoliko različitih teorijskih stajališta. Čini se uputnim za potrebe ovog članka podsjetiti na zamisao povijesnog prijelaza kao posebnog izraza modernizacijskih napora, čime se kulturalne promjene, čak i ako se odvijaju u naizgled ideologijski kontradiktornim smjerovima, promatraju kao dio opće slike društvene zajednice u mijeni (Karaman 1984). Uz to, podrobniju sliku tranzicije nudi lucidna skicozna analiza lokalnog društvenog konteksta pomoću pojmova »zakašnjela industrijalizacija«, »usporena modernizacija« i »polumodernizam« kao oznaka posebnosti društvenog konteksta na rubu globalne tranzicije prema neoliberalnom kapitalizmu (Županov 2001). Ta bi analiza, koja cilja na označavanje profila lokalnog konteksta kao strukture koju je moguće čitati, možda mogla poslužiti kao osnova za analitičku studiju o lokalnoj modernosti. Ta bi studija (koju ostavljam za neku buduću priliku) mogla biti dobar poticaj za

analizu odnosa između modernizacijskih napora i modernističkih otpora u historiografskom horizontu, ali i u aktualnom povijesnom vremenu. Je li danas visoka razina vizualne i verbalne artikulacije još uvijek utopijsko promišljanje puta prema boljem društvenom kontekstu ili je to ipak samo omasovljenje jedne tradicije modernosti u svrhu komercijalnog nagovaranja na potrošnju? Jesu li oglasi u masovnim medijima dosljedni nasljednici povijesnog modernizma na koji se autori nerijetko pozivaju? I kakav je odnos između masovne medijske kulture i popularne kulture koja se stvara na rubovima aktualne modernizacije neoliberalnog kapitalizma?

Ta je pitanja potrebno postaviti kako bi se odredio širi kontekst jednog oblika popularne kulture u današnjoj Hrvatskoj, a to je posredovanje ideje nacionalnog identiteta koja se, svjesno ili nesvjesno, provlači kroz sve razine pojavnosti vizualne kulture od početka devedesetih godina prošlog stoljeća. U ovom ću se prilogu usredotočiti na vizualno označavanje te ideje koje ulazi u javni prostor na različitim razinama i u različitom opsegu. Pritom se s velikom sigurnošću može reći da je posebnost javnog prostora osjetljivost na boje, posebno na crvenu, ali ne i na oblike. Već godinama, osobito kad je riječ o hrvatskom nogometu, crveni se kvadrati na dresovima nazivaju kockicama, pa je čak i nogometna vrsta prozvana Kockasti. Tu grešku danas više nitko i ne primjećuje, odnosno ona je gotovo šarmantno ugrađena u kolokvijalni govor javnosti.

Osim tog fenomena – koji vrlo dobro dokumentiraju masovni mediji – još je jedan fenomen povezan s posredovanjem ideje nacionalnog identiteta. Riječ je o vizualnom označavanju proizvoda crveno-bijelom kvadratnom mrežom za vrijeme nogometnih prvenstava (sl. 1). Dominiraju oni prehrambeni proizvodi koji su u određenoj vezi sa sportskim sadržajima posredovanim na televizijskom ekranu. Na taj način, tehnikom komunikacijskog povezivanja, pojedini se proizvodi smještaju u sigurno simboličko područje emocionalne razmjene, s dodatnom oznakom koja pretendira na komunikacijski obuhvat nacionalne ekonomije.

Ta se strategija komuniciranja poduzima uvijek kada globalni sportski događaji potaknu modele ponašanja svojstvene predmodernim zajednicama, dakle i zajednicama prednacionalnog tipa. Međutim hibridnost globaliziranog svijeta izražava se posvuda amalgamiranjem različitih praksi simboličke proizvodnje, pa tako i poruka koje se prenose. Zato se posredovanje ideje nacionalnog identiteta prema obrascu rituala iz prednacionalnog povijesnog vremena izražava i u kontekstu lokalne tranzicije. Navijačka plemena funkcioniraju na osnovi zajedničke pripadnosti sportskoj skupini, koja je samo simboličan zastupnik šire nacionalne zajednice (sl. 2), odnosno ritual je medij identitetske razmjene između pojedinca i zajednice, između pojedinačnog i kolektivnog identiteta. Ta se ritualna komunikacijska operacija provodi izgradnjom informacijskih struktura oko figure masovnog proizvoda, a ta ideja funkcionira utemeljena u ideji nacionalne pripadnosti (Mauss 2000).

Međutim ritual identitetske razmjene funkcionira i izvan takvog omasovljenog konteksta, odnosno i u kontekstu svakodnevnog označavanja

identiteta. Kontekst poput Svjetskog nogometnog prvenstva samo omašvoljuje ritualnu funkciju koja instrumentalno postoji na razini svakodnevnog iskustva, odnosno u strukturi koja bi se mogla nazvati i popularnom kulturom. Riječ je o procesu tipičnom za zemlje koje ideju društvenog vlasništva zamjenjuju idejom privatnog vlasništva. U njima se vizualizacija mita kao medij društvene homogenizacije (Barthes 1972) uspostavlja i uz pomoć rituala koji funkcioniraju kao posrednik u identitetskoj razmjeni između pojedinca i zajednice, kako je to zapazio Mauss. Drugim riječima, posebnost kulture, pa i gospodarstva u tranziciji uspostavlja se na osnovi potrebe da se ideja o nacionalnom identitetu posreduje oblicima komunikacije i simbolima koji kao mehanizam stvaranja značenja funkcioniraju u predmodernom i prednacionalnom, (pret)povijesnom vremenu.

Nove semantičke tipologije

Valja biti posve precizan i ustvrditi da je tranzicija vizualne kulture u Hrvatskoj početkom devedesetih otpočela upravo onako kako je i primjereno novonastaloj državnoj zajednici – stvaranjem temeljnih vizualnih oznaka državnosti, oblikovanjem zastave, državnoga grba, grba predsjednika države, a nešto kasnije i novca. Činjenica da je uz temeljna obilježja državnosti kreiran i predsjednički grb svjedoči o političkom sustavu tadašnje Hrvatske, a sam grb svojom formom izvrsno ukazuje na temeljne vrijednosti polupredsjedničkog sustava te na dominantno raspoloženje vladajuće političke elite koja je imala priliku kreirati osnovna državna obilježja. Iako se koristi nekim elementima regionalnog identiteta kao i državni grb (koji su pak u državnom grbu plasirani da bi se izbjegla asocijacija s obilježjima Nezavisne Države Hrvatske), grb predsjednika Republike Hrvatske svojom je formom anakroniji i retrogradniji od državnoga grba. Naime on pomiruje plošnost i iluziju trodimenzionalnosti na način posve suprotan i pravilima tradicionalne heraldike i vrijednostima suvremenog dizajna, kao da želi postići nemoguće – predstaviti ideju da je utemeljenje institucije hrvatskog predsjednika nešto što postoji odavno, iako je jasno da nije tako jer Hrvatska još od 1102. nije neovisna državna cjelina s pravom biranja vlastitog čelnika. Iako je kasnije, tijekom dvijetisućitih taj grb doživljavao brojne kritike, održao se inercijom ustavne odluke, pa se i današnji hrvatski predsjednici protokolarno slikaju pod njim, uopće ne razmišljajući o njegovoj formi i semantici.

Masovnost posredovanja ideje nacionalnog identiteta u Hrvatskoj devedesetih upućuje da je riječ o praksi koja zacijelo može biti u fokusu znanstvenog interesa, osobito stoga što se ideja posreduje vizualnim strukturama. U tom smislu ta se razina kulturne proizvodnje svakako neće moći znanstveno pratiti na tragu Rieglove zamisli o *Kunstindustrie*, nego prije na tragu novijih teorija o kulturnoj proizvodnji. To znači da se u znanstvenom smislu nalazimo u prostoru razmatranja popularne kulture u Hrvatskoj prema jednom modelu koji je vrlo prisutan u javnom prostoru.

Fenomen posredovanja ideje nacionalnog identiteta nije jedina tranzicijska posebnost kulture. Još je jedna posebnost lokalnog konteksta primjerice oglašavanje na nelegalnim i za tu djelatnost nepredviđenim mjestima, poput izloga trgovina ispraznjenih od svrhovitog sadržaja, zgrada koje čekaju funkcionalnu obnovu, javnih objekata komunalnog standarda i slično (sl. 3). Ta je razina popularne kulture međutim povezana s različitim oblicima malih lokalnih poduzetničkih poduhvata koje oglašava, izvan sustava multinacionalnog kapitalizma. Sljedeća je posebnost komuniciranja aktivnosti različitih oblika kulturne proizvodnje klubova, udruga građana ili pak povremenih projekata alternativnih ili supkulturnih skupina koje čine uglavnom mladi. Ta se razina javne prakse stvaranja značenja uspostavila u drugoj polovini devedesetih godina prošlog stoljeća. Oba fenomena nastaju na rubovima komunikacije kakvu uvjetuje i poželjno strukturira masovna razmjena robe i novca, no njihovu sustavnu metodičku obradu ostavljam za neku drugu priliku, a na osnovi teorijske hipoteze o industriji »identiteta« odnosno o masovnoj proizvodnji medija identitetske razmjene (Vukić 2006). Ta zamisao pretpostavlja postojanje mehanizma koji funkcionira u sferi komercijalnog oglašavanja, što može poslužiti kao teorijski okvir za interpretaciju društvene prakse stvaranja značenja u sferi kojoj se sada namjeravam posvetiti.

Metoda nedoktrinarno polazi od činjenice da je riječ o masovnom fenomenu vizualizacije koji bi prije svega trebalo evidentirati i predložiti tipologiju na temelju prikupljenog materijala. Pritom se polazi od spoznaje da društveni kontekst nije nešto što pasivno postoji izvan povjesničara-interpretatora odnosno da je taj kontekst proizveden, a povjesničar je uvijek prisutan u toj konstrukciji (Bal i Bryson, ur. 1994). No budući da je riječ o društvenoj praksi koja nastaje u aktualnom povijesnom vremenu, ta se spoznaja prenosi iz domene historiografskih znanstvenih projekcija u domenu problematiziranja koda značenjskog polja u odnosu na dinamiku rituala u kojem se to kodiranje obavlja (Derrida 2000).

Posredovanje ideje nacionalnog identiteta zamjetan je masovni fenomen društvenog generiranja značenja u tranzicijskoj Hrvatskoj. U tom fenomenu ravnopravno sudjeluju školovani i uglavnom javno prepoznati dizajneri i umjetnici te nepoznati autori-amateri (sl. 4–8). Posebno je važno napomenuti da između autorskih i anonimnih djela ponekad nema razlike u formi, a vjerojatno ni u označenom sadržaju. Daljnje proučavanje, prikupljanje i mapiranje konteksta u kojem takva vrsta komunikacije nastaje mogli bi dati nove elemente za raspravu o relaciji modernističkih strategija generiranja značenja i popularne kulture, na tragu teorijskih prijedloga iz anglosaksonske literature s početka devedesetih godina, kada se označavanje nacionalnog identiteta i počelo uspostavljati u lokalnom kontekstu tranzicije (Greenhalgh, ur. 1990). Uz to vrijedi postaviti pitanje je li pojam dizajn primjenjiv na takvu praksu generiranja značenja, ali ne zbog toga što se neprimjenjivost pojma očituje u nedostatnom značenjskom polju, nego stoga što između pojma *design* u engleskom jeziku i anglosaksonskom kontekstu (Walker 1989) te izvornog pojma dizajn u hrvatskom jezi-

ku i kulturi postoji priličan semantički jaz (Vukić 2003). Važno je pritom uputiti na neke novije teorijske ideje koje smatraju da je zamisao društvenog razvitka u potrazi za materijalnim blagostanjem svojstvena svakom obliku društvenog uređenja u kontekstu zapadnoeuropske kulture, a različitosti tumače samo ideologijskim razlozima koji se pripisuju materijalnoj potrošnji (Buck Morss 2002). Je li popularna kultura druga strana ideje modernosti? Oslanjajući se na teze o »modernosti kao nedovršenom projektu« (Habermas 1983), a kroz posve nove tipove produktivnosti koji se danas uslojavaju u odnosu kulturne modernosti i društvene modernizacije, čini se korisno uputiti se na rub tog procesa, gdje segment popularne kulture koji je predstavljen u ovom članku – označavanje ideje nacionalnog identiteta – može dati novi okvir za traženje odgovora na postavljeno pitanje. Relacije »visoke« i »niske« odnosno »elitne« i »popularne« kulture izvrsno je, u segmentu kulturnih industrija, prezentirala nedavno održana izložba »Postmodernism: Subversion and Style« koja vizualne elemente postindustrijske kulture afirmira kao fluidnu praksu koja teško može biti obuhvaćena tradicijskim fenomenološkim aparatom (Adamson i Pavitt, ur. 2011). No ta aparatura postaje problematična kada se topografija obuhvata izložbe proširi na ideološki drukčije kontekste, unutar kojih ideja o »postmoderni« funkcionira bitno drukčije negoli u središtima liberalne industrijske modernizacije. Time se relativnost kulturnih modela, pa i razina vizualnog označavanja dodatno relativizira; kao što značenje *rock*-pjesme izvedene u Londonu i Zagrebu može biti univerzalno, ali i lokalno određeno, tako i određene vizualne formacije mogu imati općenita, ali i posve lokalizirana značenja. Možda ta dualnost, upravo hibridnost, i jest postmoderna, kao suprotnost ideji o modernističkoj linearnosti. U konačnici, a na osnovi ovdje obuhvaćenog materijala, moguće je u nekoj sljedećoj prilici dublje analizirati vizualnu tipologiju identitetske razmjene koja bi eventualno dala prilog i za semantičku analizu kodiranja pozicije nacionalne zajednice u sklopu nadnacionalnih procesa globalizacije.

Razine vizualnog označavanja

Kronološki gledano, posebnu kategoriju vizualne kulture devedesetih čini fotografsko bilježenje ratnih događaja, zaključno s 1995. godinom kada ratna djelovanja na tlu Hrvatske uglavnom prestaju. Počevši od 1991. pa nadalje, uglavnom djela fotoreportera i fotografa-umjetnika dokumentiraju svu silinu i tragediju rata u Hrvatskoj. Dokumentiranje je ponekad posve materijalno, u svrhu bilježenja stradanja ljudi, objekata i spomenika kulture. S druge strane fotografiranje ratne pustoši može biti i umjetnički projekt (sl. 9) s posve egzistencijalnom razinom značenja, kao u slučaju dubrovačkog fotografa Pava Urbana koji je izgubio život snimajući bombardiranje grada u kojem je živio (sl. 10). Ta neposredna, stvarnim životom inducirana razina vizualnosti neponovljiv je dokaz da realnost kondicionira kulturu, a sustavnu aparaturu za tumačenje segmenta suvremene

hrvatske vizualne kulture povezanog s ratnim događajima tek treba uspostaviti. Poseban segment kulture komuniciranja problema ratnih stradanja čine pojedine, uglavnom samoinicijativne reakcije autora koji plakati- ma žele pridonijeti zaustavljanju ratne destrukcije (sl. 11).

Komunikacija ideologijske ideologije najviše je došla do izražaja u vezi s identitetom novostvorenih političkih stranaka te u kampanjama za nacionalne i lokalne izbore. U medijima, a devedesetih su to još uglavnom tiskani, iznose se bitne ideje političkih programa, poput nacionalnih interesa, dok vizualne strukture kojima su se, mahom tijekom tog desetljeća, političke ideje predstavljale nisu daleko od nostalgičarske, retrogradne semantike kakva je dominirala i u državnim obilježjima (sl. 12–13). Formiranjem nove, samostalne državno-pravne cjeline stvoreni su i novi elementi nacionalnog identiteta, kako službeni tako i oni neformalni, koji izražavaju stavove političke elite, ali i osobne stavove građana o Hrvatskoj. Usporedba obiju razina daje cjelovit uvid u dominantne vrijednosti koje su devedesetih percipirane kao bitni identifikatori nacionalne zajednice i kulturnog identiteta. Interesantno je primijetiti da je jedan od temeljnih vizualnih identifikatora tih godina bio takozvani pleter, odnosno grafička forma izvedena iz općeeuropskog standarda komunikacije novoformirane kršćanske srednjovjekovne kulture i prisutna na brojnim spomenicima kamene plastike nađenima na teritoriju današnje Hrvatske. Budući da se ti ostaci povezuju s natpisima koji spominju prve hrvatske vladare, dominantna oznaka lokaliziranja etničkog i kulturnog identiteta postao je upravo pleter, kao točka razlike, a ne točka unifikacije prema okolnom europskom kontekstu, unatoč činjenici da mu pripada kao dio tradicijskog repertoara. Uz to, budući da je devedesetih liberalizirana ekonomija, pa i njezini protagonisti, stvoren je veliki novi prostor verbalnog označavanja te nove situacije, u kojoj je u sferi imenovanja privatnih tvrtki dominirao »Cro«, čime se komplementirao motiv pletera.

S tom je razinom povezana i komunikacija potrošačke ideologije te otkrivanje liberalnog modela ekonomije, koje je započelo još šezdesetih godina prošlog stoljeća u samoupravnom socijalizmu, nakon privredne reforme 1965. godine. Tek devedesetih godina, stvaranjem različitih agencijskih mehanizama za poticanje potrošnje, ta razina vizualne komunikacije kvantitativno i kvalitativno postaje dominantna u društvenoj stvarnosti. Agencije za komuniciranje postojale su i u samoupravnom socijalizmu i bile su u društvenom vlasništvu, ali tek su od početka devedesetih kao privatne kompanije počele djelovati izvan mehanizma partijske kontrole i s odmakom od političke propagande (Vukić 2006). I dok se u masovnim medijima donekle može pratiti kontinuitet mehanizama i semantike nago- varanja na potrošnju (samo s drukčijim ideologijskim predznakom), dotle je posve nova komponenta devedesetih masovni ulazak oglašivačkih poruka u javni prostor putem gigantografije i vizualnih inscenacija kakve su u samoupravnom socijalizmu u pravilu bile rezervirane za manifestacije političke ideologije (Hanson 1974) (sl. 14). Veliki, tzv. džamboplakati odnosno *billboards* zauzeli su u Hrvatskoj priličan segment javnog prostora,

a dominantna je vizualna razina tih medija komunikacije pojednostavljena do banalosti, dakako, radi što učinkovitijeg izvršavanja njihove zadaće, a to je nagovaranje na potrošnju bez razmišljanja o razlozima ili smislu.

Novostvorena višestranačka demokratska država omogućila je i revolucioniranje u domeni slobode medija, najprije tiskanih, a kasnije i elektroničkih. Naime devedesetih godina još uvijek postoji samo jedna, javna/državna televizija, a još nema ni interneta, koji se u relevantnijem obliku kao platforma komunikacije u lokalnom kontekstu pojavljuje tek koncem desetljeća. I u tom segmentu vizualne kulture do izražaja je došao napor da se istakne nacionalna pripadnost pojedinih medija, posebno najvećeg koji je u državnom vlasništvu – Hrvatske radio-televizije. Identitet te tvrtke bio je jedan od najznačajnijih projekata dizajnera Borisa Ljubičića, koji je i inače izgradio svoj kreativni profil tijekom devedesetih i kasnije inzistirajući upravo na tome da se stvori cjelovit hrvatski vizualni identitet. Ipak, ti su naponi rijetko urodili i sustavnim programima komuniciranja jer je logika komercijalizacije u velikoj mjeri potisnula utjecaj one razine grafičkog dizajna koja je stvorena i koja se promovirala u doba društvenog vlasništva.

O tom jazu između namjera i stvarnih mogućnosti vizualne artikulacije masovnih medija tijekom devedesetih svjedoči i iznimno loša razina semantičke artikulacije dnevnih novina i tjednika u Hrvatskoj, koji su sadržajno i vizualno oformljeni uglavnom po uzoru na anglosaksonske, njemačke i talijanske tabloide, s pripadajućim vizualnim strukturama koje informaciju svode na najbitnije (sl. 15). To »najbitnije« međutim postaje takvim samo u mehanizmu masovne proizvodnje potrošnih medijskih sadržaja i *celebrity*-kulture. Tomu je u tehničkom smislu izvrsnu izvedbenu platformu dao *desk top publishing*, odnosno uporaba računala u prijelomu, obradi fotografija i pripremi za tisak masovnih medija, naprosto zato što je manipulacija verbalnim i vizualnim strukturama postala tehnički jednostavnija i brža, a time uglavnom i manje kvalitetna. Naglašena vizualnost, odnosno čak i dominantno korištenje vizualnih struktura u nekim je masovnim tiskanim medijima devedesetih bio glavni komunikacijski model, ali, nažalost, većina takvih medija nije preživjela devedesete ili dvije-tisućite.

Tijekom devedesetih vizualnost tradicijske pozicije umjetničkog u hrvatskoj umjetničkoj praksi, kao i drugdje u svijetu, postaje pomalo drugorazredan interes autorima, koji se više ne bave nužno proizvodnjom vizualnih struktura u različitim medijima, nego prakticiraju različite oblike ponašanja kako bi reagirali na društvenu svakodnevicu. Ipak, vizualne strukture u tradicionalnom galerijskom smislu i dalje su relevantne i prisutne u umjetničkoj proizvodnji devedesetih, ali s izrazito postmodernim senzibilitetom reinterpretacije i semantičke referencijalnosti. Interesantno je u tom smislu svjedočenje o masovnoj medijskoj kulturi na razini lokalnog konteksta, odnosno lokalna kreativna recepcija globalnih kulturnih vrijednosti. K tome, važno je napomenuti kako je dobar dio umjetničke, muzejsko-galerijske produkcije u Hrvatskoj ponekad teško odvojiti

od djela koja su rađena za potrebe komunikacije u sektoru kulture općenito, pa time u užem smislu pripadaju segmentu grafičkog dizajna. Prožimanje ideja i kreativnih postupaka umjetničkog i dizajnerskog kreativnog modela stvaranja u Hrvatskoj ima tradiciju još od početka dvadesetog stoljeća, a pojedini zastupnici takvog svjetonazora nastavljaju i devedesetih godina stvarati na crti nejasnog razgraničenja umjetnosti i dizajna (sl. 16). To odustajanje od potrebe da se nužno definiraju granice discipline tipično je i za tranzicijsku kulturu u Hrvatskoj devedesetih godina, pa čak i za masovnu vizualnu kulturu.

Prema zaključku

Masovna kultura i ideja o kulturnoj industriji tijekom devedesetih međutim tek je priprema za ono što će potpun razvoj doživjeti dvijetisućitih, kako u industriji vizualnog označavanja glazbenih sadržaja tako i u domeni stvaranja audio-vizualnih cjelina za televizijsko emitiranje. Grafički dizajn i dizajn kao umjetnički i kulturni fenomen uopće stječu u tom desetljeću legitimitet kulturne prakse. Teza koju ovdje iznosim kao jedan mogući pogled na aktualno stanje vizualne kulture u Hrvatskoj glasi: teškoća s određenjem tog segmenta kulturne proizvodnje u cijelosti je posljedica jaza između dviju modernizacija u kojem se nalazi aktualna hrvatska kultura i Hrvatska u cjelini.

Prije svega, treba napomenuti da je već i samo određenje prakse kulturne proizvodnje kao »hrvatske« danas, u okolnostima globalne razmjene tehnologija i rada problematično, odnosno da u najmanju ruku nije identično određenju koje se oslanja na modernu definiciju nacije i nacionalne kulture i ekonomije kakva se u Europi formira od osamnaestog stoljeća nadalje. Neupitno je, naravno, porijeklo intelektualne ideje samih protagonista, no koliko je ono što se danas stvara u lokalnom kontekstu moguće označiti kao hrvatsko, problem je koji bi trebalo razmotriti s različitih stajališta, od političkog do sociološkog i ekonomskog. Kvalitetan poticaj takvom razmatranju dala je, u drugom kontekstu i u jednom segmentu kreativne industrije – dizajnu – izložba »Made in Sweden – The (Un) Importance of Nationality in Design«, postavljena prije devet godina u galeriji Swensk Form u Stockholmu.

Jasno, u švedskom primjeru riječ je o promišljanju moderne oznake prostornog i političkog porijekla u novonastalim uvjetima globalne razmjene tehnologija i rada, u kojima ideje i realizacije, uz pomoć tehnike i tjeka kapitala, imaju planetarni protok, upravo u onoj mjeri u kojoj se i tržište masovnih proizvoda širi po uzoru na zapadnoeuropski model. U tom smislu nije beznačajna uloga popularne periodike o dizajnu, kao što nije bila beznačajna ni između dva svjetska rata, kada se ta moderna ideja sinteze »umjetnosti i industrije« tek promovirala u sklopu opće prosvjetiteljske vjere da znanost, etika i umjetnost mogu donijeti opću društvenu dobrobit.

Međutim u lokalnom kontekstu Hrvatske, nakon specifičnih devedesetih, čini se poticajnim otvoriti raspravu o toj temi, ali uvažavajući regional-

ne posebnosti koje, treba odmah primijetiti, nisu tipično hrvatske, nego su karakteristične i za druge tranzicijske zemlje koje su od 1990. prošle kroz društvenu reformu. Ta je reforma obuhvaćala prelazak s ekonomije plan-skoga gospodarstva (s rijetkim elementima slobodnog tržišta) zasnovanog na ideji društvenog vlasništva na koncepciju privatnog vlasništva i slobodnog poduzetništva, upravo prema obrascu liberalnog kapitalizma.

Iznesenom argumentu uporište treba tražiti u tranziciji, ali ne samo kao općenitom okviru za praktičnu realizaciju onoga što danas standardno zovemo vizualna kultura u Hrvatskoj nego i za samu teorijsku elaboraciju pojma. Naime promijenjene okolnosti proteklih dvadesetak godina nisu samo stvorile novi društveni kontekst, nego su promijenile i sam pojam. Zašto je tomu tako, pitanje je koje treba pojasniti postavljenu tezu.

Da bi se postavka teze preciznije razjasnila, čini se potrebnim upozoriti na činjenicu da je teorijsko razmatranje tranzicije u hrvatskoj društvenoj znanosti već prilično jasno konstruirano, i to na temelju uvida Ivana Rogića o »tri hrvatske modernizacije«, odnosno izvoda Josipa Županova o »polumodernizaciji« hrvatskog društva tijekom, po Rogiću, prve i druge hrvatske modernizacije. Ako se na osnovi tih argumenata uputimo u uže područje značenjskog polja pojma dizajn, svakako ćemo se naći u okruženju druge i treće modernizacije, odnosno najprije perioda socijalističke modernizacije između 1945. i 1990. i potom perioda nakon 1990.

U periodu od 1945. do 1990. vizualna je kultura mahom ispunjavala ideologijske zadatke industrijske modernizacije (s malim odklonima prema liberalnom tržištu i gotovo alternativnim kulturnim industrijama, poput filma ili glazbe). No što se dogodilo u međuvremenu? Kontekst druge (socijalističke) modernizacije zamijenjen je kontekstom treće (tranzicijske) modernizacije, čija je glavna oznaka uklanjanje koncepcije društvenog vlasništva i uklapanje u zapadnoeuropske integracijske procese na premisi profitno orijentiranog kapitalističkog društva. Sada bi vrijedilo postaviti pitanje o poziciji vizualne kulture unutar tako naznačenog okvira društvene promjene. Odgovor bi zahtijevao širu elaboraciju, no u ovoj prilici moglo bi se primijetiti da je u kontekstu »druge modernizacije« vizualna kultura teorijski elaborirana i praktično realizirana u sklopu koncepcije društvenog vlasništva i njemu primjerenog ekonomskog modela, dok se u kontekstu aktualne »treće modernizacije« prakticira u sklopu koncepcije privatnog vlasništva i njemu primjerene tendencije društvenog razvoja. Dok se nekada vizualnoj kulturi davala jasna društvena uloga u razvoju (barem nominalno) humanistički orijentiranog društva za sve njegove članove, danas ona pokušava funkcionirati u sklopu odnosa uspostavljenih na ideji slobodnog poduzetništva, gdje se sloboda podrazumijeva za one koji je mogu platiti.

Zašto danas nije jednostavno odrediti poziciju vizualne kulture u Hrvatskoj? Na to je pitanje moguće odgovoriti s različitih gledišta, no ovdje bih samo upozorio na činjenicu da je pojmovno i metodičko određenje struke utemeljeno u kontekstu »druge modernizacije«, a praktična se realizacija danas odvija u potpuno promijenjenim okolnostima »treće moder-

nizacije»: okolnosti samoupravnog socijalizma u kojima su nastali temelji suvremene vizualne kulture više ne postoje, a tranzicija prema kapitalizmu proces je koji još nije dobio svoje teorijsko utemeljenje u toj domeni. Otuda se metoda i svrha vizualne kulture danas u Hrvatskoj, kao i u većini tranzicijskih zemalja, pokazuju kao neuhvatljiv cilj (*elusive goal*), jer temelje strukovnu, edukacijsku i metodičku postavku na idejama jednog društveno-političkog i ekonomskog sustava u okolnostima potpuno drukčijeg sustava.

Literatura

- Adamson, Glenn i Jane Pavitt, ur. (2011), *Postmodernism, Subversion and Style 1970-1990*, Victoria and Albert Museum, London.
- Bal, Mieke i Norman Bryson (1994), »Semiotics and Art History«, u: *On Meaning Making, Essays in Semiotics*, Polebridge Press, Sonoma, str. 141.
- Barthes, Roland (1972), *Mythologies*, Hill and Wang, New York.
- Buck Morss, Susan (2002), *Dreamworlds and Utopia, The Passing of Mass Utopia in East and West*, MIT Press, Cambridge Massachusetts.
- Derrida, Jacques (2000), »Differance«, u: *Identity: A Reader*, Paul Du Gay, Jessica Evans i Peter Redman, ur., Sage Publications, London, str. 87-93.
- Greenhalgh, Paul, ur. (1990), *Modernism in Design*, Reaktion Books, London, str. 1-24.
- Habermas, Jürgen (1983), »Modernity – An Incomplete Project«, u: *Anti-Aesthetic, Essays on Postmodern Culture*, ur. H. Foster, Bay Press, Seattle – Washington, str. 3-16.
- Hanson, Philip (1974), *Advertising and Socialism*, International Arts and Sciences Press, New York.
- Karaman, Igor (1984), »Prijelaz ili modernizacija«, *Naše teme*, 4-5, Zagreb, str. 655-676.
- Mauss, Marcel (2000), »A Category of Human Mind: the Notion of ›Person‹; the Notion of ›Self‹«, u: *Identity: A Reader*, Paul Du Gay, Jessica Evans i Peter Redman, ur., Sage Publications, London, str. 327-348.
- Vukić, Feđa (2003), *Od oblikovanja do dizajna*, Meandar, Zagreb.
- Vukić, Feđa (2006), *Historijska gramatika oglašavanja ili industrija identiteta*, katalog izložbe Umjetnost uvjeravanja, Oglašavanje u Hrvatskoj 1835-2005, Muzej za umjetnost i obrt i Hrvatski oglasni zbor, Zagreb.
- Walker, John A. (1989), *Design History and the History of Design*, Pluto Press, London, Boulder Colorado, str. 15.
- Županov, Josip (2001), »Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća«, u: D. Čengić i I. Rogić, ur., *Upravljačke elite i modernizacija*, Institut Ivo Pilar, Zagreb.

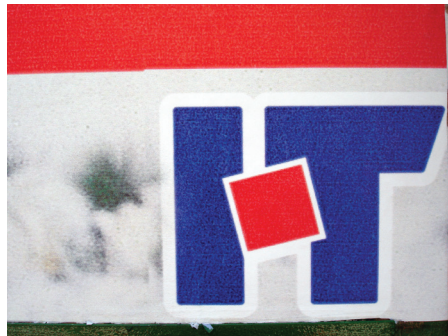
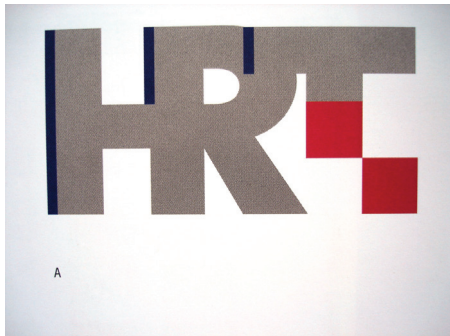
1.
Navijački jogurt,
tvrtka Vindija, Varaždin

2. Izlog s navijačkim rekvizitima i suvenirima, Zagreb

3. Disfunkcionalni prostori u urbanom kontekstu kao podloga za vizualnu komunikaciju, Zagreb

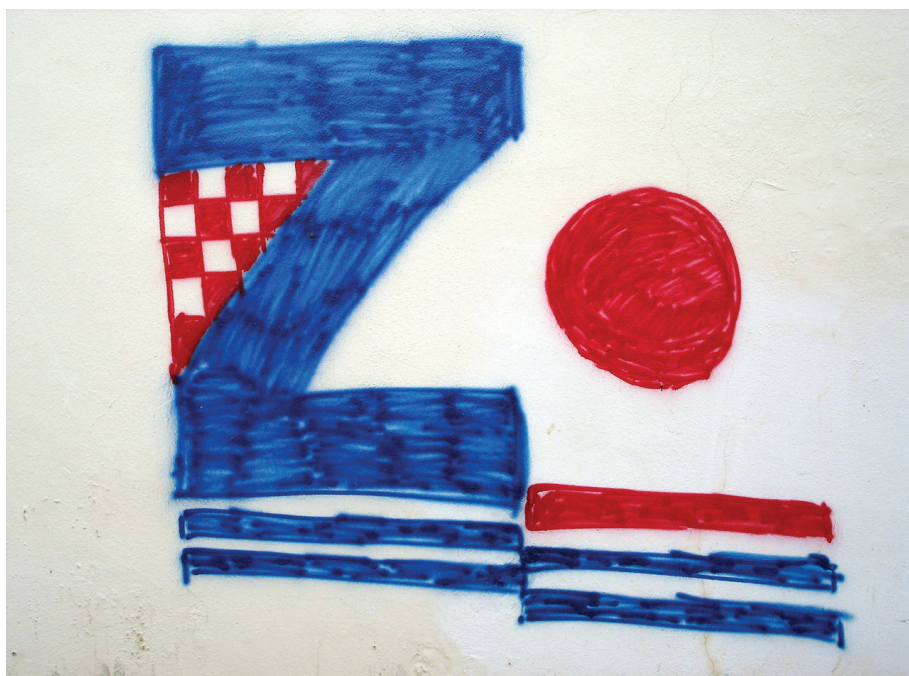
4. Lijevo: vizualni identitet Hrvatske radio-televizije, Boris Ljubičić, 1992.
Desno: vizualni identitet Hrvatskih telekomunikacija, Jana Žiljak, 1994.

5. Znakovi označavanja kvalitete hrvatskih proizvoda, Marko Koržinek, Ivica Belinić, 1996.

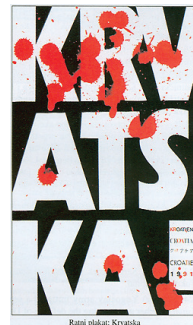
6. Vizualni identitet Turističke zajednice grada Zagreba, 1994.

7. Identitet navijačke skupine Tornado košarkaškog kluba Zadar

8.
Identitet café-bara
u Zagrebu

11.
Krvatska, plakat,
Boris Ljubičić,
1991.

9. Novska, Antun Maračić, 1992.

10. Dubrovnik, Pavo Urban, 1991.

12. Politička kampanja na ulicama Zagreba, 1993.

13. Promijenimo vrh dobit ćemo Hrvatsku, plakat, Boris Ljubičić, 1993.

14.
Oglas telekomunikacijske kompanije u javnom prostoru

15. Naslovnica dnevnih novina
Jutarnji list

16. Plakat, Boris Bučan

III.
Tema: Časopis

Vinko Brešić

Od *Calendariuma* do *Knjigomata*: vrlo kratka povijest hrvatskih časopisa¹

Nakon prvih tiskanih knjiga u europskoj kulturnoj tradiciji pojavljuju se sredinom 17. st. novi tiskani mediji – kalendari, almanasi, časopisi i novine. Kao prijelazni oblik od knjige prema periodičkim publikacijama kalendari i almanasi imali su važnu ulogu do kraja 18. st., a dalje u prvi plan dolaze časopisi i novine. Pretvarajući dotadašnji oralni tip kulture u pisani, s časopisima i novinama otpočinje moderna povijest koja podrazumijeva radikalne promjene prvenstveno u tipu komunikacije i u stvaranju javnosti kao sve snažnijeg društvenog faktora. Publika i tržište svojim ukusom i interesima najneposrednije utječu na status kulture, znanosti i umjetnosti, pa tako i na status autora i njegova djela. Po uzoru na kalendare koji su pokraj stalnoga kalendarskoga dijela imali poučne i zabavne tekstove strukturiraju se i prvi časopisi i novine, koje se od časopisa počinju razlikovati po stupnju aktualnosti svojih priloga, prvo tekstualnih, a potom sve više i likovnih. Reagirajući podjednako na tehnološke kao i na društvene promjene, i jedni i drugi mijenjali su se s obzirom na ritam pojavljivanja, karakter priloga i ciljanu publiku. I jedni i drugi vrhunce doživljavaju na prijelazu 19. i 20. st. kad ih počinju ugrožavati novi, elektronički mediji, koji pojavom interneta na prijelazu 20. i 21. st. počinju prevladavati.

Početak europske tradicije časopisa vezuje se uz pojavu pariškoga *Journal des sçavans* 1665. i londonskoga *Mercurius Librarius* 1668, a novina uz engleski *Daily Courant* 1702. Početak hrvatske novinsko-časopisne tradicije vezuje se uz najavu A. Jandere u *Calendarium Zagradiense* za 1771. o pokretanju novina na latinskome, odnosno uz pojavu *Agramer deutsche Zeitung* 1786. i *Kroatischer Korrespondent* 1789. Neiskorišteno je odobrenje F. Bogdaniću iz 1792. da pokrene tjednik na hrvatskom jeziku, ali je zato francuska vlast na području Napoleonove Ilirije 1806. pokrenula talijansko-hrvatski *II regio Dalmata – Kraglski Dalmatin* kao svoje službeno glasilo, a njegovim gašenjem 1810. i *Télégraphe officiel* na hrvatskome. Uslijedile su nove, uglavnom neuspjele inicijative, pa je tako Požežanin A. Nagy najavio 1813. *Slavonski Feniks*, a Karlovčanin M. J. Šporer 1815. *Oglasnik ilirski*, no nije mu se javio nijedan pretplatnik, pa je izdao

¹ Od predavanja koje sam pod naslovom *Medijska slika hrvatske književnosti* održao na 40. seminaru Zagrebačke slavističke škole za pisanu inačicu odlučio sam se izdvojiti samo jedan njegov dio te dati u krajnje sažetome obliku pregled časopisa kao glavnog medija moderne hrvatske književnosti.

Almanah Ilirski za godinu 1823. U Zagrebu je zato 1815. počeo izlaziti još jedan njemački, i to kazališni *Agramer Theater Journal*, dok je u Zadru 1832. počela izlaziti službena talijanska *Gazzetta di Zara* s lajtmotivom o Dalmatincima kao Slavenima, ali im je kultura talijanska. Do prvih sasvim nacionalnih novina u Zagrebu se 1826. pojavila i njemačka *Luna – Agramer Zeitschrift* koju je T. Mikloušić, kajkavski pjesnik i izdavač popularnoga *Stoletnog kalendara* (1819), nazvao *zagrebačkom vilom*.

Kontinuitet, a s njime i tradiciju nacionalnih tiskanih medija uspostavlja Gajev projekt političkih *Novina*, koje su izlazile dvaput tjedno, te *Danice* kao tjednoga kulturnog priloga. Prvi broj *Novina Horvatzkih, Slavonzkih y Dalmatinzkih* izišao je 6. siječnja, a *Danice Horvatzke, Slavonzke y Dalmatinzke* 10. siječnja 1835, i to na kajkavskome i starim pravopisom. Svoj novi pravopis i štokavštinu kao bazu budućega jedinstvenog nacionalnog jezika Gaj je uveo od 1836. promijenivši ime u *Novine*, odnosno *Danicu ilirsku* sve do zabrane ilirizma 1843.

Po uzoru na dotadašnje kalendare, novine i časopise koji su izlazili na njemačkome i na slavenskim jezicima, u prvom redu na češkome, Gaj je uspostavio novi, moderni medijski prostor unutar kojega je stvarao i oblikovao hrvatsku kao jednu od modernih europskih nacija. Pravopisnom i jezičnom reformom te strateškim korištenjem ilirskog imena uspio je na stranicama svojega časopisa mobilizirati nacionalnu kulturnu elitu neovisno o političkim i administrativnim granicama tadašnje Hrvatske te stvaranjem kulturnoga hrvatskog identiteta inicirati sve one diskurzivne prakse na kojima će se temeljiti i razvijati nacionalni život te biti uspostavljene i posljednje njegove institucije.

Danicom je uspostavljen i pojam nacionalne književne tradicije koja uključuje dotadašnje hrvatske regionalne književnosti (stariju) i suvremenu hrvatsku književnost (noviju) koja unutar novoga medija razvija ne samo nove teme i motive, stilove i postupke već i nove žanrove, profesije i institucije. U krugu oko Gajeve *Danice* pojavile su se i prve razlike u poimanju književnosti i njezine društvene uloge, pa je S. Vraz s D. Rakovcem i Lj. Vukotinovićem 1842. pokrenuo časopis *Kolo*, čime je otpočet proces autonomizacije književnosti kao specifične društvene prakse.

Iako je preporodom Zagreb bio instaliran kao nacionalno središte, jer je za to imao sve povoljne, u prvom redu prometno-gospodarske uvjete, pojava časopisa i izvan Zagreba samo mu je ojačavala takvu ulogu. Političko-administrativno rascjepkan prostor najednom se medijski počeo povezivati u jedinstven nacionalni kulturni prostor. Ticalo se to prvoga nacionalnoga časopisa u Dalmaciji, zadarske *Zore dalmatinske* (1844–1848), i prvoga slavonskog časopisa *Slavonac* (1863–1865), a potom i *Bosanskog prijatelja*, prvoga hrvatskog časopisa u Bosni i Hercegovini (Zagreb, 1851), kao i prvih kalendara i časopisa među bunjevačkim i gradišćanskim Hrvatima (*Bunjevačko-šokački kalendar*, 1868. i *Bunjevačka i šokačka vila*, 1871–1876), a onda i prvih hrvatskih novina u Istri *Naša sloga* (1870), kojima je i na tim prostorima – makar i s vremenskim odmakom – stvorena preporodna hrvatska književnost. Dubrovnik, jedno

od najsnažnijih središta starije hrvatske književnosti, istoimenim je časopisom *Dubrovnik* (1849–1852), a potom i *Slovincem* (1878–1884) i *Srđem* (1902–1908) pokušavao ići ukorak s vremenom te zadržati svoje mjesto i u novim okolnostima.

U međuvremenu izlazi i nekoliko almanaha, među kojima Demetrova *Iskra* s najznačajnijim djelom nove nacionalne književnosti, Mažuranićevim spjevom *Smrt Smail-age Čengića* (1846), dok tijekom Bachova apsolutizma s novim valom germanizacije sav teret književnog života pada na leđa tada jedinoga časopisa, Bogovićeve *Nevena* (1852–1857). U mnogo čemu pionirski, *Neven* je učinio prvi korak u kanonizaciji nacionalne kulture te imao ambiciju da preraste i u znanstveni časopis. No, prvenstvo je pripalo Kukuljevićeve *Arkivu za pověstnicu jugoslavensku* (1851–1875), odnosno Jagićeve *Književniku* (1864–1866) čija je zadaća bila da pripremi kadar za buduću akademiju. U isto je vrijeme I. Filipović pokrenuo prvi dječji časopis *Bosiljak* (1864–1868), a Lukšićev karlovačko-bečki *Glasonoša* postao je beletristički list u kojemu je mladi Šenoa najavio svoju književnu karijeru esejom *Naša književnost* (1865).

U pozicioniranju Matice ilirske i tek osnovane Akademije časopisi su igrali ključnu ulogu. Matica podupire i Deželićev *Dragoljub*, privremeno spojena s Akademijom zajednički pokreću *Vienac*, preustrojena sada Matica hrvatska (MH) predaje ga Dioničkoj tiskari, koja – nakon nekoliko prvih urednika – angažira A. Šenou, da bi ga ovaj učinio središnjim časopisom hrvatske kulture. U međuvremenu Akademija pokreće vlastite časopise (*Rad* 1867, *Starine* i *Stari pisci hrvatski* 1869, *Ljetopis* 1877. itd.), a nakon Šenoine smrti i desetak novih urednika Dionička je tiskara 1900. Matici vratila *Vienac*. U konkurenciji sa sve brojnijim modernim časopisima *Vienac* je ostao bez pretplatnika, pa je nakon 34 godine urednoga izlaza obustavljen.

Paralelno s *Vience*m, kojim je zahvaljujući u prvome redu Šenoi bio izgrađen kanon mlade nacionalne književnosti i građanske kulture, na sceni se izmjenjivalo još tridesetak časopisa i novina, među njima i nekoliko pravaških koji su odigrali važnu ulogu u zaživljavanju našega realizma. Tako je u Harambašićevoj *Hrvatskoj vili* 1883. vođena književna polemika o realizmu i o romanu, koja je pridonijela i modernizaciji književne kritike. Iza većine nakladničkih Akademijinih i Matičinih projekata stajao je đakovački biskup J. J. Strossmayer – bilo izravno bilo kroz rad Dioničkoga društva s Dioničkom tiskarom kao izdavačem ne samo političkoga dnevnika *Obzora* (1860–1835) i obiteljskoga magazina *Dom i svijet* (1888–1823) već i *Vienca*, koji je između ostaloga i zato – nakon njemačke *Lune* – bio najstabilniji i najtrajniji časopis 19. stoljeća.

Modernistički je pokret (1895–1903) na preporodnim stečevinama tražio modernizaciju cjelokupnoga nacionalnog života, oslobađanje od prošlosti i nacionalne patetike i tendencioznosti te uključivanje u europske trendove u kojima, kako to pokazuju iskustva nordijskih zemalja, i mali narodi imaju svoje mjesto. Skupina mladih koja se našla u Pragu pokrenula je *Hrvatsku misao* (1897) te pod utjecajem Masarykova realiz-

ma zagovarala angažman i povezanost književnosti i nacionalnoga života, bečka skupina pokrenula je *Mladost*, »smotru za modernu književnost i umjetnost« (1898), koja je pod utjecajem bečke secesije i artizma zagovarala umjetničku autonomiju i kritički odnos prema tradiciji, dok su se u Zagrebu mladi okupljali oko *Nove Nade* (1897-1898) te zagovarali srednji put.

Mladi modernisti organizirali su se u novom društvu umjetnika iz kojega je niklo i Društvo hrvatskih književnika (1900), a svoje poimanje stila života i umjetnosti, posebice individualne i umjetničke slobode, izražavali su putem brojnih brošura, novina i časopisa, uglavnom kratkog daha. Nakon *Hrvatskog salona* 1898/1899. s reprodukcijama slika s prve izložbe Društva hrvatskih umjetnika koje su dopunjavali kraći književni oblici, početkom 1900. pojavio se *Život* kao nastavak *Mladosti*, i to pod geslom ilirskog pjesnika J. Kundeka kao svojevrsnim programom koji citatno zatvara jedan ciklus nacionalnoga književnog života: *Ar se zdižu mladi, posluju marljivo / Ter podžihu v stareh kaj bilo vgasljivo* (1832).

Gotovo istodobno s *Viencom* ugasila se i sarajevska *Nada* (1895-1903). Iako zamišljena kao nacionalno neutralan bosanski časopis, zahvaljujući Kranjčevićевой uredničkoj ulozi *Nada* je bila jedan od najznačajnijih hrvatskih modernističkih časopisa sa Sarajevom kao još jednim centrom hrvatske književnosti, što je, po svemu sudeći, i bio stvarni razlog njezine obustave.

Nakon *Vienca* i *Nade* nakratko se Zadar našao u ulozi književnog središta, i to kratkotrajnim *Lovorom* (1905), koji je urednik M. C. Nehajev nazvao »novim *Viencom*«. *Novi Vienac*, međutim, doista je izlazio, i to kao književni prilog Radićeve *Hrvatske misli* 1904-1905, čime je zapravo otpočela borba za *Vienčevu* slavu koja će trajati sve do naših dana.

Iako će časopisnu scenu popunjavati izdanja poput omladinskoga *Pobratima* (1891-1916), Folnegovićeve *Prosvjete* (1893-1913) i *Glasnika Matice dalmatinske* (1902-1904), mlado Društvo hrvatskih književnika smatralo je svojom dužnošću da reagira na oskudicu književnog glasila, te je umjesto obnove *Vienca* 1906. pokrenulo *Savremenik*. Nakon Gj. Šurmina i B. Drechslera (Vodnika) 1907-1919. uređivao ga je pripadnik mladih B. Livadić, dok je umjetnički dio uređivao A. Schneider pretvorivši ga u raskošnu književnu reviju i promotora likovne umjetnosti.

Nakon što su M. Marjanović i A. G. Matoš u *Savremeniku* 1911. polemički rezimirali našu modernu (*Artizam i realizam*, 1911), Marjanović je 1914. pokrenuo *Književne novosti* u kojima se prvi put pojavio mladi M. Krleža. U isto vrijeme u katoličkoj *Luči* (1905-1942), koja se s kasnijom *Hrvatskom prosvjetom* (1914-1940) Kola hrvatskih književnika – u oba slučaja zahvaljujući uglavnom IJ. Marakoviću – nametnula kao središnji časopis katoličkog pokreta, javio se i A. B. Šimić. Paralelno s *Novostima*, a na tragu *Vala* (1911) izlazi i drugi Čerinin časopis *Vihor* (1914) kao eksponent nove politike »srpsko-hrvatskoga nacijonalizma«.

A onda se na samome prijelazu 1913-1914. pojavio autorski »list za kulturu i umjetnost« T. Strozija *Krik*, koji je najavio rat i »provalu futu-

rista u Hrvatsku«. U novoj društvenoj paradigmi u kojoj je sve podređeno negiranju staroga i borbi za novo, časopisi pred još uvijek nejakima, ali sve eksponiranijim medijima filma i radija postaju poprišta novih estetika, poetika i politika, a njihovi protagonisti sada su odreda pojedinci ili skupine istomišljenika najčešće izvan institucija. Među njima najistaknutiji su bili U. Donadini sa svojim *Kokotom* (1916–1918), A. B. Šimić s *Vijavicom* (1917) i *Jurišem* (1919) te M. Krleža s *Plamenom* (1919) i *Književnom republikom* (1923–1925).

Pod dojmom K. Krausa i njemačkih ekspresionističkih časopisa Donadini je *Kokotom* najavio novu generaciju »koja hoće da poruši te uske okvire naše naravi«, s njome i mladoga A. B. Šimića i njegove časopise u kojima se obrušava na opću žurnalizaciju te, poput Donadinija, negira dotadašnju umjetnost u ime one koja se »otkriva u ekspresivnosti, ne u lepoti«. Slično čini i mladi Krleža koji u prvome broju *Plamena* napada preporod, modernu i »laž nacionalnog heroizma« hrvatskoga i jugoslavenškog te tradiciji renesansa-preporod-moderna suprotstavlja »liniju jugoslavenške kulturne tradicije« od bogumila i Križanića do Kranjčevića. Istu metodu osporavanja i prevrednovanja primijenio je na recentna politička i kulturna zbivanja i u *Književnoj republici*, ističući kako njegov časopis »nije nikakav književni magazin« za »zabavno štivo«, već ozbiljna društvena smotra koja intelektualce drži u »borbenoj dijalogičnosti« (S. Lasić).

Socijalni i politički aktivizam generira i prati cijeli niz više ili manje angažiranih časopisa koji ne pripadaju avangardnoj jezgri, ali je dopunjavaju. J. Demetrović uređivao je *Hrvatsku* (1917), odnosno *Jugoslavensku njivu* (1919/1920–1926) u duhu aktualne ideje integralnoga jugoslaventstva, od 1918. tiskanu i ćirilicom te s redakcijom i u Beogradu. Cilj Mašićeva *Književnog juga* (1918–1919), u čijoj je redakciji bio i mladi I. Andrić koji je tu objavio većinu svojih kritika i eseja te nekoliko kratkih proza, bio je da »položi temelj budućoj jugoslovenskoj književnosti«. Istu orijentaciju, ali najmanje književnu, imala je i Ćurčinova *Nova Evropa* (1920–1941) s uvodnikom engleskog publicista R. W. Seton-Watsona.

Krležin politički aktivizam bio je radikaliziran časopisima koje je između ostalih pokretao ili uređivao i S. Galogaža. *Kritiku* (1920–1928) otvoreno je namijenio propagiranju »proleterske kulture«, *Vedrinu* (1923–1924) vodio je kao reviju »duha i akcije«, a još borbenija bila mu je *Literatura* (1931–1932). U tim previranjima posebno je odjeknuo *Zenit*, »međunarodni časopis za zenitizam i novu umetnost«, Lj. Micića, koji izlazi u Zagrebu 1921–1923, a nakon negativnih odjeka, nesporazuma i zapljena seli se u Beograd gdje izlazi 1924–1926.

U najžešćim raspravama o pitanjima socijalne literature i političkog angažmana, osjećajući nedostatak ozbiljne i stabilne književne revije, MH pokrenula je 1928. bogato ilustriranu književnu *Hrvatsku reviju* s B. Livičićem kao prvim te s O. Delorkom – uz nekoliko alternacija – kao zadnjim urednikom. Sve do rata u njemu su surađivali gotovo svi važniji hrvatski književnici nekoliko naraštaja i najrazličitijih političkih i estetskih usmjerenja, a donosio je kvalitetne reprodukcije grupe Zemlja i drugih umjetni-

ka. Sličnoga je suradničkog profila bio i *Književnik* (1928–1939), »hrvatski književni mjesečnik« koji je promijenio nekoliko vlasnika (od J. Modrića do M. Durmana) i urednika, uključujući i M. Begovića, a smjerao je prema socijalno angažiranoj literaturi kao »postulatu vremena i prilika«, pa su Krleža i Cesarec među zastupljenijim suradnicima.

Pokraj Vernićevih *Književnih novina* 1930, *Slobodnih spisa* S. Šimića i obiteljske *Danice* J. Matošića 1931. te Mađarevićeve *Književne kovačnice* i *Književnih horizonata* L. Žimbrega 1933–1938. izlazila je i pravaška *Hrvatska smotra* (1933–1944) prvog urednika K. Šegvića. Nakon početnoga odbijanja da bude »beletristički list«, sve se više okretala književnim, mahom pasatističkim temama, da bi u kritici bila protiv marksizma i socijalne literature, a na kraju otvoreno zagovarala antisemitizam i fašizam.

Tih godina oživljava periodika i među bunjevačkim i srijemskim Hrvatima, pa je mladi B. Vujkov 1933. pokrenuo »omladinski časopis za književnost i kulturu« *Bunjevačko kolo* (1933–1936), a kulturni djelatnici i pisci okupljeni oko Subotičke matice i Pučke kasine »vanpolitički povremeni časopis za književnost i kulturu« *Klasje naših ravni* (1935–1944) s ciljem da okupe »starije i mlađe pisce Vojvodine, koji se osjećaju hrvatski«.

U Splitu 1934–1935. V. Desnica uređuje *Magazin sjeverne Dalmacije*, a u Zagrebu 1935–1936. R. Marinković »hrvatsku književnu reviju« *Dani i ljudi*. Slijede nova dva Krležina časopisa, ovaj put *Danas*, »književni časopis za sve kulturne i socijalne probleme« s beogradskom adresom i M. Bogdanovićem kao formalnim suurednikom, te zagrebački *Pečat*, »književni mjesečnik za umjetnost, nauku i sve kulturne probleme«. Svega pet brojeva *Danasa* izišlo je od siječnja do svibnja 1934, kad je zaplijenjen i zabranjen. *Pečat* je bio nešto dužega vijeka – od veljače 1939. do travnja 1940. s ukupno 15 brojeva u osam svezaka i »minimalnom programatskom linijom« da oponira svakome tipu frazerstva i gluposti, a prestao je izlaziti najvjerojatnije Krležinom odlukom da se sukobima unutar tzv. književne ljevice na preporuku J. Broza Tita ne šteti interesima Komunističke partije.

Tijekom II. svjetskog rata u NDH je izlazilo više časopisa. Osim Matičine *Hrvatske revije*, *Hrvatske smotre* i još jedne *Vienčeve* inačice – Benešićeva *Vienca* (1941–1944) kao mjesečnika Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda (HIBZ) – pojavilo se nekoliko žanrovskih književnih časopisa poput zagrebačke *Novele* i splitske *Poezije* 1941. U Sarajevu, uz glasila Hrvatskog kulturnog društva Napredak, R. Filipović, potom A. Muradbegović te H. Dizdar uređuju *Hrvatsku pozornicu*, odnosno *Sarajevsku hrvatsku pozornicu*, kazališni list Hrvatskog državnog kazališta 1941–1945. Istodobno zagrebačka *Hrvatska pozornica* (1909) četvrti put biva pokrenuta 1940, sada u redakciji S. Batušića, 1941–1944. uređuje ju D. Ivanišević, a P. Dulčić 1945, kada prvi kazališni časopis s prethodnikom u Miletićevu *Kazališnom almanahu* (1895) biva konačno obustavljen. Nakon M. Jambrišak i J. Truhelke te njihova obiteljskog časopisa *Na domaćem ognjištu* (1900), a potom i Zagorkina *Ženskoga lista* (1925–1938), odnosno *Hrvatice* (1939–1941) sada S. Košutić, od 1943. s M. Schwel, ure-

đuje novu inačicu ženskog časopisa *Hrvatski ženski list* kojega je izdavač Hrvatski državni tiskarski zavod, odnosno Ženska loza hrvatskog ustaškog pokreta. Pokraj *Revije* i *Smotre* te *Plave revije* (1940–1943) i *Pluga* Matice hrvatskih akademičara (1944) važno mjesto imao je HIBZ-ov *Književni tjednik* P. Tijana (1941–1942).

Još za vrijeme rata i u antifašističkim krugovima pokreću se novine i časopisi, među njima i šibenski *Književnik* Kluba kulturnih radnika Hrvatske s redakcijom V. Kaleb, I. Frol, P. Lasta, M. Franičević, V. Popović i Đ. Tiljak. Iste, 1945. nove vlasti pokreću *Republiku*, »mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život«, među čijim je urednicima, osim Kaleba i J. Horvata, bio i M. Krleža kao glavna meta toga medijskog projekta nove vlasti. Iako je tek od 1981. i formalno časopis DHK, *Republika* je otpočetak tako slovila promijenivši više puta format, nakladnike i urednike iz nekoliko naraštaja. Matičino *Kolo* nakon 26 zborničkih knjiga 1905–1946. nastavlja 1948. s novom serijom pod imenom *Hrvatsko kolo* sve do 1955, a potom – nakon stanke – od 1963. pod svojim izvornim imenom *Kolo* sve do 1971. te – nakon još jedne stanke – od 1991. do danas.

Na tradiciju Matičine *Revije* pozivali su se hrvatski pisci koji su 1945. emigrirali. Prvi broj emigrantske *Hrvatske revije* pojavio se u proljeće 1951. u Buenos Airesu, i to kao »kulturno-književni tromjesečnik« koji su prvo uređivali A. Bonifačić i V. Nikolić, a potom sam Nikolić. Od 1968. do povratka u domovinu 1990. izlazila je u Barceloni. Kao središnji hrvatski kulturni časopis izvan Hrvatske *Revija* je sa svojom Knjižnicom okupila više od 600 suradnika koji su putem nacionalne kulture pridonosili očuvanju nacionalne svijesti među Hrvatima u emigraciji. Među prvim suradnicima bili su bivši predsjednik MH F. Lukas, bivši intendant HNK D. Žanko, bivši sveučilišni ustaški stožernik te urednik tjednika *Spremnost* F. Nevišić, bivši tajnik Komunističke stranke za Hrvatsku, glavni urednik stranačkog lista *Borba* i član Politbiroa Komunističke partije Jugoslavije A. Ciliga te kipar svjetskoga glasa I. Meštrović. Umjesto »korijenskoga« pravopisa, kojim je pisana endehaška *Hrvatska revija*, emigrantska je koristila fonološki pravopis koji se koristio i u domovini, pa je i time bilo određeno »opće-hrvatsko usmjerenje« toga časopisa.

Neposredno nakon rata i dviju inačica *Izvora* (1945. i 1948–1951) prvi poratni »naraštaj izgubljenih« pokreće 1952. vlastiti časopis *Krugovi* s prvim urednicima Z. Golobom, N. Milićevićem, S. Novakom i V. Pavletićem, od 1953. i s J. Barkovićem, a od 1955. s A. Šoljanom koji ga s J. Pupačićem uređuje 1957–1958. Oponirajući dogmatizmu socijalističkog realizma te pozivajući se na angloameričku kritiku, krugovaši su pokušavali nastaviti ratom prekinuti modernizam te promicati ne samo novu poetičku već i svjetonazornu »živost«, zbog čega su jednostavno financijski eutanazirani. Pedesetih su časopisno oživjeli gotovo svi veći gradovi, no i dalje je najživlje u Zagrebu u kojemu su disidenti iz *Krugova* V. Gotovac, I. Slamnig, A. Šoljan i Z. Tomićić 1953. pokrenuli časopis *Međutim* da bi »otvorili prostor najmlađoj generaciji hrvatskih pisaca«. Nakon gašenja *Krugova* izlazi *Književnik* (1959–1961), uređuju ga J. Pupačić i A. Šoljan, autor progla-

sa *Deklariramo se...*, prvoga manifesta u poslijeratnoj Hrvatskoj u kojemu skupina pisaca iznosi svoje poglede na književnost i ograđuje se od bilo koje vrste ideologizacije literature.

Dok je *Republika* i dalje vodeći, a *Krugovi* po općoj ocjeni najbolji časopis, novopridošli mladi u okviru studentske zajednice pokreću glasilo koje otvoreno iskazuje svoju naraštajnost: *Razlog, časopis mladih za književnost, umjetnost i kulturu*, a koji će s M. Mirićem kao stalnim urednikom raditi na »sustavnoj afirmaciji jedne književne generacije« (I. Mandić). Sada V. Gotovac i V. Zuppa istupaju iz *Razlogova* uredništva u kojemu su razlike tolike »da se njihovo uredničko djelovanje nije više moglo uskladiti« (V. Gotovac). Radilo se zapravo o razilaženjima u nekim aktualnim pitanjima, npr. filozofskog časopisa *Praxis* (1964–1974) Hrvatskog filozofskog društva i »kritike svega postojećega« tzv. praksisovaca koji su i međunarodno djelovali kroz Korčulansku ljetnu školu, a na kojoj su sudjelovali i filozofi poput H. Marcusea, A. Lefebrea, E. Blocha i J. Habermasa. Optužen za pokušaj »nametanja višepartijskog sistema«, *Razlog* je nakon 57. broja 1967. zabranjen – baš kao i *Praxis* 1972. – dok mu je biblioteka izlazila do 1970. s ukupno 99 naslova.

Pedesetih je osnovano i Hrvatsko filološko društvo (1952) koje 1957. pokreće moderni znanstveni književni časopis *Umjetnost riječi* (ur. Z. Škreb) u čijem će krugu stasati tzv. Zagrebačka stilistička škola te se profilirati znanstveno-stručni kadar nekoliko naraštaja. Jednako tako i Matica oživljava svoju nakladničku djelatnost i putem svojih regionalnih pododbora stoji iza časopisa koji će se ubrzo nametnuti kao središnje nacionalne kulturne tribine: 1952. *Zadarska* i *Riječka revija*, 1954. splitske *Mogućnosti*, 1955. *Dubrovnik*, 1960. vinkovački *Književni godišnjak*, 1961. osječka *Revija* itd. Važno mjesto na kulturnoj sceni zauzimali su i srednjoškolski list za književnost, nauku i umjetnost *Polet* (1953), koji nakon šezdesetih postaje jedna od vodećih »revija za mlade«, *Pitanja* (1969–1989), naročito svojom novom serijom, *Studentski list* (1945–1990), koji je odigrao bitnu ulogu u demokratizaciji društva, te omladinski relativno brzo zabranjeni tjednik *Tlo* (1969–1972) u kojemu je oslonac našlo i nekoliko tzv. *fantastičara*, »hrvatskih borgesovaca«.

U jesen 1966. u Zagrebu je skupina hrvatskih intelektualaca iz Instituta za filozofiju JAZU s I. Supekom na čelu, inače članova pagvaškoga mirotvornog pokreta koji su začeli A. Einstein i B. Russel, pokrenula »časopis za znanost, umjetnost i društvenu praksu« *Encyclopaedia moderna*. S nekoliko dvobroja u kontinuitetu je izlazio do 1969, a nastavio 1971. do 1976. Nakon trinaestogodišnje stanke izlazio je ponovo od 1991. do 1993, odnosno od 1995, i to uglavnom kao godišnjak.

Među još nekoliko studentskih časopisa posebno je mjesto imao »časopis za poeziju, kritiku i esejistiku o poeziji« M. Jelića Grnovića *Poezija* (1969–1971), drugi u dotadašnjoj časopisnoj tradiciji, a koji će svoje sljedbenike steći u kasnijim časopisima *Stih* (1976), *Vrabac* (1977), *Dodiri* (1979), *Zrcalo* (1991), *Haiku* (1993) i u najnovijem *Poezija* (2005). Tradiciju kazališnih časopisa dopunio je 1968. *Prolog* (ur. D. Gašparović, potom S.

Šnajder), od 1986. *Novi Prolog* (ur. M. Gotovac), a tradiciju katoličkih književnih časopisa u novim političkim okolnostima – uz kalendar *Danicu* (od 1869) – pokušavat će održati »hrvatska književna revija« *Marulić* (1968) u izdanju Hrvatskoga književnog društva Sv. Ćirila i Metoda.

Na još jednu Krležinu inicijativu i uz pomoć M. Matkovića i P. Šegedina JAZU je 1962. pokrenula *Forum*, književni časopis s programom da bude »animator i evidentičar istinskih vrijednosti prvenstveno hrvatske« te jugoslavenskih i stranih književnosti. Hrvatsko filološko društvo je 1969. također pokrenulo još jedan svoj književnoznanstveni časopis, i to za svjetsku književnost, *Književnu smotru* (ur. Z. Malić), dok će 1970. JAZU s Filozofskim fakultetom u Zagrebu na inicijativu I. Frangeša pokrenuti *Croaticu*, časopis za proučavanje hrvatske književnosti, koju će od 1975. pratiti niz *Croatica Bibliografije*.

I druge pojedinačne inicijative bile su formalno pokrivene raznim društvima i grupama, npr., Kulturno-umjetničko društvo Ksaver Šandor Đalski, kasnije Kajkavsko spravišće, pokreće 1968. *Kaj*, koji se organizirano i sustavno i danas bavi promicanjem i očuvanjem kajkavske književnosti, a Zajednica samostalnih pisaca TIN *Hrvatski književni list*, koji je nakon 19. broja bio obustavljen zbog članaka »antijugoslavenskog i antisocijalističkog sadržaja«. Z. Tomić ponovo će svoje novine nakratko oživiti 1991.

U okrilju DKH i MH pokrenuta je 1968. *Kritika*, koja je ubrzo svratila na sebe pažnju kao središnja teorijsko-kritička tribina. Zadirala je u važna i politički izrazito provokativna pitanja, čime je bitno utjecala na zbivanja uoči i tijekom Hrvatskog proljeća, te je s 20. brojem 1971. zabranjena. Pod okriljem Saveza književnika Jugoslavije čiji je član bio i DHK, odnosno DKH, S. Mihalić kao tajnik Saveza pokrenuo je 1966. časopis *Most/The Bridge*, da bi ga već od drugoga broja prenio u Zagreb gdje dalje izlazi u nakladi hrvatskog Društva.

Do zabrane djelovanja Matica je preko svojih ograna pokrenula još nekoliko časopisa, npr. 1965. u Karlovcu *Svjetlo*, 1967. dvomjesečnik za umjetnička i kulturna pitanja *Pakrac danas*, a u Umagu *Susreti*, potom 1968. riječke *Domete*, 1969. u Sisku *Riječi*, a u Zagrebu je počeo izlaziti časopis mladih *Pitanja*, ubrzo deklariran kao »časopis za znanost – tekstualna istraživanja«, važan za nove kulturne trendove i poetike.

Krajem šezdesetih, usred sve izrazitije hladnoratovske atmosfere i politike blokofske podjele svijeta, 1967. donesena je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* koja je odmah objavljena u »jugoslavenskim novinama« *Telegramu* (1960–1973). Objava je pokrenula s jedne strane režimske napade i progone hrvatskih intelektualaca te pojačala kontrolu hrvatskih institucija, a s druge novi val nacionalnoga raspoloženja koje će eskalirati 1971. Na kulturnoj sceni neki su raniji časopisi nestali, a neki nastavili prilagođujući se novim okolnostima. Nestala je i nova serija sada »hrvatskog lista« *Telegram* (1971), kratkog je daha bio i Matičin *Hrvatski tjednik* (1971) s prvim urednikom I. Zidićem, a njih je 1973. odmijenilo *Oko*, »jugoslavenske novine za aktualnosti iz umjetnosti

i kulture«, i one kao *Telegram* osnovane na poticaj F. Hadžića, koji uređuje prve brojeve, a potom G. Babić (1973–1978), J. Brkić (1978–1989) i B. Čegec, ujedno posljednji urednik 1990.

Sedamdesete godine donose nekoliko novih časopisnih projekata, među kojima su *Teka* (*Tekstovi – kritika*) pri Studentskom centru Sveučilišta u Zagrebu urednika V. Zuppe (1972–1976) te varaždinska *Gesta* (1978–1988), časopis za kulturu varaždinskog Narodnog kazališta »August Cesarec«, s prvim urednikom A. Armaninijem te kasnije P. Večekom i E. Fišerom. Iste godine izlazi *Off*, časopis za književnost, koji je njegov inicijator i prvi urednik V. Visković vidio kao novu naraštajnu tribinu (1978–1981). Usljedio je *Gordogan* (1979), časopis za književna i sva društvena pitanja, u nakladi omladinskoga Centra za kulturnu djelatnost SSO Zagreba i u redakciji B. Matana s planirana četiri broja godišnje, koji i danas izlazi kao časopis specijaliziran za pojedine istraživačke teme.

Nakon zanosa pedesetih i šezdesetih, potom resignacije i apatije sedamdesetih, poslije Titove, a onda i Krležine smrti osamdesete su desetljeće u kojemu režimsku, uglavnom birokratsku zabavljenost samim sobom koriste svi, pa tako i kultura, naročito tzv. masovna, popularna, koja biva poticana sve snažnijim konzumerizmom potrošačkoga, ionako prozapadnjački orijentiranoga društva. Tzv. »hrvatska šutnja« pokriva i časopisnu scenu, jer je novih časopisa osjetno manje. Osječki studenti javljaju se 1980. časopisom *Rijek*, u Vinkovcima 1981. izlazi *Lenije*, koji nakon tri broja prestaje izlaziti, gospički *Dodiri*, časopis za suvremenu poeziju Književne radionice Gospić, nestaje već nakon prvoga broja, u Zagrebu Poslovna zajednica izdavača i knjižara SR Hrvatske 1982. pokreće reviju za knjigu *Naša knjiga* itd. No tada se, umjesto ideje o *Poletovu* dodatku, u jesen 1984. pojavilo prvo kolo biblioteke *Quorum* Centra za društvene djelatnosti SSOH i Studentskog centra u Zagrebu. Odmah i nagrađena Nagradom Sedam sekretara SKOJ-a, nakon biblioteke pojavio se u kolovozu 1985. i nulti broj časopisa *Quorum*, koji je trebao popuniti prazninu na časopisnoj sceni za mlade, pa su »Književna omladina Hrvatske i CDD SSOH« odlučili tiskati »nekoliko časopisno koncipiranih knjiga«. Računajući na »mlade književne proizvođače« i njihove potrebe, novi časopis očekuje ne samo »literarne, teorijske, kritičke, esejističke, prevoditeljske« priloge već i njihovu »podršku«, tj. pretplatu, koja bi »znatno pridonijela njegovoj sigurnosti, vitalnosti i kvaliteti«. Tako bi *Quorum* bio »časopis mladih – relevantnih i aktualnih autora za sve generacije čitatelja«, odnosno »pouzdan časopis« »pouzdatih pretplatnika«.

Prvu *Quorumovu* redakciju činili su glavni urednik V. Bogišić, urednici I. Božičević, B. Čegec i J. Matanović te suradnici D. Hedl, Lj. Stefanović i S. Valentić, a Ž. Borić bio je grafički urednik koji je svojim rješenjima znatno pridonio *Quorumovoj* – »gledanosti«. No, operativni urednik i središnja figura cijeloga projekta bio je zapravo B. Čegec, koji je svoj časopis vidio kao »prostor razlike«. Suradničku mu jezgru čini naraštaj rođen na prijelazu 50/60-ih godina, koji je oblikovao tzv. *quorumašku* poetiku s obilježjima postmodernističkog fluidnog identiteta uključujući i vlastitu iden-

tifikaciju, slaboga subjekta, citatnosti, reciklaže, intermedijalnosti i manirističnosti te apsolutnog prava na razliku (»strast razlike«).

Redovitost, tolerancija i suradnja s drugim časopisima tadašnjega jugoslavenskog kulturnog prostora, naročito sa slovenskim i srpskim autorima, te subverzivnost i provokativnost, koja nije izlazila iz okvira vlastitoga sadržaja, bile su *Qorumove* važne značajke. U žanrovskom smislu dominirala je poezija okrenuta metajeziku i autoreferencijalnosti, a uz prateću redovitu esejistiku, kritiku, intervju i prijevode produkcijom se bila nametnula i kratka proza. Ubrzo je *Quorum* – od 1990. s M. Mićanovićem na čelu – izrastao u jedan od vodećih književnih časopisa. Drukčijom senzibilnošću osvijestivši status, karakter i funkciju književnosti, koja umjesto širenja slobode sada radom na sebi kao autonomnoj društvenoj praksi zapravo radi na smanjivanju neslobode, uvelike je anticipirao i diktirao nove teorijske trendove te usprkos konkurenciji drugih medija demonstrirao vitalnost i relevantnost tradicionalnog časopisa kao pomalo posustalog medija.

Istodobno tih osamdesetih B. Maleš je kao urednik *Republike*, sada i formalno časopisa DKH, pronašao vlastitu formulu »tzv. pripustljivoga moderniteta«, a sličnu uređivačku politiku nastavio je i V. Visković. U posttitovskom razdoblju tzv. *Crvene* pa *Bijele knjige*, novosadskoga IX. i posljednjeg kongresa Saveza književnika Jugoslavije, sovjetske *perestrojke*, poljske *solidarnosti*, pada Berlinskog zida, posljednjeg kongresa Saveza komunista Jugoslavije, prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj i agresije na Republiku Hrvatsku Visković je *Republici* »nastojao izboriti angažiranu ulogu u demokratizaciji hrvatske javne scene«.

Do kraja desetljeća još će Rijeka dati novi književni časopis *Rival* s M. Uremom kao urednikom (1988–1989), u Sisku 1990. izlazi *Aura* kao »neza-visno izdanje«, sredinom 1991. u Bjelovaru Matičin *Rusan*, u Zagrebu *Godine*, časopis za kulturu Studentskog centra, u Visu *Hrvatska zora*, u Hvaru *Hanibalova luč*, 1992. u Velikoj Gorici *Luč*, u Zadru ponovo *Zadarska smotra*, a u Omišu A. Novaković pokreće *Mosorsku vilu*. Na kraju 1991. izlazi prvi broj *Zrcala*, časopisa za poeziju HFD-a, s prilogom *Krvatska – Lirika ratne 1991.* kao prethodnicom mnogo srodnih izdanja, uključujući i Stamać-Sanaderovu antologiju *U ovom strašnom času* (1994) s dvadesetak međunarodnih izdanja.

Emigrantska *Hrvatska revija* nastavlja izlaziti u domovini kao časopis MH, privatnom inicijativom izlazi 1992. u Zagrebu *Futura*, časopis za »znanstvenu beletristiku i fantastiku«, a nju će nakon Vjesnikova *Siriusa*, potom *Siriusa B* kao časopisa za SF, *fantasy* i horor-književnost 2007. slijediti *Ubiq*, književni časopis za znanstvenu fantastiku, urednika A. Žiljaka i T. Šakića.

Splitska *Hrvatska obzorja* Matičina ogranka trebala su 1993. zamijeniti *Mogućnosti*, koje navodno »nisu uspjele pružiti sliku splitskog kulturnog života od 1954. do danas«, a radi čuvanja i korištenja kulturnog blaga Hrvatskoga zagorja udruga Pinta u Zagrebu pokreće kajkavski časopis *Gazophylacium*. Istodobno je M. Gavran pri gradskom nakladniku AGM-u pokrenuo *Plimu*, časopis za dramu i prozu, a nakon najava tadašnjega pred-

sjednika V. Gotovca u proljeće 1993, Matica je za Božić izišla s prvim brojem svojega *Vijenca*, novina za kulturu, umjetnost i znanost, prvog urednika S. P. Novaka, od 1995. B. Marune i A. Zlatar, koja će 1999, nakon razlaza s Maticom, pokrenuti *Zarez*, »dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja«, danas specijaliziran za tzv. rubne kulturne fenomene (ur. Z. Roško).

Nakon Matičina *Vijenca* i DHK je 1995. pokrenuo svoje novine *Hrvatsko slovo* (ur. D. Horvatić), mostarski DHK BiH pokrenuo je *Osvit* (ur. V. Koroman), riječki ogranak DHK počinje 1996. izdavati *Književnu Rijeku*, »časopis za književnost i književne prosudbe«, urednika D. Gašparovića, D. Velnića i A. Vučemila, a pulski Istarski *Novu Istru*, također tromjesečni »časopis za književnost, kulturološke i društvene teme«, urednika B. D. Biletića. Iste godine u Čakovcu izlazi *Hrvatski sjever*, u Sarajevu Matičina *Hrvatska misao*, a sljedeće godine u Karlovcu još jedna inačica *Svjetla. Libra libera*, izrasla iz zbornika *Libra* (Zagreb, 1995), pokrenuta je 1999. kod nakladnika Autonomna tvornica kulture u Zagrebu (ur. K. Peović Vuković, Z. Roško, V. Bulić i S. Cvek) s izvornim i prijevodnim književnim prilogima i temama iz popularne kulture.

A onda se krajem devedesetih dio članova izdvojio iz DHK te 2002. osnovao Hrvatsko društvo pisaca. Visković je kao urednik sa sobom prenio *Republiku* koja od 2003. izlazi pod imenom Krležine *Književne republike*. *Republiku* za DHK dalje vodi A. Stamać sa svojim suradnicima M. Mirićem i A. Paveškovićem. U novo društvo prelazi i časopis *Relations* koji je DHK osnovao sredinom devedesetih da inozemnoj javnosti prezentira druge, za razliku od *Mosta*, i neknjiževne odabrane nacionalne sadržaje. Preuzevši ga od Naklade MD, u okrilju DHK od 1998. do 2002. izlazio je i *Europski glasnik*, godišnji interdisciplinarni i interaktivni »časopis za književnost, kulturu, umjetnost, političku i filozofsku tematiku«, koji je pokrenuo i uređivao D. Katunarić. HDP od 2005. u svoju nakladu uzima *Tvrđu*, danas časopis za teoriju, kulturu i vizualne umjetnosti, urednika Ž. Paića. Oslanjajući se na tradiciju staroga *Kamova* urednika N. Fabrija (Rijeka, 1970–1971), Izdavački centar Rijeka pokrenuo je 2001. *Novi Kamov* koji uređuje Lj. Stefanović.

Početak 21. st. u znaku je i nekoliko novih ili obnovljenih znanstvenih časopisa. Tako *Kaj* dijelom objavljuje i znanstvene članke, riječka *Fluminensia* (1989), časopis za filološka istraživanja riječke kroatistike, uz jezikoslovne objavljuje i književnoznanstvene članke, srodna joj je zadarska *Croatica et Slavica Iadertina* zadarske kroatistike i slavistike, pokrenuta 2005, kao i *Nova Croatica* (2007), časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu zagrebačke kroatistike, nastavak *Croatice*, te *Kroatologija* (2010), časopis za hrvatsku kulturu Hrvatskih studija u Zagrebu. *Croatian Studies Review/Časopis za hrvatske studije* (2003), zajedničko je izdanje centra za hrvatske studije sveučilišta Macquarie u Sydneyu, Waterloo u Kanadi i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

U međuvremenu, 2004. pojavio se *Knjigomat*, prvi naš »virtualni časopis za književnost« (ur. R. Jarak, I. Rajki i B. Beck). Danas je sve više tiskanih časopisa i novina koji prelaze i na elektroničko izdanje.

Literatura

- Brešić, V., *Čitanje časopisa*, Zagreb, 2005.
- Brešić, V., *Hrvatski književni časopisi 19. st.* Bibliografija, 1-5, Zagreb, 2006-2007.
- Brešić, V., *Je li elektronički časopis časopis?*, RFD, 8, Rijeka, 2010: 371-379.
- Brešić, V., *Časopisi Društva hrvatskih književnika*, Spomenica DHK, DHK, Zagreb, 2010: 191-208.
- Fruk, M., *Njemačko novinstvo u Hrvatskoj*, RFD, 5, Rijeka, 2002: 149-158.
- Hergešić, I., *Hrvatske novine i časopisi do 1848*, Zagreb, 1936.
- Horvat, J., *Povijest novinstva Hrvatske 1771 - 1939*, Zagreb, 1962; 2003.
- Klaić, V., *Knjižarstvo u Hrvata*, Zagreb, 1922.
- Sorokin, B., *Časopisi Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda*, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, Zagreb, 2004, 1-2: 43-60.
- Vaupotić, M., *Časopisi od 1914 - 1963*, u: *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*, Zagreb, 1965: 669-853.
- Zajec, J., *Elektroničke serijske publikacije na mreži*, Medijska istraživanja, 7, Zagreb, 2001, 1-2: 69-78.
- Zečević, D., *Pučko književno štivo u hrvatskim kalendarima prve polovice 19. stoljeća*. Bibliografija, Osijek, 1992.

III.

Kritička čitanja

Ana Ćavar

Novosti iz jezikoslovne kroatistike

Između 39. i 40. seminara Zagrebačke slavističke škole objavljeno je četrdesetak novih naslova koji se jezikoslovnom problematikom bave u cijelosti ili je se u nekom dijelu dotiču. Između dvanaest objavljenih zbornika ističemo naslov *Hrvatski jezik na putu u EU*, urednice Maje Bratanić, koji sadrži šesnaest ogleda u kojima se raspravlja o terminološkom usustavljanju i uspostavi jednoznačnog nazivlja kao važnim pitanjima u pristupnim procesima Hrvatske Europskoj Uniji, te zbornik *Sintaksa padeža*, urednica Matee Birtić i Dunje Brozović Rončević, o kojemu će se detaljnije izvijestiti u nastavku. Nekoliko se priručnika bavi nestandardnim idiomima, primjerice medulinskim ili dubrovačkim govorom. *Doprinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji* sadrže četiri fonološke monografije, dvije o štokavskim te po jednu o čakavskim i kajkavskim govorima. Osnovne informacije o hrvatskim narječjima, o gradišćanskohrvatskom kao o malom književnom jeziku i o moliškoslavenskom mogu se pronaći u *Uvodu u slavenske jezike* urednika Petera Rehdera. Kajkavskim književnim jezikom, točnije germanizmima u kajkavskom književnom jeziku, bavi se i Barbara Štebih-Golub u korpusu od oko 2.300 germanizama i tvorenica motiviranih germanizmima.

Jezično je savjetništvo i dalje produktivan žanr, u proteklih su godinu dana objavljena tri savjetnika, s tim da se među novim naslovima zamjećuje svojevrсно profiliranje interesa, pa tako jezični savjetnici Marka Alerića te Lane Hudeček, Maje Matković i Igora Ćutuka naglasak stavljaju na odnos poslovne komunikacije, administrativnog funkcionalnog stila i normativnih razina hrvatskoga standardnog jezika.

Osobito ističemo dva vrlo vrijedna prijevodna naslova, knjigu poljske lingvistice Barbare Oczkove *Hrvati i njihov jezik*, koja donosi iscrpan opis stvaranja i oblikovanja hrvatske književnojezične norme, te već spomenuti *Uvod u slavenske jezike*, koji je uredio njemački slavist Peter Rehder.

U nastavku će se reći nešto više o odabranim naslovima. Izbor je, kao i svaki takav odabir, subjektivan. Prednost se ipak pokušala dati onim naslovima za koje je procijenjeno da bi neizvornim govornicima koji uče ili proučavaju hrvatski jezik mogli biti informativni i korisni.

Sintaksa padeža

Uredile Matea Birtić i Dunja Brozović-Rončević. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2010.

Zbornik *Sintaksa padeža* sadrži 17 radova domaćih i inozemnih autora predstavljenih na znanstvenom skupu *Drugi hrvatski sintaktički dani* u

Osijeku 2008. godine. Radovi pisani na hrvatskome, engleskome i bošnjačkome jeziku pokrivaju teorijski heterogeno usmjerena propitivanja padežne problematike, od kognitivnih i lokalističkih do generativnih i funkcionalističkih. Uz Uvodnik zbornik donosi i bibliografiju sintaktičkih radova Radoslava Katičića, prvoga dobitnika Nagrade *Adolfo Veber Tkalčević* koja se dodjeljuje za znanstveni doprinos na području sintakse. U popratnom tekstu Mirka Petija donosi se, uz Katičićevu biografiju, i obrazloženje dodjele nagrade.

Zbornik se otvara radom *Padeži i komunikacija* u kojemu Lada Badurina razmatra komunikacijsku funkciju padeža, u prvom redu vokativa, a dijelom i dativa u hrvatskom jeziku. Razmatranje komunikacijske funkcije pojedinih padeža moguće je argumentirati teorijski i praktično. Praktični poticaji za razmatranje padežne komunikacijske funkcije proizlaze iz ograničenja tradicionalne, rečenične sintakse koja ne može objasniti status onih elemenata koji uz rečenicu dolaze, ali ne pripadaju njezinu ustroju. Takve je dijelove, kako ističe autorica, nužno promatrati unutar nadrečeničnih struktura, tj. unutar teksta i diskursa, čime se tradicionalnim dimenzijama kategorije padeža – morfološkoj i sintaktičkoj – dodaje i treća, suprasintaktička dimenzija. Naime posebnost vokativa unutar hrvatskoga padežnog sustava očituje se upravo u njegovoj sintaktičkoj samostalnosti, a kako služi uspostavljanju komunikacije, i temeljna mu je funkcija naglašeno komunikacijska. Upravo takav položaj vokativa, bilo u rečeničnim, bilo u nadrečeničnim strukturama, jest, kako se ističe, »vrlo solidno polazište za ozbiljnije uključivanje pragmlingvističke kategorije u pristup toj gramatičkoj kategoriji« (str. 5). Kada je riječ o sinkretizmu nominativa i vokativa, autorica ističe da položaj vokativa u sustavu, zbog neupitnosti komunikacijske svrhe jezika, osigurava upravo njegova temeljna, komunikacijska funkcija. Istodobno, izrazna se neutralizacija nominativa i vokativa objašnjava težnjom padežnog sustava pojednostavljanju reduciranjem zasebnih morfoloških oblika. Osim vokativa autorica propituje i komunikacijsku ulogu dativa, preciznije sintaktički, suprasintaktički i pragmatički status tzv. etičkog ili pragmatičkog dativa. U nastavku se upozorava da se takav dativ, osim ličnim zamjenicama, najčešće onima za prvo i drugo lice jednine, ponekad iskazuje i imenicom te se preispituje obvezatna zasebna sintaktička markiranost pragmatičkog dativa.

Statusom besprijedložnih akuzativnih dopuna koje se javljaju uz neke neprijelazne glagole kao što su *plivati*, *trčati*, *veslati*, a koje se ne mogu sa sigurnošću odrediti ni kao objekti ni kao priložne oznake, bave se Matea Birtić i Ivana Matas Ivanković u tekstu *Jesu li akuzativne dopune uz sportske glagole objekti?*.

Tena Gnjatović i Ranko Matasović u radu *Evidencijalne strategije u hrvatskom jeziku* proučavaju mogu li se u hrvatskome neke konstrukcije smatrati i evidencijalnim strategijama. Evidencijalnost koja se određuje kao »gramatička kategorija kojom se izražava izvor informacija na kojem se temelji izreka« (str. 89) u hrvatskom ne postoji, no ako evidencijalnost, kako sugeriraju autori, promatramo kao kognitivnu domenu, onda se ona

u jeziku na neki način mora izraziti, a strukture kojima se to ostvaruje nazivaju se evidencijalnim strategijama. U hrvatskom jeziku tu funkciju mogu preuzeti neka leksička sredstva (npr. prilog *navodno*) ili neke sintaktičke strukture (uporaba veznika *da* i *kako* s nekim glagolima percepcije, strukture u kojima se objekt podiže na mjesto subjekta te konstrukcije s podizanjem na mjesto subjekta uz glagole *činiti se* i *izgledati*). Utvrđuju se i razlike između evidencijalnih strategija i epistemičke modalnosti, odnosno procjene vjerojatnosti sadržaja tvrdnje.

Lokalističkom se teorijom padeža, preciznije njezinim domašajima i ograničenjima, bavi Ivo Pranjković. Polazna je pretpostavka lokalističkih teorija da su temeljna značenja padeža prostorna, dok se apstraktnija značenja – naprimjer načina ili uzroka – metaforizacijama izvode iz prostornih odnosa. Prostorno se značenje pritom uzima kao polazno, primarno zbog svoje konkretnosti i opipljivosti. Naime prijelaz prema sekundarnim, apstraktnijim značenjima odvija se obično od onih odnosa koji su uočljiviji i koje je lakše opisati. Na pitanje je li prostorno značenje kodirano samim padežom, Pranjković odgovara afirmativno samo ako pojam padežnoga sustava uključuje i prijedloge koji u prijedložno-padežnim izrazima služe kao konkretizatori¹ pojedinih padežnih značenja. Štoviše, činjenicu da se prostorni odnosi u hrvatskome, ali i u ostalim slavenskim jezicima, tipično izražavaju prijedložno-padežnim izrazima ne dovode u pitanje ni primjeri u kojima je prostorne odnose moguće izraziti besprijedložnim padežnim oblicima, u hrvatskom jeziku dativom, akuzativom i instrumentalom, kao u sljedećim primjerima:

Prišli su šumi.

Prešli su most.

Šeću parkom.

U prvim dvama primjerima, uz imenice koje same po sebi označuju prostor, dolaze glagoli prefigurirani prostornim prefiksima *pri-* i *pre-*, koji glagolima kojima se predmeću (*pri*) dodaju temeljno značenje adlativnosti i translokativnosti te služe kao konkretizatori prostornoga značenja. Ni u trećem primjeru, kako objašnjava autor, prostorno značenje nije kodirano padežom, nego je sadržano u imenici.

U posljednjem radu, pod naslovom *Određivanje izravnih objekata u hrvatskome: dva objekta u akuzativu* Irena Zovko Dinković bavi se konstrukcijama koje otvaraju mjesto dvama objektima u akuzativu. U radu se problematizira isključivo morfološko određivanje izravnosti objekta i pokušavaju se utvrditi razlike između dviju uzastopnih akuzativnih dopuna prema semantičkim obilježjima objekta, točnije, prema dodjeljivanju sintaktičkih funkcija semantičkim ulogama objekta, mogućnosti pasivizaci-

¹ U objašnjavanju prostornih odnosa Pranjković se služi temeljnim pojmovnim aparatom lokalističkih teorija koji podrazumijeva tri elementa: ono čemu se određuje mjesto, tj. objekt lokalizacije (OL), ono čime se objektu lokalizacije određuje mjesto, tj. lokalizator (L) i ono čime se konkretiziraju prostorne relacije, tj. konkretizator (K) ili orijentir (OR).

je, zatim prema položaju, tj. poretku objekata u odnosu na glagol i (ne)moгуćnosti ispuštanja jedne od akuzativnih dopuna.

Cilj je *Sintakse padeža* bio, kako u uvodnom dijelu navode urednice, prikazati aktualno razumijevanje teorije padeža i u tom kontekstu promotriti hrvatski padežni sustav. Zaključno se može samo konstatirati da ga je zbornik i ispunio – radovima je iz različitih teorijskih motrišta, bilo da se pojedini padeži tematiziraju zasebno, bilo u kombinaciji s drugim padežnim oblicima, obuhvaćen cijeli padežni sustav, a zbornik će sigurno biti zanimljiv svima onima koji se tom problematikom bave i/ili se planiraju baviti.

Jezična skladnja: zbornik o šezdesetogodišnjici prof. dr. Ive Pranjkovića

Uredili Lada Badurina i Vine Mihaljević. Zagreb: Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko u Zagrebu, 2010.

U zborniku *Jezična skladnja* objavljeni su radovi predstavljeni na znanstvenom kolokviju koji je u prosincu 2007. godine organiziran u Zagrebu u povodu šezdesetog rođendana Ive Pranjkovića.

Ivo Pranjković jedan je od najistaknutijih hrvatskih jezikoslovaca. Redoviti je profesor na Katedri za hrvatski standardni jezik Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Dugogodišnji je suradnik Zagrebačke slavističke škole na kojoj radi prvo kao lektor, a zatim kao voditelj jezikoslovnog ciklusa. Dosad je objavio dvadesetak autorskih knjiga, među ostalim: *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*,² *Hrvatska skladnja*,³ *Druga hrvatska skladnja*,⁴ *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*,⁵ *Jezik i beletristika*⁶ i *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*⁷ u suautorstvu s Josipom Silićem te nekoliko stotina znanstvenih i stručnih radova.

Zbornik je trodijelno koncipiran. Uvodni se dio sastoji od predgovora, biografije i vrlo pregledne bibliografije Ive Pranjkovića čije su jedinice podijeljene u sljedeće kategorije: autorske i suautorske knjige te knjige koje je uredio i/ili priredio, rasprave i članci, polemički tekstovi, prikazi, razgovori te posljednja kategorija – ostalo – koja okuplja jezične savjete, novinske kolumne, predgovore i pogovore, osvрте, sjećanja i zapise. Koristan je dodatak bibliografiji popis recenzija i/ili prikaza Pranjkovićevih knjiga.

Drugi dio zbornika sadrži tekstove vezane uz Pranjkovićevu znanstvenu djelatnost. Josip Silić, Krešimir Mićanović, Ismail Palić i Marija

² *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku* (1984). Zagreb: Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva.

³ *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika* (1993, ²2002). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

⁴ *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave* (2001). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

⁵ *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene* (2000). Zagreb: Matica hrvatska.

⁶ *Jezik i beletristika* (2003). Zagreb: Disput.

⁷ *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* (suautorstvo s Josipom Silićem) (2005, ²2007). Zagreb: Školska knjiga.

Znika bave se sintaktičkim dijelom njegova opusa. Dva se rada, Silićev i Mićanovićev, usredotočuju na *Sintaksu* u *Gramatici hrvatskoga jezika*. Josip Silić ističe da je posrijedi »najopsežnija, najpotpunija i teorijsko-metodološki najuvjerljivija« (str. 39) sintaksa hrvatskoga jezika. Nadalje, novosti koje se u njoj donose su, među ostalim, unošenje veznih sredstava na razini teksta te prijedloga, veznika, čestica i uzvika u sintaksu. Pranjkovićeva se sintaksa prijedloga pritom određuje kao »specifična i u svjetskim razmjerima« (str. 39), a kao važna teorijska i metodološka novost ističe se razlikovanje rečenice kao gramatičke i kao obavijesne jedinice.

U svojem radu Krešimir Mićanović dovodi u vezu Pranjkovićeve rasprave iz *Hrvatske skladnje* sa sintaktičkim opisom u *Gramatici hrvatskoga jezika* u kojemu se sintaksa opisuje kao četverorazinska gramatička disciplina koja obuhvaća razine riječi, spojeva riječi, rečenice i teksta.

Ismail Palić u *Sintaksi »malih riječi«* Ive Pranjkovića razmatra Pranjkovićeve odabrane radove koji se bave prijedlozima, veznicima i česticama, a Lada Badurina te Marina Katnić-Bakaršić i Vesna Požgaj Hadži u svojim tekstovima naznačuju Pranjkovićev profil polemičara i stilističara.

Treći dio zbornika donosi tekstove u kojima se razmatraju različite jezikoslovne teme. U radu *Kojeg su tipa rečenice »Otputovao je u Francusku da bi tamo umro«* Lana Hudeček i Luka Vukojević raspravljaju o rečenicama koje se, kako kažu, s jedne strane nalaze u semantičko-sintaktičkom procjepu između zavisnosloženih i nezavisnosloženih rečenica, a s druge strane u normativnom procjepu jer se njihov status, bez obzira na njihovu frekventnost, u nemogućnosti adekvatna svrstavanja u neki od postojećih rečeničnih tipova, u priručnicima obično rješava normativnim diskvalificiranjem takvih rečenica.

Zrinka Jelaska u tekstu *Dvojčane podjele vrsta riječi: samoznačnost i promjenljivost* opisuje u hrvatskim priručnicima uobičajenu podjelu riječi prema morfološkom kriteriju na promjenjive i nepromjenjive te podjelu riječi prema semantičkom kriteriju na samoznačne i suznačne, provedenu i u Silić-Pranjkovićevoj *Gramatici*. Ističu se i problematični aspekti u podjeli prema morfološkom kriteriju, a argumenti za prednost koja se daje podjeli na samoznačne i suznačne riječi teorijski se oslanjaju na područja psiholingvistike i neurolingvistike. Raspravlja se i o nekim nazivima koji se u literaturi javljaju, primjerice punoznačne, leksičke, otvorene vrste riječi i nepunoznačne, gramatičke i zatvorene vrste riječi, te se precizira u kakvom su one odnosu s terminima samoznačno i suznačno.

Rad Stjepana Damjanovića analizira jezik glagoljicom pisana prijevoda »Regule svetoga Benedikta« iz 14. stoljeća. Kako ističe autor, jezikoslovna su istraživanja starijih tekstova obično usmjerena analiziranju staroslavensko-starohrvatskih miješanja, pa se u opisima iz vida često ispuštaju stabilniji dijelovi sustava. Nakon provedene analize glagolskih, imeničkih, pridjevskih i zamjениčkih oblika, Damjanović ističe upravo stabilne dijelove sustava, a primjere nekih staroslavenizama ili staroslaven-skih gramatema, koji u tekstu supostoje s hrvatskim oblicima i novijim gramatičkim morfemima, autor određuje kao osviješten stilski postupak

redaktora iz 14. stoljeća koji, kako se ističe, na staroslavenski gleda kao na stariji književni oblik svojega jezika.

Osim spomenutih tekstova treći dio sadrži i radove *Kvalitativni genitiv u hrvatskome jeziku* Branka Kune, *Shematično i specifično u opisu značenja prefigiranih glagola – primjer hrvatskoga glagolskoga prefiksa nad-* Branimira Belaja, *Određeni i neodređeni oblik pridjeva u štokavskim i kajkavskim frazemima* Mire Menac-Mihalić, a završava tekstom *Jezik i politika* Ante Šoljića.

Zaključno, *Jezična skladnja* donosi iscrpan prikaz najvažnijih aspekata Pranjkovićeva znanstvenog rada koji je, riječima Ismaila Palića, »pred buduće istraživače postavio domete koje će biti teško nadmašiti« (str. 60). Opsežna bibliografija upućuje na širinu znanstvenog interesa, a mnogi su od navedenih naslova nezaobilazna literatura u svakom ozbiljnijem bavljenju hrvatskim jezikom.

Uvod u slavenske jezike (s uvodom u balkanistiku)

Uredio Peter Rehder. Preveo Ivan Jurčević. Osijek: Filozofski fakultet, 2011.

Uvod u slavenske jezike prijevod je šestog izdanja njemačkog izvornika *Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)*⁸ objavljena 2009. godine. To je izdanje utemeljeno na trećem nadopunjenom i proširenom izdanju iz 1998. godine. U trećem su izdanju, u odnosu na prva dva iz 1986. i 1991. godine, zabilježene promjene koje su se u međuvremenu dogodile na jezičnoj karti Europe, a opisi slavenskih jezika »nadopunjeni« su opisom tzv. mikroknjiževnih jezika i pregledom nekih temeljnih pitanja balkanistike.

Pokušaj je sastavljanja jednog takvog opisa, kako urednik ističe već u predgovoru prvom izdanju 1986. godine, složen jer je riječ o široku području koje je teško obuhvatiti iscrpnim i ujednačenim opisima, ali i zbog toga što načelno ne postoji općeprihvaćen stav o tome koje bi sve jezike takav priručnik trebao sadržavati.

Osim opisa suvremenih slavenskih standarda šesto izdanje *Uvoda* donosi i osnovne podatke o praslavenskom i starocrkvenoslavenskom jeziku, zatim opise malih književnih slavenskih jezika ili slavenskih mikroknjiževnih jezika kao što su rezijski, gradišćanskohrvatski ili banatskobugarški, opise dvaju izumrlih slavenskih jezika, polapskog i pomoranskog i sažet pregled balkanistike.

Redoslijed kojim se jezici opisuju utemeljen je na danas uobičajenoj podjeli slavenskih jezika na istočnoslavenske, zapadnoslavenske i južnoslavenske, koju je u prvoj polovici 19. stoljeća uveo Vostokov. Stoga nakon opisa praslavenskoga jezika i starocrkvenoslavenskoga (W. Hock) slije-

⁸ Naslov izvornika: *Einführung in die Slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)* (2009). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Prvo je izdanje objavljeno 1986. godine, a drugo 1991. Nakon trećeg dopunjenog i proširenog izdanja iz 1998. otisnuto je uglavnom neizmijenjeno četvrto izdanje 2003, peto 2006. i šesto izdanje 2009. godine.

de opisi ruskoga jezika (T. Berger), ukrajinskog (U. Schweier), bjeloruskog (H. Bieder), rusinskog (A. D. Duličenko) i zapadnopoleškog (A. Luft). Od zapadnoslavenskih jezika opisani su poljski (H. Birnbaum i J. Molas), polapski i pomoranski (E. Rzetelska-Feleszko), kašupski (E. Breza), gornjolužički te donjolužički (G. Stone), češki i slovački (J. Vintr). Skupina južnoslavenskih jezika uključuje opise sljedećih standarda: slovenskog, hrvatskog, srpskog, bosanskog, makedonskog (P. Rehder) i bugarskog (P. Hill), opise mikroknjiževnih jezika – rezijskog i banatskobugarskog (A. D. Duličenko), gradišćanskohrvatskog (G. Neweklowsky), opis moliško-slavenskog (W. Breu) te opis srpskohrvatskoga jezika (P. Rehder). Potonji opis konceptijski odudara od ostalih jer se njime pokušava objasniti »prošlo i sadašnje značenje tog pojma i pomoću njega opisanih sociolingvističkih odnosa« (str. 11). Dodatak sadrži poglavlje *Uvod u balkanistiku* (W. Fiedler), kazalo pojmova i popis kratica.

Prikazom ruskoga jezika otvaraju se opisi suvremenih slavenskih standarda i mikroknjiževnih jezika. Tim se poglavljem ujedno postavlja i svojevrsni model opisa koji uglavnom slijede i ostali jezici te daju neka terminološka i metodološka pojašnjenja relevantna za nadolazeća poglavlja. Ruski se jezik tako opisuje kroz sljedećih deset potpoglavlja: *Uvod, Pismo, pravopis i izgovor, Glasovni sustav, Ustrojstvo i vrste riječi, Fleksijska morfologija, Derivacijska morfologija, Sintaksa, Leksik, O funkcionalnome, socijalnom i teritorijalnom svrstavanju ruskog jezika i O povijesti ruskoga jezika*. Opis je dopunjen transliteracijom i transkripcijom ruskog alfabeta, a popratna tablica donosi znanstvenu transliteraciju uobičajenu na njemačkom govornom području te međunarodnu ISO transliteraciju i transkripciju.

Na sličan se način opisuje i hrvatski jezik – podacima o pismu, izgovoru i pravopisu, glasovnom sustavu, sažetim prikazom morfološke, sintaktičke i leksičke razine, kratkim opisom narječja, poglavito kajkavskog i čakavskog, koja se ne određuju kao mali književni jezici, nego kao dio hrvatskoga dijalektnog prostora »zato što se ne mogu ustanoviti jasne sociolingvističke težnje za odvajanjem od cjeline hrvatskoga standardnog jezika« (str. 12). Štokavski se dijalektni sustav ukratko prikazuje u poglavlju *Srpski jezik*. Opis sadrži i osnovne informacije o povijesti hrvatskoga jezika, dok uvodni dio donosi podatke o broju govornika u Hrvatskoj i izvan nje, vjeroispovijesti, kulturnim središtima, a ističe se i da je hrvatski jezik do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sociolingvistički funkcionirao kao zapadna varijanta policentričnoga standardnog jezika srpskohrvatskog ili hrvatskog ili srpskog.

Dio opisa naslovljen *Pismo, izgovor, pravopis* donosi abecedu, uz dvoslove popraćenu fonetskom transkripcijom, dvostrukosti pisanja slova đ (još kao *dj*, a prije i kao *gj*), uz podatak da ga je u abecedni sustav 1882. godine uveo Đuro Daničić. Izgovor se glasova tumači u odnosu na njemački, ponegdje talijanski i francuski jezik, dok se pravopis određuje kao »općenito fonetski« (str. 252), što omogućuje pouzdano utvrđivanje izgovora prema pismu. *Glasovni sustav* donosi sažet prikaz slogotvornih i suglasničkih fonema, navode se fonemi uključeni u opreku zvučnost-bezvuč-

nost i opaske o naglasku koji se određuje kao melodičan. Donosi se i popis najvažnijih morfonoloških alternacija te neki osnovni podaci iz povijesne fonologije, primjerice u kojim je slogovima provedena metateza likvida, ili osnovne informacije o refleksu jata. Tako se, među ostalim, kaže i da je teško razlikovati dugi dvoglasnik *-ije-* od dugog *-je-* te da »nije svaki slijed slova *-ije-* jednosložni dvoglasnik« (str. 255).

Opis morfološke razine obuhvaća tročlani sustav imeničke, glagolske i zamjeničke fleksije, a u dijelu *O derivacijskoj morfologiji* navode se najfrekventniji afiksi koji sudjeluju u tvorbi imenica i glagola.

U opisu imenica navode se sklonidbene vrste popraćene primjerima, odnosno paradigmama imenica *govor, mjesto, žaba, narav, ličnost, pomisao*, spominje se kategorija živosti relevantna samo za jedninu imenica muškog roda *a*-sklonidbe. U nastavku se nabrajaju najvažnije morfološke alternacije, od onih koje se javljaju u tzv. mekim paradigmama do prve i druge palatalizacije i preciziranja gdje se unutar paradigmi one javljaju. Kao osobitost *a*-sklonidbe izdvaja se i tzv. nepostojano *a*, produljivanje osnove nekih jednosložnih i dvosložnih imenica muškog roda praznim formantom *-ov/-ev-* (tzv. duga množina) te proširivanje osnove nekih imenica srednjeg roda koje se javlja u svim padežnim oblicima osim u N jd.⁹ Kao jedina nesklonjiva imenica navodi se imenica srednjeg roda *doba*, uz podatak da postoji i sklonjiva istoznačnica ženskoga roda. Od imenica koje u jednini i množini imaju različit gramatički rod navode se *oko* i *uho*, odnosno *oči* i *uši*, uz napomenu da je o heterogenima riječ samo kad se označuju osjetilni organi. Na kraju se navode i gramatemi *-i-* i *-iju-* koji se javljaju u G mn. nekih imenica. Pridjevi se vrlo sažeto opisuju po uzoru na suvremene hrvatske gramatike, među ostalim, i u odnosu na tzv. pridjevski vid. Inojezični pristupi jeziku često su dobar lakmus onih dijelova opisa koji jezično stanje ne opisuju u potpunosti na zadovoljavajući način, a jedno je od takvih mjesta i spomenuti pridjevski vid. Kako upozorava Marković (2012), umjesto o pridjevskom vidu utemeljenije bi bilo govoriti o dvjema pridjevskim sklonidbama i njihovu uporabu, koja je motivirana više sintaktički nego semantički, tako i opisivati.¹⁰ Donose se i osnovni podaci o tvorbi komparativa i superlativa.

Iako se u dijelu koji opisuje morfološko vladanje zamjenica i brojeva kaže da »dvâ, dvije >2<, tri >3<, četiri >4< čuvaju ostatke starije deklinacije« (str. 259), nešto poslije navodi se i da »iza >2<, >3< i >4< (kao i onda kada su to posljednje brojke) dolazi G jd.« (str. 262).

Problem sinkronijskog opisa paukalnih sintagmi imenica *a*-sklonidbe dijakronijski dualnog podrijetla u nominativu, akuzativu i vokativu u hrvatskim se gramatikama često rješava formulom:

⁹ Neka tumačenja ovu pojavu objašnjavaju krnjenjem osnove u N jd., a ne njezinim proširivanjem u drugim padežima, v. Marković (2012). *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.

¹⁰ V. Marković (2012). *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.

dva (oba, obadva), tri, četiri + G jednine (ili oblik koji je jednak G jednine).¹¹ Ipak, na taj se način opisuje samo vladanje imenice, ali ne i sintagme s tzv. određenim pridjevom ili zamjenicom.¹²

U opisu glagolskog sustava kao glagolima svojstvene gramatičke kategorije navode se vrijeme, način, lice, broj, vid i stanje. Podjela na glagolske vrste donosi se prema *Hrvatskoj gramatici*.¹³ Uzorke konjugacijskih oblika prezenta, aorista, imperfekta i imperativa za I, III. i V. vrstu oprimjeruju glagoli *plesti*, *držati* i *pitati*, a navodi se i glagol *biti* (prezent, svršeni prezent, enklitički oblik, negacija te naglašeni i nenaglašeni oblik aorista). Ukratko se opisuje i tvorba glagolskih vremena i kondicional, za pluskvamperfekt i kondicional drugi kaže se da su razmjerno rijetki, dok se inherentna kategorija glagolskoga vida opisuje kao razlika između »radnje u tijeku« i »završetka radnje« (str. 261).

Opis sintaktičke razine donosi podatke o neobilježenom redu riječi u rečenici, kategoriji živosti, genitivu kao sredstvu izricanja posesivnosti i partitivnosti, pasivu i njegovoj tvorbi, negaciji te glagolskom pridjevu i prilogu kao sredstvima koja se koriste u skraćivanju zavisnih rečenica. Navedeno je i pravilo da se u niječnim rečenicama akuzativ zamjenjuje genitivom (*Ne znam puta.*) (str. 262), no takva je uporaba u standardu, ali i u realnom jeziku, danas u hrvatskom ipak dosta obilježena. Nadalje, pravila o sročnosti određuju se »izrazito strogim« (isto), a kao iznimke izdvajaju se hibridne imenice, odnosno one u kojima se ne podudaraju referencijalni i gramatički rod.

Leksički se sloj opisuje kao uglavnom slavenski s utjecajima drugih jezika, primjerice njemačkog, mađarskog, dalmatskog, talijanskog. Za standardni se jezik kaže da pokazuje jake purističke težnje, a recentniji prelazak leksika starijeg podrijetla iz pasivnog u aktivni leksički sloj i neologizmi svjedoče »o sociolingvističkoj autonomiji i svjesnom razgraničenju od srpskog odnosno srpskohrvatskog« (str. 263). Utjecaj kajkavskog i čakavskog na jezični standard određuje se kao u prvom redu leksički.

U dijelu *O povijesti hrvatskog jezika* spominju se glagoljički spomenici te književnost na čakavskom i kajkavskom književnom jeziku. Početak razvoja hrvatskoga standarda smješta se u rano 19. stoljeće, regionalno u 18. stoljeće.

Gradišćanskohrvatski se kao književni jezik potvrđuje od 17. stoljeća otkada se samostalno razvija, pa se danas bitno razlikuje od hrvatskog standarda. Procjenjuje se da danas ima između četrdeset i pedeset tisuća govornika, a njime se govori u Gradišću, u Mađarskoj i u nekoliko sela u Slovačkoj. Jezik se opisuje kroz više-manje iste kategorije kojima su opisa-

11 V. npr. Silić-Pranjaković (2007). *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: ŠK.

12 V. Marković (2012). *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput. V. i Raguž (2007). *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada i Raguž (2010). *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: vlastita naklada.

13 Barić i dr. (2007). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: ŠK.

ni ostali jezici, ali u odnosu na hrvatski, odnosno u odnosu na razlike među tim dvama jezicima.

Moliškoslavenski ili moliškohrvatski/italohrvatski manjinski je jezik u talijanskoj regiji Molise. Njime se danas govori u nekoliko mjesta, no broj je govornika koji njime aktivno vladaju u opadanju. Moliškoslavenski je pretežno govorni jezik, a *Uvod* ga opisuje kroz osobitosti glasovnoga sustava, fleksijske morfologije te leksika i frazeologije.

U poglavlju *Srpskohrvatski* taj se jezik opisuje kao zajednički književni, odnosno standardni jezik u Prvoj (1918–1941) i Drugoj Jugoslaviji (1945–1991) koji je postojao u zapadnoj (hrvatskoj) i u istočnoj (srpskoj) varijanti, a oformio se sredinom 19. stoljeća. Iako je bio definiran kao zajednički standard, kaže se i da je jezična ravnopravnost u odnosu na hrvatski »bila manjkava« (str. 303). Poglavlje završava razmatranjem o opravdanosti terminološke uporabe naziva *srpskohrvatski* unutar gore navedenih vremenskih koordinata, u kontekstu štokavskog narječja i u simboličkom kontekstu.

Posljednje poglavlje knjige donosi kratak opis balkanistike koja je postala samostalna disciplina u prvoj polovici 20. stoljeća, nakon francuskog izdanja djela *Linguistique balkanique* danskog jezikoslovca K. Sanfelda, a bavi se proučavanjem jugoistočno-europskih idioma. Pojam jugoistočno-europskih idioma objedinjuje indoeuropske idiome, koji nisu svi nužno izvorni jezici Balkanskog poluotoka, od slavenskih i romanskih, grčkih preko albanskih, indijskih (romskih idioma u jugoistočnoj Europi) i armen-skih te neindoeuropske idiome – turske, čerkeške govore i mađarski jezični prostor te govore u Rumunjskoj i Srbiji povezane s matičnim jezikom (str. 352–353). Samo se područje opisuje izdvajanjem nekih izoglosa koje se najuvjerljivije objašnjavaju upravo interferencijama među idiomima toga prostora. Poglavlje donosi i kratak opis razvoja discipline, imena najutjecajnijih istraživača i njihovih djela te popis relevantnih časopisa i biltena.

Zaključno se može ustvrditi, hrvatski je prijevod *Uvoda u slavenske jezike* dobrodošao kao vrlo koristan i primjenjiv priručnik koji donosi pregnantne opise dvadesetak što suvremenih standardnih što malih književnih slavenskih jezika. Kako je riječ o njemačkom izvorniku, i slavenski se jezični sustavi u nekim svojim dijelovima opisuju u odnosu na njemački, no njegovo se poznavanje mjestimično podrazumijeva i u hrvatskom prijevodu, što može utjecati na prohodnost teksta. Budući da je prevedeno šesto izdanje zapravo utemeljeno na uglavnom neizmijenjenu trećem izdanju objavljenom 1998. godine, promjene koje su se na jezičnoj karti dijela Europe u međuvremenu dogodile (izdvajanje crnogorskog u zaseban standardni jezik i unapređovala standardizacija bosanskog/bošnjačkog jezika) ostavljaju prostora nadopunjavanju i ažuriranju postojećih opisa u nekom dopunjenom izdanju *Uvoda u slavenske jezike*, naravno, ako ga bude.

Darija Gabrić-Bagarić, *Na ishodištu hrvatske leksikografije. Trojezični rječnik Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje (1649./1651.)*

Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2010.

Monografijom Darije Gabrić-Bagarić rječnik Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoga*, jedno od najvažnijih djela predstandardnoga razdoblja, dobio je detaljnu analizu i raščlambu. Rječnik, čije je tiskanje započelo 1649. u Loretu, a završilo 1651. godine u Anconi, uz ostala je važna djela, u prvom redu Kašićevu gramatiku,¹⁴ Bandulavićev lekcionar,¹⁵ Kašićev *Ritual rimski*¹⁶ i rukopisni prijevod Biblije,¹⁷ obilježio 17. stoljeće. Iako mu pretihodi Vrančićev *Dikcionar*¹⁸ te nekoliko rukopisnih rječnika i glosara, Mikaljin rječnik treba, kako tvrdi autorica, u pravom smislu riječi smatrati ishodištem hrvatske leksikografije. Naime *Blago jezika slovinskoga* prvi je višejezični rječnik s hrvatskim kao polaznim jezikom i prvi rječnik s modernim unutarrječničkim ustrojem, prvi u kojemu je stupac polaznoga jezika organiziran kao u jednojezičniku te na kraju djelo koje opsegom znatno nadmašuje ona koja su mu prethodila (str. 2). Monografija se sastoji od šest opsegom nejednakih poglavlja, a analiza je dopunjena za temu relevantnim podacima Mikaljine biografije te popisom citirane i konzultirane literature.

Nakon Uvoda u drugom se poglavlju donosi životopis isusovca Jakova Mikalje, moliškog Hrvata, rođenog 1601. godine u Apuliji. Za Mikaljino je djelo osobito važan boravak u Dubrovniku gdje od 1630. do 1633. predaje gramatiku u isusovačkoj gimnaziji i boravak u temišvarskoj misiji od 1637. do 1645. Ondje mu kao informatori za građu rječnika služe bosanski i dubrovački trgovci i obrtnici u temišvarskoj koloniji.

Uz tekst rječnika objavljena je i aneksna gramatika na hrvatskom koja sadrži 48 stranica, a namijenjena je učenju talijanskog (latinskog) i posredno latinskog (dijačkog) jezika. Gramatika je, kako navodi Mikalja u *predslovlju*, namijenjena djeci iz Dalmacije koja latinski uče iz gramatika pisanih talijanskim jezikom, pa bi im svladavanje osnova talijanskog trebalo olakšati i učenje latinskog jezika. Mikaljin se gramatikografski rad u literaturi ponekad omjeravao o neke poznatije onodobne gramatike talijanskoga jezika, ali i o neke suvremenije gramatičke priručnike. Kako ističe Gabrić-Bagarić, opravdanje bi iz gramatikološke perspektive bile

¹⁴ Kašićeva gramatika pod naslovom *Institutiones linguae Illyricae* tiskana je u Rimu 1604. godine. Prvi pretisak objavljen je 1977. godine u Kölnu i Beču. Nakon toga objavljeno je više pretisaka u Zagrebu.

¹⁵ Lekcionar *Pištole i evanđelja* bosanskog franjevca Ivana Bandulavića. Prvo poznato izdanje tiskano je u Veneciji 1613. godine. Pretisak je objavljen u Kölnu 1997.

¹⁶ Kašićev prijevod *Rituala rimskog* završen je 1636. godine, a tiskan 1640. u Rimu. Pretisak je objavljen u Zagrebu 1993.

¹⁷ Prijevod Biblije B. Kašića iz prve polovice 17. stoljeća, objavljen 1999. godine.

¹⁸ *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae* Fausta Vrančića, tiskan 1595. u Veneciji s latinskim kao polaznim jezikom. Prvi pretisak objavljen je u Zagrebu 1971.

usporedbe s Kašićevom i Della Bellinom¹⁹ gramatikom. Mikaljina je gramatika u prvome redu praktični priručnik, pa je teorijski dio reduciran i/ili sveden na minimum, a gramatički opis talijanskog jezika kontrastivno je koncipiran – i primjeri i paradigme donose se na oba jezika, tj. i na hrvatskom i na talijanskom. Autorica ističe da nije isključeno da je gramatika proizišla iz Mikaljinih priprema i bilježaka za rad u isusovačkoj gimnaziji u Dubrovniku i u temišvarskoj misiji.

U trećem se poglavlju detaljno analizira struktura i tip rječnika. Kako je već istaknuto, Mikaljin rječnik odskače bogatstvom građe – oko 30.000 hrvatskih riječi raspoređeno je na 864 stranice. Rječnik ih u cjelini, s prvim nepaginiranim stranicama i gramatikom, sadrži ukupno 928. Njegova je izrada trajala od 1636. do 1645, u što nisu uključene predradnje koje vrijeme izrade produljuju za nekoliko godina. Radi se o trojezičniku s hrvatskim kao polaznim jezikom te talijanskim i latinskim kao ciljnim jezicima. Izbor ciljnih jezika uvjetovala je dijelom i namjena rječnika – trebao je poslužiti za učenje hrvatskoga jezika svećenicima loretskoga Ilirskog kolegija prije odlaska u misije u turske krajeve. Građu za *Blago* Mikalja je ekscerpirao iz Kašićeve rukopisne *Biblije*, vjerojatno iz Bandulavićeva lekcionara *Pištrole i evanđelja*, Vrančićeva *Dikcionara* te Lodereckerova rječnika.²⁰ Osim iz pisanih izvora znatan je dio leksika u rječnik ušao izravno iz organskih govora. Kada je riječ o preciznu određivanju jezika kojim je rječnik pisan, a koji se u literaturi dugo određivao kao »jezik bosanski« s leksikom iz primorskih čakavsko-štokavskih govora, kaže se sljedeće (str. 32–33):

»Blago je rječnik iz predstandardnoga razdoblja, iz vremena kad postoji uporabna, a ne preskriptivna norma književnoga jezika, kad je književni jezik u odnosu na dijalekt u drukčijoj relaciji nego što je to slučaj u standardnom razdoblju, pogotovo u hrvatskoj »tronarječnoj« perspektivi. Opća je ocjena jezika ovoga rječnika da odgovara prosječnom izrazu tipičnom za dubrovačko-dalmatinski kompleks 17. stoljeća.«

Dijalektna je podloga rječnika pretežno štokavska uz neke čakavske crte. Mikalja je pritom svjestan naddijalektnog funkcioniranja *Blaga*, pa su definicije često popraćene sinonimnim riječima iz drugog dijalekta koje obično imaju i status natuknice. Pritom se štokavskim istoznačnicama dosljedno tumače polazne dijalektno i/ili lokalno obojene natuknice ili barem one koje autor kao takve prepoznaje. Osim općehrvatskog leksika slavenskog podrijetla rječnik sadrži i brojne turcizme, raguzeizme, grecizme, latinizme i talijanizme, bohemizme, polonizme i hungarizme.

¹⁹ Kratka gramatika hrvatskog jezika pisana talijanskim objavljena je uz rječnik *Dizionario Italiano-Latino-Illirico* A. Della Belle u Veneciji 1728. godine. Pretisak je objavljen u Zagrebu 2006. godine.

²⁰ Petr Loderecker priredio je u Pragu 1605. godine drugo izdanje Vrančićeva rječnika prošireno češkim i poljskim jezikom, objavljeno pod naslovom *Dictionarium septem diversarum linguarum videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice et Ungarice*. Hrvatski pretisak otisnut je u Zagrebu 2005.

Mikaljin je rječnik opći, opisni rječnik, a sadrži glazbeno, jezikoslovno i književno nazivlje, zatim općeznanstveno, religijsko-teološko, medicinsko i kulinarsko, pravno, pomorsko i rodbinsko nazivlje te fitonime i zoonime. Treba reći i da *Blago jezika slovinskog* komentarima uz onomastičku građu i znanstveno nazivlje, koji su na tragu enciklopedijskih komentara, mjestimično prelazi okvire općeg rječnika.

Primjenjujući suvremena leksikografska načela na Mikaljin rječnik, autorica zaključuje da »njegov koncept može izdržati njihove zahtjeve« (str. 21). Natuknice u *Blagu* sadrže većinu elemenata svojstvenih modernim rječnicima, odstupanja se javljaju uglavnom u njihovom rasporedu i grafičkom prikazu. Stoga se i ne može govoriti o *rječničkom članku*, nego prije o *rječničkoj skupu*, što je termin koji se uvodi za potrebe povijesne leksikografije.

U najopsežnijem četvrtom poglavlju detaljno se raščlanjuje leksička sastavnica polaznoga, hrvatskog jezika u odnosu na slovopis i pravopis, fonologiju, morfologiju, sintaksu i tvorbu riječi. Osobito je zanimljiv dio u kojemu se analizira posebni leksik, pojam koji obuhvaća znanstveno-stručno nazivlje poput jezikoslovnog, književnoteorijskog i književno-povijesnog nazivlja, medicinskog nazivlja, pomorskog, kulinarskog itd. Gabrić-Bagarić u rječniku identificira i niz hapaksa, a njihova se brojnost objašnjava i mogućnošću da je kao predložak rječniku poslužio neki latinski rječnik, pa su praznine u leksičkom fondu polaznoga jezika popunjavanje novotvorbama ili posuđenicama.

Sve u svemu, autorica je iscrpnom analizom obuhvatila sve važne komponente Mikaljinog trojezičnika koji nije važan samo kao skup jezikoslovnog znanja i leksikografskih podataka, nego je istodobno i dragocjen izvor za upoznavanje kulture i povijesti prostora unutar određenih vremenskih koordinata. Takva je analiza ujedno izvrsna podloga za objavljivanje pretiska rječnika koje bi trebalo uslijediti.

Zaključno, između kolovoza 2010. i kolovoza 2011. objavljen je niz važnih i zanimljivih naslova među kojima se ističe nekoliko tematski različito usmjerenih zbornika te vrijednih monografija. Studijom Darije Gabrić-Bagarić o *Blagu jezika slovinskoga* u stručnoj je literaturi popunjena znatna praznina o Mikaljinu trojezičniku čija je sustavnija analiza dosad izostajala. Kao zanimljiv naslov ovdje treba spomenuti i knjigu *Čiji je jezik* Mate Kapovića u kojoj se teorijski utemeljeno i na vrlo pristupačan način raspravlja o nekim u hrvatskome jeziku aktualnim jezičnim pitanjima. Sve u svemu, mnogi su od objavljenih naslova poticajni i zanimljivi, pa jezikoslovnim produkcijom u promatranom razdoblju možemo biti zadovoljni.

Knjige objavljene u razdoblju između 39. i 40. seminara Zagrebačke slavističke škole

(kolovoz 2010. – kolovoz 2011)

- Alerić, Marko (2011). *Poslovni jezični savjetnik*. Sveta Nedelja: Printera grupa.
- Bilić, Marija i dr. (2011). *Lektorska bilježnica*. Zagreb: Hrvatski radio.
- Celinić, Anita – Ivana Kurtović Budja – Ankica Čilaš Šimpraga – Željko Jozić (2010). *Prinosi hrvatskoj dijalektnoj fonologiji*. Split – Zagreb: Književni krug i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Ur. Mijo Lončarić.
- Estih, Ivan (2010). *Turcizmi. Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru s pregledom nove turske abecede i slovnice*. Zagreb: Ex libris. (Pretisak izdanja iz 1942. godine.)
- Farkaš, Loretana (2010). *Od slovoslovnosti slavonske*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2010). *Na ishodištu hrvatske leksikografije: trojezični rječnik Blago jezika slovinskoga Jakova Mikalje (1649./1651.)*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Gilić, Stanislav (2010). *Općina Matulji: onomastički podatci po naseljima*. Matulji: Općina Matulji.
- Hrvatski jezik na putu u EU: terminološki ogledi (zbornik)* (2011). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Ur. Maja Bratanić.
- Hrvatski jezik u kontekstu suvremenog obrazovanja (zbornik)* (2010). Jastrebarsko: Naklada Slap. Ur. Mirela Barbaroša Šikić i Marijana Češi.
- Inovacije u slavenskim jezicima (zbornik)* (2011). Zagreb: Srednja Europa. Ur. Barbara Kryžan-Stanojević.
- Jezična skladnja: zbornik o šezdesetogodišnjici prof. dr. Ive Pranjkovića* (2010). Zagreb: Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko u Zagrebu. Ur. Lada Badurina i Vine Mihaljević.
- Jezični priručnik Coca-Cola HBC Hrvatska: hrvatski jezik u poslovnoj komunikaciji* (2011). Zagreb: Coca-Cola HBC. Prir. Lana Hudeček i Maja Matković u suradnji s Igorom Čutukom.
- »Jezik«. U: *Riječki filološki dani: zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Riječki filološki dani, održanoga u Rijeci od 6. do 8. studenoga 2008.* (2010). Rijeka: Filozofski fakultet. Ur. Lada Badurina i Danijela Bačić-Karković (str. 395–755).
- Kapović, Mate (2011). *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam.
- Knjige poštujući, knjigama poštovan: zbornik povodom 70. rođendana Josipa Bratulića* (2010). Zagreb: Matica hrvatska. Ur. Davor Dukić i Mateo Žegar.
- Ljubičić, Maslina (2011). *Posuđenice i lažni parovi: hrvatski, talijanski i jezično posredovanje*. Zagreb: FF press.

- Marković, Ante (2011). *Gramatika dubrovačkoga govornog jezika*. Zagreb: vlastita naklada.
- Mladošić, Davor – Maja Milošević (2011). *Naški dubrovački rječnik*. Dubrovnik: Verbum publicum.
- Moguš, Milan (2011). *Kako pročitati Baščansku ploču*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.
- Oczkova, Barbara (2010). *Hrvati i njihov jezik: iz povijesti kodificiranja književnojezične norme*. Zagreb: Školska knjiga. Prev. Neda Pintarić.
- Paro, Frane (³2010). *Glagoljska početnica*. Zagreb: Kajkavsko spravišće.
- Pavličević-Franić, Dunja (2011). *Jezikopisnice: rasprave o usvajanju, učenju i poučavanju hrvatskoga jezika u ranojezičnom diskursu*. Zagreb: Alfa.
- Peruško, Marija (2010). *Rječnik medulinskog govora*. Medulin: Društvo kulturno umjetničkog stvaralaštva Mendula.
- Pintarić, Neda (2010). *Kontrastivno rječotvorje: imenička tvorba u tablicama. Knjiga 1*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnost.
- Pintarić, Neda (2010). *Pragmatični svijet osjetilnosti: (poljsko-hrvatska komparativna studija)*. Zagreb: FF press.
- Prostor i vrijeme u jeziku: Jezik i prostor u vremenu (zbornik)* (2010). Zagreb – Osijek: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku i Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera. Ur. Mario Brdar i dr.
- Protuđer, Ilija (2010). *Pravopis, pravogovor, rječnik hrvatskoga književnog jezika: priručnik za učenike osnovne i srednje škole*. Split: Naklada Protuđer.
- Rišner, Vlasta – Maja Glušac (2011). *Kroz mijene i dodire publicističkoga stila*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera.
- Samardžija, Marko (2010). *Devet iločkih priopćenja i jedno warszawsko*. Ilok: Muzej grada Iloka.
- »Sintaksa hrvatskoga jezika«. U: *Sintaksa hrvatskoga jezika / Književnost i kultura osamdesetih (zbornik)* (2011). Zagreb: Zagrebačka slavistička škola. Ur. Krešimir Mićanović (str. 10–77).
- Sintaksa padeža (zbornik)* (2010). Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje i Filozofski fakultet u Osijeku. Ur. Matea Birtić i Dunja Brozović Rončević.
- Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II. (zbornik)* (2011). Zagreb: FF press. Ur. Dubravka Sesar.
- Sočanac, Lelija (2010). *Studije o višejezičnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Šarić, Ljiljana – Wiebke Wittschen (³2010). *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Štebih Golub, Barbara (2010). *Germanizmi u kajkavskome književnom jeziku*. Zagreb: Školska knjiga.

- Toponimija grada Murtera* (2010). Zagreb: Denona. Gl. ur. Vladimir Skračić.
- Tuđman Vuković, Nina (2010). *Glagoli govorenja: kognitivni modeli i jezična uporaba*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Uvod u slavenske jezike: (s uvodom u balkanistiku) (zbornik)* (2011). Osijek: Filozofski fakultet. Ur. Peter Rehder. Prev. Ivan Jurčević.
- Zbornik o Rafaelu Levakoviću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Rafael Levaković«, Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009.* (2010). Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta. Gl. ur. Pavao Knezović.

Ivana Drenjančević

Novosti iz književne kroatistike

Hrvatska književna enciklopedija 1 (A-Gl). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2010. Gl. ur. Velimir Visković.

Hrvatska književna enciklopedija 2 (Gl-Ma). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2010. Gl. ur. Velimir Visković.

Hrvatska književna enciklopedija 3 (Ma-R). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2011. Gl. ur. Velimir Visković.

Veliki i višegodišnji projekt Leksikografskoga zavoda »Miroslav Krleža« – *Hrvatska književna enciklopedija* – krajem 2010. javnosti se predstavlja svojim prvim dvama svescima. Sredinom 2011. izlazi i treći, a posljednji, četvrti svezak, očekuje se 2012. godine. Premda je prvo desetljeće novoga tisućljeća donijelo veći broj sličnih izdanja,¹ HKE svoje leksikonske pret-hodnike i suvremenike nadmašuje svojom širokom postavljenošću. Ona donosi nekoliko tipova članaka.

Najbrojniji su *biografski članci*. Svaki od njih u uvodnom dijelu donosi temeljne podatke vezane uz građansku biografiju pisca, potom slijedi prikaz književnog opusa čija duljina varira ovisno o veličini članka. U većim člancima, posvećenima najvažnijim autorima, analiziraju se potanko sva važnija djela, dok se u kraćima donosi komprimirana ocjena temeljnih tematsko-stilskih osobina piščeva opusa uz nabranje najvažnijih djela. Na kraju članka donosi se bibliografija i najvažnija literatura o piscu.

Glavnina biografskih članaka donosi biografije hrvatskih pisaca iz svih razdoblja hrvatske književnosti. Osim hrvatskih pisaca (pisaca koji su pisali na hrvatskom jeziku) HKE obuhvaća i hrvatske latiniste, zatim važnije pisce koji su podrijetlom Hrvati ili potječu s područja Hrvatske, a

¹ Ovdje se, prije svega, misli na *Leksikon hrvatske književnosti* (1998) V. Bogišića, L. Čale Feldman, D. Dude i I. Matičevića u izdanju izdavačke kuće Naprijed i značajne pomake koje je na tom području poduzela Školska knjiga sa svojih nekoliko projekata: *Leksikonom hrvatskih pisaca* (2000), *Leksikonom stranih pisaca* (2001), *Leksikonom svjetske književnosti. Djela* (2004), *Leksikonom svjetske književnosti. Pisci* (2005) i *Leksikonom hrvatske književnosti. Djela* (2008). Valja spomenuti i *Književni leksikon. Pisci. Djela. Pojmovi* (2007) Milivoja Solara u izdanju Matice hrvatske. Prazninu koja je postojala sve do pred samu smjenu tisućljeća donekle je popunjavao *Hrvatski biografski leksikon* čiji svesci izlaze od 1983. i *Povijest hrvatske književnosti* (1987) Ive Frangeša na čijih se posljednjih stotinjak stranica donosi poseban dodatak, *Leksikon pisaca* grupe autora.

svoj su opus realizirali na drugim jezicima, u sklopu drugih nacionalnih književnosti. Donose se i biografije važnijih stranih pisaca koji su pisali o Hrvatskoj i hrvatskim temama, biografije stranih slavista kroatističkoga usmjerenja, biografije važnijih prevoditelja sa stranih jezika i, posebno, s hrvatskoga na strane jezike, biografije onih pisaca koji su se dominantno bavili drugim disciplinama (politika, teologija, filozofija, jezikoslovlje i dr.), ali je njihovo djelo važno za hrvatsku književnost. Svoje mjesto u enciklopediji nalaze i najvažniji kazivači i skupljači usmene književnosti.

Posebnost je HKE i u načinu na koji se u nju uključuju veliki strani književnici: odabiru se oni koji su utjecali na hrvatsku književnost, a u člancima se osim njihove biografije i općih aspekata njihovih djela razrađuje i njihova recepcija u Hrvatskoj te načini na koje su utjecali u našoj književnoj sredini. Tako se, primjerice, u članku o Danteu Alighieriju, uz biografske podatke i stilski opis djela, donosi i cijela povijest prevođenja Dantea u nas i ispisuje život prijevoda u našoj kulturnoj sredini te paralelni znanstveni interes hrvatskih povjesničara književnosti za djelo velikoga talijanskoga klasika.

Specifičnost HKE jest i iznimna otvorenost kada je suvremenost u pitanju. Čini se kao da nema živućega književnika koji nije, pa makar i sa svojih desetak redaka (koliko iznosi donja granica dužine članka), prisutan na njezinim stranicama. Ista se fleksibilnost i širina abecedarija manifestirala i u uključivanju najvažnijih urednika, nakladnika i knjižara, što je rezultiralo stvaranjem šire slike o ostalim čimbenicima važnima za život knjige, pa i za naš kulturni život uopće.

Drugu skupinu čine *interpretacijski članci*. Njihovim su predmetom važnija djela hrvatske književnosti. Najčešće se predstavljaju veće samostalne cjeline (poput romana ili drame), dok se u slučaju lirike, novelistike ili esejistike uglavnom radi o člancima koji interpretiraju cijelu zbirku. Ipak, tekstovima koji su od iznimne važnosti za povijest hrvatske književnosti (poput, na primjer, budnice Ljudevita Gaja *Horvatom sloga i zjedinjenje* ili pjesme Antuna Mihanovića *Hrvatska domovina*) posvećuje se cijeli članak. Obrađuju se i najvažnije antologije i zbornici (primjerice, *Hrvatska mlada lirika*, *Erlangenski rukopis* itd.). Ono što enciklopediji ponovo daje širu i kulturnu relevantnost jesu članci poput onoga posvećenoga *Bibliji* u kojemu se, osim osnovnih podataka vezanih za samo djelo, donosi opširna i likovnim priložima upotpunjena povijest susreta hrvatske kulture s tom vrijednom knjigom.

U uvodnom dijelu interpretacijskog članka donose se podaci o tome kad je djelo prvi put tiskano te, ako takvi podaci postoje, kad je pisano. Također se spominju i važnija kasnija izdanja, posebno ona u kojima je došlo do autorskih preinaka teksta te ona koja su objavljena u poznatijim edicijama. Potom slijedi analiza samoga teksta popraćena selektivnim popisom literature o interpretiranom djelu.

Treću skupinu čine *članci o stilskim razdobljima i smjerovima*. Radi se o opsežnim sintetskim člancima u kojima se opisuju stilske epohe, njihove dominantne poetičke karakteristike, povijesno-društvena pozadina,

književna zbivanja te glavni autori i njihova djela. Primjerice, tu su članci *Avangarda* Aleksandra Flakera, *Barok* Zorana Kravara, *Ekspresionizam* i *Impresionizam* Viktora Žmegača, *Ilirizam* Miroslava Šicela, *Manirizam* Pavla Pavličića i mnogi drugi. U tom segmentu HKE može biti korisna vrlo širokoj publici.

Posebnu skupinu čine članci o književnim rodovima, vrstama i oblicima. U tom je segmentu enciklopedija vrlo bogata i raznolika: od članaka o lirici, epu, epskoj pjesmi, epskom kazalištu, eseju, biografiji, dnevniku, feljtonu, crtici preko onih o raznim oblicima stiha, apokrifima, književnoj kritici pa do onih koji su s obzirom na svoj predmet teže odredivi (poput članaka o autorskom pravu, kanonu, esteticima ili erotikama).

U člancima o književnim vezama upućuje se na autore, djela i prevoditelje preko kojih su se ostvarivali brojni kulturni mostovi, dijalози koji su za svaku, pa tako i našu kulturu konstitutivni. Tako, primjerice, u prva tri sveska HKE zasebne članke dobivaju bosansko-hercegovačko-hrvatske, crnogorsko-hrvatske, češko-hrvatske, englesko-hrvatske, mađarsko-hrvatske, makedonsko-hrvatske i još mnoge druge književne veze.

Sveobuhvatna slika hrvatskog književnog, pa i kulturnog života nezamisliva je bez brojnih književnih časopisa i novina. Grupa članaka o književnim časopisima i novinama obuhvaća, prije svega, časopise na hrvatskom jeziku, ali i one časopise koji su u Hrvatskoj izlazili na drugim jezicima: srpskom, njemačkom, talijanskom i dr. Obraduju se i sve novine za kulturu koje su pokrivale književnost, ali i politički listovi koji su imali jake kulturne rubrike i književne dodatke te u čijim su redakcijama radili poznati književnici. Ti su članci brojni i mahom kraći, a redovito donose podatke o tipu glasila, mjestu izlaženja te o datumima pokretanja i prestanka izlaženja, o učestalosti pojavljivanja, ukupnom broju objavljenih svezaka te o izdavaču ili vlasniku. Kod važnijih glasila navode se glavni urednici i najvažniji suradnici, nastoji se opisati estetska i politička koncepcija časopisa i njegova uloga u hrvatskoj kulturi.

Pokretačka uloga u životu književnosti nesumnjivo pripada brojnim institucijama. U skupini članaka o institucijama nalaze se oni o književnim i kulturnim udrugama koje su bitno utjecale na tokove hrvatske književnosti i kulturni život općenito. To su, primjerice, Matica hrvatska, Društvo hrvatskih književnika, HAZU, Hrvatsko novinarsko društvo, zatim najvažnija kazališta koja su bitno utjecala na promociju hrvatske dramske književnosti. Obraduju se i zavodi i ustanove koji se sustavno bave proučavanjem hrvatske književnosti (npr. Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«).

Enciklopedija ima i posebno likovno oblikovanje: uz mnoge biografske članke dolazi fotografija autora ili njegov umjetnički portret. Interpretacijski članci opremljeni su fotografijama prvih izdanja djela, a kad su posrijedi opsežniji članci ovog tipa, prilažu se i radovi poznatih slikara prema motivima djela ili, u slučaju drama, fotografije neke od poznatih izvedbi. Časopisi i novine ilustrirani su fotografijom naslovnice prvog broja. Institucije su ilustrirane fotografijom zgrade ili različitim skupnim fotografijama istaknutijih članova.

U HKE kao predmet članka tako ravnopravno ulaze Jacques Derrida i *Družba Pere Kvržice*, asimetrični deseterac i indijsko-hrvatske književne veze, Thomas Mann i *Glas Koncila*.

Zoran Kravar, zamjenik glavnoga urednika HKE, u svojoj se knjizi eseja *Uljanice i duhovi* (2009), tom finom i sofisticiranom pletivu autobiografskog i znanstvenog, dotiče i rada na većim leksikografskim projektima kao možda manje inspirativnoga, no u stažu jednoga znanstvenika gotovo neizbježnoga. Premda sudjelovanje u takvim projektima donosi osjećaj zadovoljstva koji proizlazi iz zadovoljavanja »čovjeku svojstven[e] [...] težnje za nečim što bi se moglo nazvati svrsishodnim vazalstvom, za udjelom u svezama djelovanja koja nismo sami zamislili ni pokrenuli, ali nam se čine smislenima i od opće koristi« (133), ono donosi i stalnu opasnost da se »ispod proklamirane opće koristi guraju partikularni, ideološki ili privatni interesi, antikvarna i uskogrudna viđenja nacije i kulture, a da među suradnicima ima i ljudi koje kao da su dizajnirali psiholozi posvećeni fenomenu nadmetanja i isticanja« (134). Mada nije isključeno da se među tristotinjak suradnika i našao pokoji koji bi odgovarao opisanomu profilu, objavljeni svesci *Hrvatske književne enciklopedije* vjerno pokazuju da je budno oko iskusnih leksikografa zauzdavalo svaki beletristički ili sličan neposluh na stranicama ove vrijedne i za hrvatsku kulturu iznimno važne knjige.

Tatjana Jukić, *Revolucija i melankolija. Granice pamćenja hrvatske književnosti*

Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.

U svojoj studiji *Revolucija i melankolija. Granice pamćenja hrvatske književnosti* profesorica na Odsjeku za anglistiku zagrebačkoga Filozofskog fakulteta Tatjana Jukić bavi se načinima na koje hrvatska književnost sredine 20. stoljeća pamti revoluciju i melankoliju. Definirajući revoluciju, autorica se oslanja na Marxovo shvaćanje komunističke revolucije koja se okuplja oko onoga što je tek u dolasku, vječnoga futura besklasnog društva. Revolucija je tada okupljena oko *obećanja* i usmjerena prema fantomskom futuru koji je trajno nedosezivo. Kao obećanje univerzalne proletarijacije, obećanje onoga u dolasku, komunizam ne jamči ništa osim vlastite prekršivosti jer je upravo ona konstitutivna za svako obećanje.

Definirajući melankoliju, autorica se osvrće na povijesne promjene kroz koje je opseg njezina značenja prolazio, a sama se u opisu i definiranju toga pojma opredjeljuje za način na koji Sigmund Freud u svojim radovima određuje značenje melankolije. Za Freuda je, a onda i za autoricu, ključna opreka između melankolije i žalovanja. Premda se afekt u podlozi žalovanja ne razlikuje od onoga u podlozi melankolije, jer se u oba slučaja radi o libidnoj investiciji u odnos s objektom koji je mrtav ili izgubljen, s objektom koji je sablastan, između žalovanja i melankolije ipak postoji jedna, ali fundamentalna razlika koja ih snažno odjeljuje.² Za žalovanje je, naime, ka-

2 Na izjednačavanje žalovanja i melankolije i na posljedice takvih »muka s melankolijom« autorica posebno upozorava na primjeru Jacquesa Derridaa (čije će *Sablasti*

rakteristična uspješna prorada relacije sa sablasnim, dok je melankolija tek drugo ime za neuspješnu proradu te relacije, za višak neisplativog rada.

Revolucija i melankolija susreću se u figuri razočaranoga revolucionara, figuri koja je obilježila hrvatsku kulturnu povijest u socijalizmu. Ako je obilježje revolucije da otvara i prelazi vrijeme, da ne poznaje rok trajanja, tada se ona životu nameće kao trajno prisutan zahtjev i od svakoga subjekta već unaprijed čini invalida jer je svako »ja« zbog svojega ograničenoga roka trajanja pred zahtjevima revolucije nedostatan, potrošivo i neadekvatno. Revolucija je istovremeno neostariva i neostvariva. Stoga razlog melankolije revolucionara nikada nije samo u razočaranju ishodišta revolucije ili u njezinu prestanku. »On je«, tvrdi autorica, »melankoličan jer melankolija nije *posljedica* revolucije, već je njezin *uvjet*« (44).

Polazeći od ideje da je književnost mjesto u kojemu se pamte melankolija i revolucija, autorica odabire nekoliko kanonskih djela hrvatske i srpske književnosti objavljenih od 1950-ih do 1980-ih, a kojima je zajednička zaokupljenost memorijom koja je kontaminirana melankolijom, revolucijom ili kompleksnim relacijama toga dvoga. Tako su u studiji, nakon ekstenzivnoga uvoda u kojemu se obrazlažu ovdje posve pojednostavljeno iznesene teorijske postavke, pomno analizirana djela trojice hrvatskih književnika, pripadnika krugovaškoga naraštaja (novela *Badessa madre Antonia* i roman *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka, roman *Bolja polovica hrabrosti* Ivana Slamniga i dovršetak Držićeva *Dunda Maroja* Antuna Šoljana), i zbirka ulančanih pripovijedaka *Grobnica za Borisa Davidovića* srpskoga književnika Danila Kiša.

Noveli *Badessa madre Antonia* pripast će povlašteno mjesto u okviru krugovaške poetike, ona će u analizi funkcionirati kao inauguracijski tekst za Novakov roman *Mirisi, zlato i tamjan*, ali i kao ogledno mjesto cijele naraštajne poetike. U centru razmatranja bit će veza politike i melankolije. I u ostalim će se analizama učestalo podcrtavati tvrdnja da je novija hrvatska književnost formirana oko političke geste i da politika u hrvatskoj književnosti zauzima ono mjesto koje priča o Edipu zauzima u psihoanalizi. Spominjanje psihoanalize ovdje nije nimalo slučajno. Osim već spomenutoga duga Freudovoj misli u vidu preuzimanja definicije melankolije, i ideja da se u hrvatskoj književnosti političko postavlja na ono mjesto koje u drugim europskim književnostima pripada seksualnosti vezana je za krug oko Freuda. Nju je, naime, kao tezu postavio Viktor Tausk, Freudov učenik i dobar poznavatelj hrvatskog književnog života. Za studiju su od presudnog značenja i autoričina nadovezivanja na revizijske zahvate u misao psihoanalitičara Jacquesa Lacana koje u svojim tekstovima izvodi Gilles Deleuze. U analizi romana *Bolja polovica hrabrosti*, ali i šire, ključan će biti model što ga Deleuze opisuje kao karakterističan za austrougarski imaginarij (što onda vrijedi i za hrvatsko devetnaesto stoljeće) govoreći o pripovjednoj prozi Leopolda von Sacher-Masocha i ma-

Marxa biti jedno od ključnih djela za ovu studiju), detaljno razrađujući načine na koje se melankolija pokazuje kao slijepa pjega Derridaove filozofije.

zohizmu. Prema Deleuzeu u mazohizmu dolazi do transfera svih očinskih funkcija na pluralnu žensku figuru, a otac ostaje isključen i ponižen. Tako će se u likovima ženskih pripovjedača, Novakove badesse ili Slamnigove tete Matilde, prepoznavati figura oralne majke (za razliku od one edipske i heretske), a u pripovjedačima mazohisti bez oca. Takvo poništenje očinske figure upravo je ključno za klapu, povlašteno mjesto poetike krugovaša. Ona je uvijek zajednica koja se formira oko izostanka hijerarhije, a hijerarhija je struktura autoriteta osvojena oko oca kao figure zakona. Da bi se, dakle, oformila, klapa mora iz svoga djelokruga isključiti sve ono što psihoanaliza povezuje sa simboličkom funkcijom oca: djelokrug kazne, prijetnje, vlasti. Kao takva klapa odgovara opisu zajednice karakteristične za stanje revolucije ili, kako to Deleuze kaže, zajednici sinova bez otaca. Takva je zajednica bitan uvjet krugovaške proze jer je ona mjesto na kojemu se preispituju sami uvjeti okupljanja u kolektiv, u zajednicu. Ona, dakle, nije tretirana kao unaprijed zadana, već se uvjeti njezina okupljanja u kolektiv stalno iznova preispituju. Ona je i mjesto na kojemu sami uvjeti političkoga, uvjeti okupljanja u zajednicu, ulaze u književnost. Krugovaškom su projektu u središtu interesa i uvjeti okupljanja samoga pripovijedanja, koji se također konstantno preispituju. U tom je pogledu indikativna česta žanrovska nesmjestivost i neodlučivost krugovaških proza, zauzimanje kolebljivih i višeznačnih položaja.

Danilo Kiš, autor koji u studiji čini iznimku jer jedini nije dijelom krugovaškoga kruga, ulazi u analitički obzor studije jer njegova *Grobnica za Borisa Davidoviča* otvara bitne probleme biografije revolucionara. Postavlja se pitanje je li biografija revolucionara moguća osim pod uvjetom da pripovijedanje, barem u nekoj mjeri, patologizira ili kriminalizira svoj predmet. Ili, općenitije, može li naracija uopće prikazati revoluciju a da je pritom bar donekle ne patologizira ili ne kriminalizira.

Logika kratkog i shematičnog prikaza prikazivani tekst nastoji podvrgnuti svojim jasno zacrtanim okvirima, prilagoditi njegov govor svojoj pravocrtnosti i natjerati ga da se u najkraćim, dakle najnezavojitijim crtama o sebi očituje. Takav čin prisile na razmršenost ovdje je, više nego drugdje, iznimno nasilan, a izvorni tekst studije gotovo u potpunosti iznevjeren. Pripovjedna linija *Melankolije i revolucije* krivudava je i zaobilazna, ispisuje se stalnim skretanjem u ponekad začudne veze (premda autorica čestom sintagmom kako je nešto »tek korak do« nečega drugoga nastoji oštrinu skretanja ublažiti), veze u kojima se tekstovi Slamniga, Šoljana, Novaka, Kiša, Marxa, Derridaa, Agambena, Sh. Felman, Deleuzea, Cavella, Freuda, Austina, Baudelairea, Benjamina, Shakespearea, Detiennea i Vernanta, Foucaulta i mnogih drugih međusobno isprepleću, nadovezuju, dovode u pitanje, čitaju i povratno bivaju čitani, osvjetljavaju, pomračuju, manje ili više slučajno ne vide.

Mnogo se puta način na koji iz jedne ideje izvire druga temelji na dosjetki, izvrnutoj logici ili oslanjanju na lažnu, namjerno pogrešnu etimologiju (npr. *bezočno* ponašanje klape kao zajednice *bez otaca*). Važnost dosjetke kao načina dolaska do misli i njihova međusobna nadovezivanja

autorica crpi iz važnosti koja joj je pridana u Freudovoj misli te iz njezina subverzivnog potencijala, jer dosjetka izvrtanjem etimologije i logike podriva zakon, podrijetlo, *ime Oca*. Naravno, ta rubna, pojedinačna okomljavanja na *ime Oca* posve su u skladu s propitujućim odmakom koji autorica zauzima prema određenim idejama Jacquesa Lacana.

Misao čije se pokretanje sastoji od zaustavljanja na detaljima, otkrivanja novih nebrojenih poveznica, istovremenog meandriranja brojnim tekstovima nalik je na *flâneura*, inače primjernu figuru melankolika, koji svojim kretanjem ispisuje labirint, tekst nalik na bezbroj odjelitih crtica (pri tome mislim i na kratke crte, poteze, a i na crticu kao prozni oblik o kojemu autorica u više navrata piše) povezivih u vijugavu i nepredvidivu liniju koja se ostvaruje u otvaranju novih prolaza, plodonosnim povracima i zastojima, a ne u prevaljivanju već ranije raskrčenih daljina.

Maša Kolanović, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*

Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.

Studiju Maše Kolanović, asistentice na Odsjeku za kroatistiku zagrebačkoga Filozofskog fakulteta i afirmirane hrvatske književnice, *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...* karakterizira zahvaćanje vrlo široko postavljenog tematskog polja. U središtu su autoričina interesa načini dijaloga između popularne kulture i hrvatskoga romana u periodu od 40-ih godina 20. stoljeća do suvremenosti. Taj se zajednički sedmodesetljetni hod naslovom sažima u trima istaknutim figurama. Kako to autorica sama kaže, udarnik, buntovnik i potrošač »mišljeni su kao sinegdoha za tipove identiteta koji se na specifičan način paralelno ostvaruju kroz jugoslavensku/hrvatsku društvenu stvarnost, književne i popularnokulturne tekstove u povijesnom procesu od socijalizma do tranzicije« (9). Pri tome se pojam *udarnik*, ideološki neologizam političkoga diskursa nakon 1945, koristi u značenju radnika socijalističke proizvodnje koji se jako zalaže na poslu i prebacuje propisane norme rada, a pojavljuje se i kao lik pojedinih književnih djela domaćega socijalizma. Figura buntovnika bit će vezana za prodor popularne kulture zapadnjačke provenijencije nakon prvog desetljeća domaćeg socijalizma i vrlo će se često oblikovati upravo u opreci prema uzornom udarniku, miljeniku dominantne ideologije. U vremenu tranzicije, koja povlašteno mjesto ranije zaposjedano ideologijama prepusta vladavini potrošačke kulture, figura potrošača znači figuru ugodne podobnosti. No i potrošač može imati subverzivni potencijal jer, kako će to na raznim književnim primjerima autorica zorno pokazati, svojom lukavošću može iznutra djelovati podrivački i ne odazivati se imperativima potrošnje upravo ondje gdje su oni najglasniji. U trima opisanim figurama, tipičnim identitetima – prvom s početka socijalizma u nas, drugom iz njegova *zlatnog doba* i trećem iz razdoblja njegova raspada i pretapanja s tranzicijskim procesima – ocrtanom su vremenskom periodu dana i simbolička čvorišta, stožerne točke oko kojih se studija okuplja.

Iako uvijek oprezna prema binarnim oprekama i nesklona njihovoj jednoznačnoj uporabi, autorica svoje promišljanje okuplja oko triju konceptualnih parnjaka:³ socijalizam – tranzicija, Istok – Zapad i intelektualna povijest – književna povijest. Ova posljednja bit će presudna za strukturu studije u cjelini.

Vođena idejom da »povijest popularne kulture nikada ne može biti samo povijest njezinih proizvođača, izvođača, artefakata i konzumenata, supkultura i dr., već [da] uvijek mora biti i povijest intelektualnoga pozicioniranja prema popularnome« (394), autorica kao predmet svoga interesa ne uzima samo romane koji reprezentiraju i povratno oblikuju popularnu kulturu, već ju zanimaju i njihovi odjeci u tekstovima hrvatskih intelektualaca. Tako će prvi dio studije biti posvećen načinima na koje se popularna kultura, a posebice njezina romaneskna produkcija, shvaćala u intelektualnim promišljanjima od socijalizma do danas, dok će njezin drugi dio biti zaokupljen onim hrvatskim romanima koji su dominantno obilježeni dijaloziziranjem s popularnom kulturom.

Detaljnim iščitavanjem brojnih i raznovrsnih tekstova (od studija, ogleđa, simpozijских referata do najraznovrsnijih novinskih članaka) domaćih intelektualaca nastalih nakon 1945, a posvećenih fenomenima popularne kulture, i njihovom pomnom analizom autorica dolazi do uvida da se to mnoštvo intelektualnih glasova, uz sve svoje međusobne razlike i specifičnosti, može, s obzirom na njihovo pozicioniranje prema fenomenima popularne kulture, svrstati u tri uvjetne skupine.

Skupini *organskih intelektualaca* pripadali bi oni intelektualci koji u svojim tekstovima pokazuju ideološku vezanost za dominantnu ideologiju i fenomene popularne kulture procjenjuju isključivo s obzirom na nju (npr. Ervin Šinko, Milovan Đilas, Marin Franičević, Zaga Pešić-Golubović, Stipe Šuvar i dr.), skupini *akademske intelektualaca* pripadali bi znanstvenici humanističkog usmjerenja, književni teoretičari i povjesničari književnosti vezani za sveučilište (npr. Viktor Žmegač, Zdenko Škreb, Milivoj Solar, Stanko Lasić i dr.), dok bi *boemskim intelektualcima* pripadali oni koji ne govore isključivo u ime dominantne ideologije i nisu vezani za istaknute znanstveno-obrazovne institucije, već uglavnom u dnevnom ili tjednom ritmu objavljivanja u popularnim listovima i časopisima prate i komentiraju najrazličitije fenomene svakodnevice (npr. Igor Mandić, Branimir Donat, Veselko Tenžera). Na odabranim primjerima autorica demonstrira brojne ideološke osude upućene iz tabora organskih intelektualaca, često elitističko ograđivanje od popularnoknjiževne materije iz tabora akademskih intelektualaca te nešto veću otvorenost i demokratičnost slobodnih intelektualaca. Pomnijim izbjegavanjem sindroma »nauknadne pameti« tekstovi se nastoje promatrati uvažavajući društvenu i epistemološku klimu u kojoj su nastajali. Tako se, na primjer, u elitistič-

3 Autorica binarne opreke nastoji propitati i poljuljati, olabaviti njihove oštre granice, no sve to uz napomenu da ih nije moguće ni posve odbaciti jer ne postoje drugi, posve različiti pojmovi, kojima bi oni prvi bili uspješno nadomješteni.

kom odnosu akademskih intelektualaca prema popularnoj književnosti vide može bitne posljedice jakoga utjecaja koji su autori Frankfurtske škole imali u intelektualnoj povijesti naših humanističkih znanosti. Naime, Frankfurtska je škola subverzivni potencijal priznavala isključivo djelima visoke književnosti, prvenstveno djelima kasnoga modernizma.

Ako se u prvom dijelu studije analiza kretala unutar problemskog trokuta, tj. odnosa između intelektualaca, popularne kulture i dominantne ideologije, u drugomu će se dijelu zadržati ista ključna mjesta, samo što će u analitičkom trokutu na mjesto intelektualaca stupiti roman. Svoj analitički pohod kroz povijest hrvatskoga romana (odabirući isključivo one koji se dijaloški odnose prema popularnoj kulturi) Kolanović započinje *partizanskom romansom*, prvim socrealističkim romanom u hrvatskoj književnosti, romanom *Sinovi slobode* Josipa Barkovića. Osim što nudi identitet *udarnika*, njegov je značaj pojačan činjenicom da su upravo u njemu sadržani kulturni i ideološki kodovi prema kojima će se osporavateljski odnositi u kanonu mnogo više pozicionirani i do sada mnogo istraženiji romani modela *proze u trapericama*. U njima⁴ će se upućivati na subverzivni odnos prema dominantnoj ideologiji, na osporavanje kodova socrealističkoga romana i na prihvaćanje zapadnjačke popularne kulture. Bivanje pod njezinim utjecajem u vidu praćenja mode, glazbenih stilova, referiranja na poznate filmove i poznate filmske zvijezde u romanima *proze u trapericama* pojavljuje se kao obavezan rekvizit oporbenjačkoga stava. U 70-im godinama, kada potrošačka kultura postaje integralni dio svakodnevice jugoslavenskog socijalizma, kritička se oštrica s dominantnih ideologija premješta prema novim oblicima konformističkog ponašanja. Sljedeće desetljeće, period *dekadentnog socijalizma*, u romanesknoj će produkciji biti obilježeno različitim tendencijama (od nastavljanja na model *proze u trapericama* do onih romana u kojima otpori iz 60-ih i 70-ih već poprimaju nostalgичnu patinu sjajne mladosti). Tranzicijsko iskustvo naše sredine, iskustvo obilježeno ratom i odgođenom kulturnom tranzicijom bit će nove društvene okolnosti u kojima likovi romana *Izlaz Zagreb jug* (2003) Ede Popovića, *Naš čovjek na terenu* (2007) Roberta Perišića, *Gangabanga* (2006) Ivana Vidića ili *Putovanje u srce hrvatskog sna* (2006) Vlade Bulića tragaju za novim oblicima otpora.

Osim spomenutih romana svoje mjesto u studiji nalaze i *Mladić* (1965) i *Kužiš, stari moj* (1970) Zvonimira Majdaka, *Ciao slinavci* (1977) Tita Bilopavlovića, *Zagrepčanka* (1977) Branislava Glumca, *Ljeto s tetom Doris* (1989) Srećka Cuculića, *Ljubav za Isadoru Duncan* (1979) Albina Horvatićeka, *Boja željeznog oksida* (1989) Borbena Vladovića, *Bolja polovica hrabrosti* (1972) Ivana Slamniga, *Izdajice* (1968) Antuna Šoljana, *Polagana predaja* (1984) i *Povijest pornografije* (1988) Gorana Tribusona, *Što mi rade & što im radim* (1984) Pere Kvesića, *Štefica Cvek u raljama života* (1981) Duhravke Ugrešić, *Sjaj epohe* (1990) Borivoja Radakovića, *Ulaz u Crnu kuti-*

4 Prvenstveno u *Čangiju* Alojza Majetića, *Izdajicama* Antuna Šoljana, ali i u mnogim drugim romanima autora istoga naraštaja.

ju (2001) i *Soba za razbijanje* (2003) Tomislava Zajeca, da nabrojimo samo neke od sveukupno šezdesetak romana koliko ih u analitički obzor ulazi.

Svjesna da se nad tako široko i ambiciozno postavljenim istraživačkim poduhvatima kao nužna pratnja nadvijaju opasnosti u liku površnosti i letimičnosti uvida, vještim smjenjivanjem panoramskog, sintetskog pogleda i analitičkog uranjanja u materiju, jasnom artikulacijom svojih polazišta i interesa kojima je čitanje vođeno, kao i detaljnim uvidom u relevantnu literaturu, autorica spomenutim zamkama spretno umiče.

Krešimir Nemec, *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*

Zagreb: Naklada Ljevak, 2010.

Studija *Čitanje grada*, iz pera redovitoga profesora Filozofskoga fakulteta i akademika Krešimira Nemeca, bavi se načinima tekstualne proizvodnje grada u odabranim proznim djelima hrvatske književnosti od druge polovine 19. stoljeća pa do naših dana. Autor se odmiče od klasičnog književno-povjesničarskog pristupa tekstu i priklanja se interdisciplinarnom povezivanju spoznaja iz povijesti književnosti, povijesti kulture i povijesti svakodnevice s onima iz urbane semiotike, antropologije, sociologije i kulturne geografije. Premda je zaokret prema prostoru (engl. *spacial turn*) već zasigurno nekoliko desetljeća jedna od dominantnih teorijskih paradigmi društveno-humanističkih disciplina, u književnoj se kroatistici njegove interpretacijske mogućnosti otkrivaju tek posljednjih godina.⁵ U tom se smislu ova studija svrstava među prve zaokrete književne kroatistike prema tom važnom interdisciplinarnom sjecištu.

Uvodnim poglavljem – *Grad u hrvatskoj književnosti* – zacrtan je književno-povijesni put koji se studijom kani prijeći, jasno je ograničeno područje njezina interesa i iznesen je osnovni metodološki okvir rada. Uvod najavljuje praćenje kontinuiranog razvoja i mijena slike grada u odabranim poglavljima hrvatske proze posljednjih triju stoljeća kao osnovni interes studije te u kratkim crtama naznačuje glavne smjerove toga razvoja. Nit studije i interesa za tekstualna oblikovanja gradskih prostora provlačit će se od Šenoina idealiziranoga grada preko onoga u romanu Ante Kovačića *U registraturi* (1888), grada u *Gospođi Sabini* (1883), romanu Evgenija Kumičića, *Titu Dorčiću* (1906), romanu Vjenceslava Novaka, grada u Matoševim pariškim feljtonima, u noveli *Veliki grad* (1902) Milutina Cihlara Nehajeva, Zagreba u Krležinim prozama, grada u romanu *Pepić u vremenu i prostoru* (I 1935/1936, II 1938) Vjekoslava Majera, u romanu *Kiklop* (1965) Ranka Marinkovića, urbanoga u romanima *Polovnjak* (1984) i *Ervin i luđaci* (1992) Dalibora Cvitana, zagrebačkog u autobiografsko-memoarskim spisima *Na rubu potkove* (2006) Nikole Batušića preko dubrovačkog u romanu *Grad u zrcalu* (2007) Mirka Kovača pa sve do suvremenih

⁵ Više o tome u: Grgas, Stipe: »Bučno nadire prostor sa svih strana. Geografija u pjesništvu Adriane Škunca«, u: *Muzama iza leđa*, priredio Tvrtko Vuković, Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb 2010.

artikulacija tranzicijskoga grada u *Metastazama* Alena Bovića ili romanu *Gangabanga* Ivana Vidića.⁶

Analitički dio studije otvara se detaljnim iščitavanjem *Zagrebulja*, feljtona Augusta Šenoe. S interesom za piščevo književno uobličavanje suvremenosti rodnoga grada, Nemec istražuje i analizira one ulomke u kojima Šenoa donosi literarne portrete grada, prikazuje zagrebački život, njegove mode, ali upućuje i na njegove neuralgične točke, moralnu iskvarenost i opasnosti koje mu prijete u vidu raznih društvenih zastranjenja. Šenoine su *Zagrebulje* povlašteno mjesto književnoga portretiranja Zagreba jer je grad u njima uvijek glavni lik.

Posve suprotno Šenoi, koji u Zagrebu vidi svijetlu točku oko koje će se okupljati nacionalni identitet, Kovačić romanom *U registraturi* neimenovanu gradu daje jedan od najurbanofobnijih portreta naše književnosti. Oslanjajući se na važan ideologem hrvatske realistične proze, osobito one pravaškog ideološkog usmjerenja, Kovačić svoj narativ gradi oko jake i statične opozicije selo – grad u kojoj su na strani grada, tog legla svih zala, predrasude i stereotipizirane predodžbe. U opisivanju grada važnu ulogu ima starozavjetni intertekst, na koji Nemec upozorava, jer je grad višestruko uspoređivan sa Sodomom i Gomorom te grešnim Babilonom. Osim upečatljive preslike Sodome i Gomore Kovačićev je roman u liku Ivice Kičmanovića dao sudbinu »našeg prvog književnog *polutana*« (55), lika koji je iz svoga prirodnog okoliša iskorijenjen, a u novi, urbani, nije se uspio uklopiti.

Kumičićevu *Gospođu Sabinu* autor iščitava kao prvu zagrebačku *chronique scandaleuse*, urbanu kroniku koja ruši sve šenoinske idilično-sentimentalne slike staroga Zagreba, pokazujući ga kao prostor koji je sada primarno usmjeren na akumulaciju i trošenje već stvorenih vrijednosti, mjesto u kojemu kapital počinje zauzimati centralno mjesto i sve bitne međuljudske odnose dovodi u stanje duboke krize. Analizom *Tita Dorića* Vjenceslava Novaka pokazuje se kakvo su značenje hrvatski realisti pridavali dislokaciji lika i upozorava se na raspad osobnoga identiteta kao trajnu prijetnju gradskim pridošlicama.

Kontinuitet u sotonizaciji grada, uspostavljen u poetici realističkoga romana, prekida pojava Antuna Gustava Matoša i njegova fascinacija Parizom, tom umjetničkom Mekom i idealnim estetskim objektom. Autora ovdje prije svega zanimaju Matoševi pariški feljtoni i način na koji se u njima u urbanu topografiju hrvatske moderne uvodi Pariz, ali i, što je posebno važno, novi tip urbanoga identiteta. Matoš, po uzoru na Baudelairea, u hrvatsku književnost uvodi figuru dokoličara-promatrača, gradskoga šetača, besciljnoga *flâneura*. Zanimljiv je način na koji se Matoševa privrženost kratkoj formi feljtona čita kao privrženost kulturi flaniranja, sklonost

6 Da bi se razvojna logika jasnije i preglednije artikulirala, knjiga je, osim na poglavljia posvećena prethodno spomenutim djelima i autorima, podijeljena i na tri veće cjeline: cjelinom *Urbani začinjavci* zahvaćaju se Šenoa, Kovačić, Kumičić i Novak, cjelinom *Od fascinacije do nelagode* Matoš, Nehajev, Krleža i Majer, a cjelinom *Nova urbana osjećajnost* Marinković, Cvitan, Batušić, Kovač, Bović i Vidić.

letimičnosti, disperznoj percepciji, kaotičnoj ljepoti, skokovitim asocijacijama i brzim mijenama raspoloženja.

Poglavlje naslovljeno *Urbana nelagoda* jasno sažima Nehajevljevo viđenje Beča u noveli *Veliki grad* koja je »[p]aradigmatsko djelo novoga urbanoga iskustva, a time i nove prozne artikulacije grada« (94). Naratološki raščlanjujući novelu i rastvarajući je u njezinim temporalnim sekvencama, autor upućuje na fabularni tijek od fascinacije velegradom preko resignacije i agonije pa sve do potpune propasti lika. Nehajevljeva novela zainteresirana je za psihičke učinke što ih grad ima na pojedinca, ona naglašava depersonalizirajući učinak grada, gušenje individualizma i upijanje pojedinca u masu, a Beč je u njoj, tvrdi autor, predstavljen opresivnom, dehumaniziranom geometrijom s izrazito malo deiktičkih oznaka i skromnim informativnim fundusom.

Poglavlje *Dvokatni Zagreb* zauzima posebno mjesto u Nemecovoj studiji. Posvećeno je zagrebačkim portretima u odabranim djelima Miroslava Krleže. Budući da je Zagreb za Krležu »prijestolnica njegova intimnog svijeta« (139), »Krležina slika Zagreba zasigurno [...] najkompleksniji portret jednog urbanog prostora u hrvatskoj književnosti« (142), a Krležin opus za Nemeca, kao predavača i znanstvenika, posebna tema kojoj se rado vraća, iz toga se spoja izrodila detaljna studija u kojoj se raščlanjuju brojni Krležini tekstualni portreti glavnoga grada. Rodni je grad u Krležinim djelima prisutan na mnoge načine, pa autor odlučuje svoje interese ograničiti na analizu načina na koje je Krleža upisivao svoja individualna sjećanja i doživljena iskustva u urbani prostor, na promatranje piščeve društveno-kulturne konstrukcije Zagreba te na traženje tekstualnih manifestacija svakodnevnih praksi u gradskom okruženju.

Iz tematizacije crvotočnog, malograđanskog duha Zagreba Krleža u umjetničkom smislu crpi veliku dobit i svoje tekstove oprema »tonom ratoborne ironije [kojom] impregnira gotovo sve« (116), no istovremeno, a za volju spomenutih stilskih učinaka, nudi gotovo zamrznutu sliku Zagreba kao provincijalnoga grada. Krleža je registrirao, ali, primjećuje Nemec, nije sustavno pratio razvoj nove urbane matrice.

U kojoj su mjeri Majerov roman *Pepić u vremenu i prostoru* i njegova (sub)urbana naiva odista mjestom razlike (usp. 161), još je očitije kada se figuri *urbanoga nomada* Pepića pristupi neposredno nakon Krležina minucioznog literarnog psihograma purgerske sredine. No autor studije i u njemu uspijeva detektirati ozbiljan tretman urbanih tema. U permanentnom nomadizmu on ne prepoznaje samo modernu urbanu neukorijenjenost, već i ahasversko iskustvo vječnoga, uzaludnoga traganja, način autentične egzistencije i dramu suočavanja sa samim sobom.

U Marinkovićevu *Kiklopu*, koji je »prvi pravi hrvatski urbani roman jer se u njemu grad pojavljuje kao važan strukturni čimbenik u organizaciji teksta« (165-166), autor čita tekstom oblikovani Zagreb kao teatralizirano poprište grotesknih i ekscentričnih prizora, kao zvjerinjak kojim besciljno lutaju *flâneuri* kolebajući se između teatralizirane ulice i arhadijskih prostora kavana.

Urbanim se prostorom Zagreba u razdoblju kasnog socijalizma kreće i Ervin, lik Cvitanovih romana *Polovnjak* i *Ervin i luđaci*. Oslanjajući se na pojmovlje urbane semiotike i temeljeći uvide na oprekama oko kojih se ta disciplina okuplja (poput opreke centar – ne-centar koja je, prema Raymondu Ledrutu, ključna za topologiju grada i razumijevanje urbanih praksi), autor u Cvitanovu portretu grada vidi sliku semantički prazna središta i njegovih detaljno ocrtanih i nesnosno ružnih rubova.

Posve drugačiji Zagreb karakterizira arheološke zahvate Nikole Batušića. Iskapajući vlastita sjećanja, Batušić iskapa i zagrebački ambijent za koji su sjećanja vezana. Naslov *Na rubu potkove* upućuje na bitnu ulogu centra, zagrebačkoga Donjega grada i arhitektonske cjeline, tzv. Lenucijeve potkove, koja čini njegovu jezgru. Pripovijedanjem se oživljava agramerska građanska kultura međuraća i oblikuje osobita urbana mitologija Zagreba okupljena oko njegovih poznatih intelektualaca, umjetnika i kulturnih radnika među kojima se Batušić kretao. Sličan se čin iskapanja i prekapanja po urušenim sjećanjima na grad čita i u Kovačevu romanu *Grad u zrcalu*, s tom razlikom što je ovdje Dubrovnik grad koji zadobiva mitsku auru. Vođen idejom da se identitet uvijek konstruira relacijski, autor u pripovjedačevu povezivanju sebe sama s ključnim mjestima, događajima i osobama vidi način da se proizvede i okupi vlastiti identitet. Literarna reprezentacija tranzicijskoga grada u romanu *Metastaze* Alena Bovića i *Gangabanga* Ivana Vidića pokazuje grad kao prostor nasilja, kriminala, vandalizma i divljeg kapitalizma.

Detaljnom razradom odabranih poglavlja novije hrvatske književnosti i selektivnim usmjeravanjem pažnje na tekstualnu artikulaciju grada, autor ispisuje tekst u kojem jasno i uvjerljivo pokazuje kako su literarni, fiktivni gradovi hrvatske književnosti, baš kao i oni izvan teksta, mijenjali svoja oblička stvarajući pritom dinamičnu i kompleksnu hrvatsku urbanu topografiju.

Knjige objavljene u razdoblju između 39. i 40. seminara Zagrebačke slavističke škole (izbor)

(kolovoz 2010. – kolovoz 2011)

- Boris Maruna. *Zbornik radova 9. kijevskih književnih susreta* (2010). Kijevo – Zagreb: Općina Kijevo i Pučko otvoreno učilište Invictus. Ur. Krešimir Bagić et al.
- Bošković, Ivan J. (2010). *Splitske teme. Kroatističke književno-povijesne teme*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Bošnjak, Branimir (2010). *Hrvatsko pjesništvo. Pjesnici 20. st. 1. dio*. Zagreb: Altagama.
- Bošnjak, Branimir (2010). *Hrvatsko pjesništvo. Pjesnici 20. st. 2. dio*. Zagreb: Altagama.
- Brkić, Mirna (2010). *Mudraci iza maske smijeha. Povijest, teorija i interpretacija pikarskog žanra u hrvatskoj književnosti*. Sarajevo – Zagreb: Synopsis, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Chorwacja lat siedemdziesiątych XX wieku. *Kultura – język – literatura* (2011). Katowice: Uniwersytet Śląski, Wydawnictwo Gnome. Ur. Leszek Małczak i Paulina Pycia.
- Čabrajec, Miroslav (2010). *Priroda kao glas. Kastavska faza u pjesničkom opusu Vladimira Nazora (1908-1918)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Čupković, Gordana (2010). *Zavijače i žuželice. Nešto primjera intertekstualnosti u hrvatskoj glagoljaškoj književnosti*. Sarajevo – Zadar: HKD Napredak.
- Dani hvarskoga kazališta 37. *Pamćenje, sjećanje, zaborav u hrvatskoj književnosti i kazalištu* (2011). Zagreb – Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Književni krug. Ur. Boris Senker, Dubravko Jelčić i Milan Moguš.
- Dani Petra Šegedina. *Hrvatska književna tradicija i modernost u djelu Petra Šegedina. Zbornik radova III. znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, Korčula, 11.-12. rujna 2009.* (2010). Korčula – Zagreb: Grad Korčula, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Ur. Dubravko Jelčić.
- Desničini susreti 2005.-2008. *Zbornik radova* (2010). Zagreb: Plejada, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina.
- Grgurić, Diana (2010). *Glazba, riječ: istraživanje suodnosa. Intermedijalna i povijesna razmatranja opusa Milutina Cihlara Nehajeva i Nedjeljka Fabrija*. Zagreb – Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada, Izdavački centar Rijeka.
- Hrvatska drama i kazalište i društvo. Krležini dani u Osijeku 2009.* (2010). Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i

- glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Filozofski fakultet u Osijeku. Prir. Branko Hećimović.
- Hrvatska književna enciklopedija 1 (A-Gl)* (2010). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Gl. ur. Velimir Visković.
- Hrvatska književna enciklopedija 2 (Gl-Ma)* (2010). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Gl. ur. Velimir Visković.
- Hrvatska književna enciklopedija 3 (Ma-R)* (2011). Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«. Gl. ur. Velimir Visković.
- Hrvatsko-talijanski književni odnosi. Zbornik 10. Stil i izvornost. Znanstveni skup u spomen prof. dr. Franu Čalu (1927-1993)* (2010). Zagreb: FF Press. Ur. Snježana Husić i Sanja Roić.
- Ivan Slamnig, ehnti tschatschine Rogge! Zbornik radova 10. kijevskih književnih susreta* (2011). Kijevo – Zagreb: Općina Kijevo, Pučko otvoreno učilište Invictus, AGM. Ur. Krešimir Bagić.
- Jukić, Tatjana (2011). *Revolucija i melankolija. Granice pamćenja hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Knjige poštujući, knjigama poštovan. Zbornik povodom 70. rođendana Josipa Bratulića* (2010). Zagreb: Matica hrvatska. Ur. Davor Dukić i Mateo Žagar.
- Kolanović, Maša (2011). *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kolokvij Eugen Kumičić – 100 godina poslije. U povodu obilježavanja stote obljetnice smrti književnika Eugena Kumičića. Zbornik radova* (2010). Brseč: Udruga Jenio Sisolski. Ur. Bernard Franković.
- Komparativna povijest hrvatske književnosti. Istodobnost raznorodnog. Tekst i povijesni ritmovi. Zbornik radova XII. sa znanstvenog skupa održanog od 1. do 2. listopada 2009. godine u Splitu* (2010). Split: Književni krug. Ur. Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić-Bužančić i Andrea Meyer-Fraatz.
- Lőkös, István (2010). *Pristupi Gjalskom*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lukežić, Irvin (2010). *Književnopovijesne vedute*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika.
- Maroević, Tonko (2010). *Skladište mješte sklada. Prilozi praćenju pobudnog pjesništva*. Zagreb: V.B.Z.
- Maštrović, Tihomil (2011). *Neukrotivo svoji. Kroatističke rasprave i članci*. Zagreb: Erasmus naklada, Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Meić, Perina (2010). *Čitanje povijesti književnosti. Metodološki modeli književnopovijesnih istraživanja u hrvatskoj znanosti o književnosti*. Mostar: Naklada Alfa.
- Meić, Perina (2010). *Od riječi do riječi. Književnokritičke zabilješke*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis.

- Meić, Perina (2011). *Znamen. O književnom i znanstvenom djelu Ante Stamaća*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis.
- Mihanović-Salopek, Hrvojka i Vincije B. Lupis (2010). *Željezni duh. Prinos Jakete Palmotića Dionorića hrvatskoj književnoj baštini*. Dubrovnik: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Dubrovnik.
- Milanija, Cvjetko (2010). *Hrvatsko pjesništvo 1900.-1950. Pjesništvo hrvatske moderne*. Zagreb: Altagama.
- Muljačić, Žarko (2011). *Fortisoloske studije*. Split: Književni krug.
- Nagulov, Franjo (2011). *Recepti za jezikovu juhu. Polistilistička raščlamba pjesničkoga opusa Branka Maleša*. Osijek: Matica hrvatska, Ogranak Osijek.
- Nekić, Nevenka (2010). *Književni ogledi*. Zagreb: ITG.
- Nemec, Krešimir (2010). *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Pandžić, Vlado (2011). *Recepcija djela braće Šimića: Antuna Branka i Stanislava Stanka. Predgovori sarajevskih izdanja (2009.)*. Split: Redak.
- Paščenko, Jevgenij (2010). *Ukrajinsko-hrvatske književne poredbe*. Split: Književni krug.
- Pavličić, Pavao (2011). *Petnaest riječi. Rasprave o hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Perković, Vlatko (2011). *U procjepu ideologije i estetike. Hrvatska dramatika 1945.-1960*. Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik.
- Pšihistal, Ružica (2011). *Satir nije divji čovik. Studije, članci i eseji o slavovskoj književnosti*. Osijek: Matica hrvatska, Ogranak Osijek.
- Rafolt, Leo (2011). *Priučen na tumačenje. Deset čitanja*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola.
- Rem, Goran (2010). *Retorika kritike. Književna i medijska kritika*. Osijek: Matica hrvatska, Ogranak Osijek.
- Rem, Goran (2011). *Pogo i tekst*. Zagreb: Meandarmedia.
- Sekulić, Ante (2011). *Prilozi povijesti hrvatske književnosti*. Subotica: Katolički institut za kulturu, povijest i duhovnost »Ivan Antunović«.
- Sintaksa hrvatskoga jezika / Književnost i kultura osamdesetih. Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole* (2011). Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola. Ur. Krešimir Mićanović.
- Svirčev, Žarka (2010). *Ah, taj identitet. Dekonstrukcija rodni stereotipa u stvaralaštvu Dubravke Ugrešić*. Beograd: Službeni glasnik.
- Šicel, Miroslav (2011). *Hrvatski književni retrovizor*. Zagreb: Alfa.
- Tomasović, Mirko (2011). *Neznane i neznani. Kroatistički prinosi*. Zagreb: Konzor, Naklada Jesenski i Turk.

Urem, Mladen i Milan Zagorac (2010). *Janko Polić Kamov & njegovo i naše doba. Priručnik za čitanje Kamova 100 godina poslije*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Vranjić-Golubić, Dragica (2011). *Filozofija i pjesništvo: Tin Ujević*. Split: Naklada Bošković.

V.

Appendix

Popis sudionika 40. seminara Zagrebačke slavističke škole

Dubrovnik, 22. VIII. - 2. IX. 2011.

Argentina

Kussianovich, Mirna

Austrija

Jonjić, Mila

Belgija

Vanbeselaere, Silke

Bugarska

Dikova, Lidija

Minkova, Viktoriya

Mladenova, Cvetomira

Češka

Kopáčková, Jana

Novodomská, Erika

Rygová, Kristýna

Stehlík, Petr

Tesařová, Linda

Finska

Brandt, Anna-Erica

Francuska

Le Hen, Elsa

Pognan, Patrice

Thomas, Paul-Louis

Grčka

Dimitriou, Elena

Tsakalidou, Vasiliki

Italija

Lizio, Lara Dorotea

Ljubetić, Ksandra

Manzi, Celia

Ruggiero, Federica

Japan

Aiki, Sachiko

Harutani, Miho

Kenija

Ojwang', Arnold

Mađarska

Bazsó, Fruzsina

Blažetin, Stjepan

Bockovac, Timea

Bottlik, Andrea

Juhász, Dalma

Kocsár, Lilla

Radnóti, Mercédesz

Makedonija

Petrovska, Anastasija

Valentić, Martina

Mauricijus

Gungadin, Peevesh Sharma

Njemačka

Erb, Sonja

Ilić, Vera Katharina

Kadić, Adrian

Marušić, Nataša

Radunz, Cornelius

Schimsheimer, Christof

Stamenković, Biserka

Norveška

Wexelsen, Rebecca

Poljska

Cielesta, Agnieszka

Dudek, Anna Maria

Korsak, Katarzyna

Małczak, Leszek

Piechowicz, Klaudia

Pycia, Paulina

Waloszczyk, Alicja

Rumunjska

Latchici, Maria

Leabu, Alexandra

Rusija

Smirnova, Elizaveta

Slovačka

Kurucová, Daniela

Lukáčová, Mária

Zamkovská, Veronika

Slovenija

Di Battista, Alenka

Bračič, Anja

Crvelin, Rosana

Mihovilović, Lara

Strsoglavec, Đurđa

Šetina, Ana

Španjolska

Hoyo, Álvaro Cáceres

Švicarska

Achermann, Sheila

Herzog, Rahel

Polek, Sophia

Ukrajina

Nykoliv, Iryna

Sedčenko, Viktorija

Organizaciju 40. seminara Zagrebačke slavističke škole financijski su poduprli Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, zatim Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Grad Zagreb, Grad Dubrovnik i Dubrovačko-neretvanska županija.

Knjige su za 40. seminar donirali Matica hrvatska i Profil International.

Zagrebačkoj slavističkoj školi dodijeljena je u svibnju 2011. godine Nagrada grada Zagreba »u povodu 40. godišnjice, za uspješno promicanje hrvatskoga jezika, književnosti i kulture među inozemnim studentima kroatistike/slavistike, među znanstvenicima i nastavnicima stranih sveučilišta te prevoditeljima s hrvatskog jezika«.